

Cild: 23 Say: 2
2020

ISSN 2218 – 0346

AZƏRBAYCAN ARXEOLOGİYASI

Təsisçi

Hamlet İsaخانlı

Baş redaktor

Qüdrət İsmayılzadə

Redaksiya heyəti

Vəli Baxşəliyev, Azərbaycan

Maisə Rəhimova, Azərbaycan

İsmayıl Hacıyev, Azərbaycan

Rauf Muncayev, Rusiya

Anatoli Kantoroviç, Rusiya

Murtazəli Hacıyev, Rusiya

Zurab Maxaradze, Gürcüstan

Mehmet Özdoğan, Türkiyə

Mehmet İşıklı, Türkiyə

Ayman Dosimbayeva, Qazaxıstan

Baurjan Baytanayev, Qazaxıstan

Andreas Şaxner, Almaniya

Bertyill Lyonnet, Fransa

Yoshihiro Nisyaki, Yaponiya

Redaktor müavinləri

Roza Arazova

Tarix Dostiyev

Bəhlul İbrahimli

Redaktor köməkçiləri

Emil İskəndərov

Kəmalə Mustafayeva

Volume: 23 Number: 2
2020

ISSN 2218-0346

AZERBAIJAN ARCHAEOLOGY

Founder

Hamlet Isaxanli

Editor-in-Chief

Qudrat Ismayilzadeh

Editorial Board

Vali Bakhshaliyev, Azerbaijan
Maisa Rahimova, Azerbaijan
İsmail Hajiyeu, Azerbaijan
Rauf Munchayev, Russia
Anatoliy Kantorovich, Russia
Murtazali Gadjiev, Russia
Zurab Makharzadze, Georgia
Mehmet Ozdoghan, Turkey
Mehmet Ishikli, Turkey
Ayman Dosimbayeva, Kazakhstan
Baujan Baytanayev, Kazakhstan
Andreas Schachner, Germany
Bertille Lyonnet, France
Yoshihiro Nisyaki, Japan

Editorial Deputies

Roza Arazova
Tarikh Dostiyev
Bahlul Ibrahimli

Editorial Assistants

Эмил Искендеров
Kamala Mustafayeva

Cild: 23 Say: 2
2020

ISSN 2218 – 0346

АРХЕОЛОГИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

Учредитель

Гамлет Исаханлы

Главный редактор

Гудрат Исмаилзаде

Редакционная коллегия

Вели Бахшалиев, Азербайджан

Маиса Рагимова, Азербайджан

Исмаил Гаджиев, Азербайджан

Рауф Мунчаев, Россия

Анатолий Канторович, Россия

Муртазали Гаджиев, Россия

Зураб Махарадзе, Грузия

Мехмет Оздоган, Турция

Мехмет Ишыклы, Турция

Айман Досимбаева, Казахстан

Бауыржан Байтанаев, Казахстан

Андреас Шахнер, Германия

Бертил Лйоннет, Франция

Йошихиро Нисяки, Япония

Заместители главного редактора

Роза Аразова

Тарих Достиев

Бахлул Ибрагимли

Рабочая группа

Emil İskenderov

Кямаля Мустафаева

© COPYRIGHT 2020 Khazar University Press All Rights Reserved

Məhsəti küçəsi, 41, AZ1096,
Xəzər Universitəsi, Bakı şəhəri
Azərbaycan Respublikası

Mehseti str., 41, AZ1096
Khazar University,
Baku Republic of Azerbaijan

ул. Мехсети, 41, AZ1096,
Университет Хазар,
Баку, Республика Азербайджан

Üz qabığında:
Kəlbəcərin qayaüstü təsvirləri. Dağ keçiləri.

Cover page depicts:
Rock carvings of Kalbajar. Mountain goats.

На обложке:
Наскальные изображения Келбаджара. Горные козлы

Telefon: (99412) 4217927 (219)

Faks: (99412) 4989379

E-mail ünvanları:

contact@khazar.org

jaa@khazar.org

<http://www.khazar.org>

www.azerbaijanarcheology.com

KHAZAR UNIVERSITY PRESS

İÇİNDƏKİLƏR

<i>Azad Zeynalov, Pəri Babai</i> Палеолитические Памятники Карабаха: Возвращение к истокам	8
<i>Hidayət Cəfərov, Diana Cəfərova</i> Qarabağın qədim dövr arxeoloji abidələri (ən qədim dövrlərdən e.ə. VIII əsrə qədər).	22
<i>Nəcəf Müseyibli</i> Qarabağda kəşf edilmiş Leylatəpə mədəniyyəti.....	36
<i>Xəqani Alməmmədov</i> Qarabağın erkən oturaq əkinçi-maldar mədəniyyətinin arxeoloji baxımdan öyrənilməsi tarixi.....	52
<i>Mübariz Xəlilov</i> Qarabağın Dağlıq Hissəsinin Etno-Mədəni İnkişafında Skit və Alban Mərhələləri	68
<i>Vusal Aliyev</i> Qalatəpə şəhər yerinin orta əsr metal məmulatı haqqında	78
<i>Türkan Gadirzadə Arık</i> Türk kultüründə atla ilgili inanışlar	90
<i>Sənurə Dostiyeva</i> Mirik dəfinəsi Azərbaycanın ticarət əlaqələrinin öyrənilməsində mənbə kimi	103
<i>Manihda Olha, Səlimbəyov Şahin və Zamanov Orxan</i> Qarabağın işğaldan azad edilmiş ərazilərində abidələrə və tapıntılara çağdaş tədqiqat metodlarının tətbiqinin perspektivləri. (birinci hissə)	113
<i>Abbas Seyidov</i> Azərbaycan tarixinin yeni salnaməsi: Qədim Qarabağ	134

CONTENTS

<i>Azad Zeynalov, Pari Babayi</i> Paleolithic monuments of Karabakh: a return to the sources	8
<i>Hidayet Jafarov, Diana Jafarova</i> The role of German scientists V.Belhk, E.Rsler, Y.Hummel in archeology of Azerbaijan (Karabakh, Kedabekh, Gandja)	22
<i>Najaf Museibli</i> Leilatepe culture discovered in Karabakh	36
<i>Khagani Almammadov</i> Archaeological study of the Early sedentary culture of Karabakh.	52
<i>Mubariz Khalilov</i> Scythian and albanian stages in ethno-cultural development of Karabakh	68
<i>Vusal Aliyev</i> About medieval metal products of Galatepe town	78
<i>Türkan Arık Gadirzade</i> Beliefs related with horse in turkic culture	90
<i>Sanura Dostiyeva</i> The Mirik treasure as a source in the study of trade relations of Azerbaijan	103
<i>Manihda Olha, Salimbeyov Shahin, Zamanov Orkhan</i> Prospects for the application of modern methods of researching monuments and artifacts in the liberated territories of Karabakh (first part)	113
<i>Abbas Seyidov.</i> New chronicle of Azerbaijan's history: Ancient Karabakh	134

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Азад Зейналов, Пари Бабаи</i> Палеолитические Памятники Карабаха: Возвращение к истокам	8
<i>Гидаят Джафаров, Диана Джафарова</i> Археологические раскопки Волдемара Белка, Эмиля Реслера, Якоба Гуммеля в Азербайджане (Карабахе, Кедабеке, Гандже)	22
<i>Наджаф Мусебли</i> Открытая в Карабахе Лейлатепинская культура	36
<i>Хагани Алмамедов</i> К истории археологического изучения ранней оседлой земледельческо-скотоводческой культуры Карабага.	52
<i>Мубариз Халилов</i> Скифский и албанский этапы в этно-культурном развитии Карабаха	68
<i>Вюсал Алиев</i> О средневековых металлических изделиях города Галатепе	78
<i>Тюркан Гадирзаде Арык</i> Верования связанные с лошадьё в тюркской культуре	90
<i>Санура Достиева</i> Мирикский клад как источник изучения торговых связей Азербайджана	103
<i>Манихда Ольга, Селимбеёв Шахин, Заманов Орхан</i> О. Перспективы применение современной методики исследо- вание памятников и артефактов на освобожденных территориях Карабаха. (первая часть).....	113
<i>Аббас Сеидов</i> Новая хроника истории Азербайджана: Древний Карабах	134

Палеолитические памятники Карабаха: возвращение к истокам

Азад Зейналов

Институт археологии и этнографии НАНА

E-mail: azykh1960@gmail.com

Пари Бабаи

Институт археологии и этнографии НАНА

E-mail: babai.peri@mail.ru

Ключевые слова: Азербайджан, Карабах, Азых, Таглар, Куручайская культура.

Несмотря на значительное отставание в исследовании палеолита Азербайджана к середине XX века от сопредельных стран, с началом этих исследований этот пробел был восполнен за очень короткий период. Только в первом десятилетии второй половины XX века на территории Азербайджана были открыты четыре палеолитические стоянки пещерного типа.

В конце 1953 года под руководством С.Н. Замятнина и М.М. Гусейнова были организованы первые целенаправленные исследования каменного века в Азербайджане. Хотя, справедливости ради, следует упомянуть специальные исследования И.С.Полякова, проведенные осенью 1879 года. Перед Поляковым стояла одна единственная задача – обнаружить следы древнекаменного века. В основном поиски были сосредоточены в районе села Килит Ордубадского района Нахчывана, где, по мнению исследователя, было много пещер, а, следовательно, и большая вероятность обнаружения в них следов каменного века. К сожалению, поиски оказались безрезультатными, о чем и был сделан соответствующий доклад на пятом Археологическом Всероссийском съезде в 1882 году (30, с. 157-215). Среднепалеолитическая пещерная стоянка Газма в Нахчыванской Автономной Республике была обнаружена только спустя 100 лет - в 1983 году, палеолитической археологической экспедицией под руководством М.М.Гусейнова (22).

Осенью 1953 года поиски Гусейнова и Замятнина были сосредоточены на фиксации пещер, гротов, скальных навесов – естественных убежищ, где могли найти прибежище люди каменного века.

Внимание исследователей привлек грот Дамджылы на западе Азербайджана. Первый же разведочный шурф в первом, основном гроте, дал положительный результат – в гроте Дамджылы была открыта первая в Азербайджане палеолитическая стоянка (34 s. 1076).

Пятью годами позже недалеко от грота Дамджылы, на юго-западном склоне Авейдага была открыта новая среднепалеолитическая пещерная стоянка Дашсалахлы (35).

Значительное событие как в жизни молодого ученого Мамедали Гусейнова, так и в истории изучения палеолита Азербайджана произошло в 1960 году. При проведении разведочных работ в Юго-Восточной части Малого Кавказа в Карабахе палеолитической археологической экспедицией Института истории АН Азербайджана под руководством М.М. Гусейнова была открыта пещерная стоянка Азых (18, с. 5).

Это открытие существенно повлияло на формирование палеолитоведения в Азербайджане. Комплексные исследования многослойной пещерной стоянки Азых вынудили в значительной степени пересмотреть теории о месте и времени появления древнейших людей не только на территории Азербайджана, но и на всем евразийском пространстве (7; 11; 17).

В силу ряда признаков пещера Азых стала эталонным памятником на десятилетия, а дискуссии вокруг нее не угасают до сих пор. Это был первый памятник, свидетельствующий о проживании ранних архантропов за пределами Африки. Работа же ученых, исследовавших Азых, создала мощную теоретическую базу не только для выдвижения новых смелых гипотез, но и для новых исследований в регионе.

Азых и сегодня остается единственной в мире палеолитической пещерной стоянкой, где в одном разрезе представлены все этапы древнего палеолита – олдован (куручай), ашель, мустье, т.е. в отложениях пещеры зафиксированы три эпизода заселения разным видам рода *Номо*, соответствующие трем разным культурам палеолита (21).

На протяжении 22 лет командой археологов под руководством М.М. Гусейнова в пещере Азых было раскопано 14,5 метров отложений, где выявлено 10 слоев. Десять метров из них приходятся на первые 6 слоев. Эти отложения раскапывались на протяжении 14 лет, с 1960 по 1973 год.

Интерпретация первых 6 слоев пещеры не вызывала и не вызывает сомнений у специалистов. I слой современный (голоцен), в слое

многочисленные ямы, прорезавшие прослойки. Судя по залеганию очажных прослоек, начиная с энеолита вплоть до позднего средневековья, слой неоднократно разрушался и перемешивался. II слой без культурных остатков. III слой содержит богатый археологический материал, характерный для финального ашеля и раннего мустье. IV слой мощностью до 1 метра археологически стерильный, V и VI слои содержат каменные изделия, характерные соответственно для средне и раннеашельской культуры (16, с. 26-28).

В оставшихся 4,5 метрах вскрыта сильно сцементированная толща отложений, содержащая четыре культурных слоя VII, VIII, IX и X с сохранившимися артефактами галечной культуры (олдован). В 1979 году, основываясь на локальных отличиях азыхских материалов из нижних слоев от "классического" олдована, М.М. Гусейнов выделил новую культуру – куручайскую (14, с. 71-72). Одним из критериев для выделения новой культуры были крупные двуручные чопперы весом до 4-4,5 кг, названные М.М. Гусейновым "гигантолиты". Таким образом, Гусейнов впервые ввел в научный оборот словосочетание "куручайская культура" и термин "двуручный чоппер-гигантолит" (14, с. 71; 15, с. 15] - культуурообразующая форма куручайской культуры.

Спустя десятилетия культуурообразующая форма "куручайской культуры" – крупные двуручные орудия-гигантолиты, впервые выявленные в нижних слоях пещеры Азых в Азербайджане, были обнаружены не только на открытом в 2012 году новом палеолитическом местонахождении Гараджа на берегу Мингячевирского водохранилища (26, с. 22), но и на раннепалеолитических стоянках Центрального Дагестана (2) и на Тамани (25), далеко за пределами Азыха.

С самого открытия пещеры Азых в ее исследовании наряду с археологами принимали участие палеогеографы (А.В. Мамедов, Б.Д. Алескеров, М.Б. Сулейманов), геоморфологи (М.А. Мусейбов, Н.Ш. Ширинов), палеонтологи (Д.В. Гаджиев, С.Д. Алиев). В силу уникальности и научной значимости памятника в 70-х годах XX века к исследованию пещеры были привлечены специалисты из научных учреждений России, и исследование палеолитической стоянки приняло комплексный характер в его широком понимании.

Учитывая, что рядом с пещерой Азых находилась и среднепалеолитическая пещера Таглар, в которой спустя тысячелетия нашли пристанище неандертальцы, "оставившие" пещеру Азых, аналогичные

исследования были применены и к пещере Таглар.

В частности, сотрудниками Института Географии АН СССР А.А.Величко и Т.Д. Морозовой были отобраны образцы и дано детальное описание разрезов. Собранный полевой материал был подвергнут в Москве под руководством А.А.Величко комплексной лабораторной обработке, включавшей следующие методы: гранулометрический и химический (Г.В.Антонова, М.Б.Сулейманов), минералогический (Т.А.Халчева), состав и морфологию крупнообломочного материала (М.Б.Сулейманов), микротериологический (А.К.Маркова), палинологический (Э.М.Зеликсон). Палеомагнитные исследования были проведены М.А. Певзнером (Институт геологии АН СССР) (16, с. 11).

Было проведено трасологическое исследование каменного инвентаря V ашельского слоя Азыха (31). Уместно отметить, что трасологическое исследование, как правило, в большей степени проводится с материалами гораздо поздних эпох (верхний палеолит, мезолит, энеолит, неолит), что, возможно, связано как с большим интересом к этим периодам, так и лучшей сохранностью, доступной для трасологических исследований этих материалов.

В статье изложены результаты функционально-трасологического исследования полного комплекса каменных изделий ашельского слоя, впервые примененного к азыхским материалам. Очень интересны выводы исследователя о монофункциональном характере ряда орудий, т.е. эти орудия в массе своей, изготавливались осознанно и целенаправленно с учетом выполнения ими конкретных производственных функций.

По итогам этих исследований была опубликована отдельная статья по грызунам. Был установлен видовой состав фауны грызунов: *Ellobius lutescens*, *Arvicola terrestris*, *Microtus (Microtus) obscurus*, *Meriones libycus*, *Cricetulus migratorius* и *Allactaga williamsi*. Реконструированы условия обитания древнего человека по палеонтологическим данным. Проведено сравнение ископаемой фауны стоянки Таглар с грызунами из мустьерских слоев пещеры Азых. Первичное определение было проведено А.К.Марковой (28). Более детальное исследование остатков ископаемых грызунов было опубликовано уже в XXI веке (3).

Впервые абсолютная датировка пещеры Азых была получена в 70-х годах прошлого века палеомагнитным методом, впервые примененным для пещерных отложений. Было установлено, что основная

толща отложений (слои I-VI) формировались в современной магнитной эпохе – Брюнес, последняя же инверсия магнитного поля земли завершилась, согласно уточненным данным, 780 тыс. лет назад. Таким образом, нижние слои VIII-X, мощностью 4,5 метра, сформировались в предыдущую магнитную эпоху – Матуяма (7, с.21).

Относительная дата для первичного заселения пещеры ранними гоминидами была дана палеогеографами. Согласно им, уровень прото-реки Куручай опустился ниже входа в пещеру 1,2 млн. лет назад (10, с. 11-13; 7, с. 22), благодаря чему стало возможным заселение пещеры создателем куручайской культуры – разновидностью человека прямоходящего (*Homo erectus*), возможно, тем же видом, что был обнаружен в Дманиси. Позже рядом исследователей эта дата была значительно удревнена до 2 млн. и даже 2,5 млн. лет назад (6, с. 225; 33, s. 186; 5, с. 49).

Все детали оформления орудий, приемы вторичной обработки и технико-типологические показатели дают основание полагать, что обитатели культуры куручай пришли в пещеру с уже выработанными на протяжении нескольких сотен тысячелетий приемами изготовления орудий. В силу этого М.М. Гусейнов сформулировал гипотезу, согласно которой носители куручайской культуры еще задолго до первого заселения пещеры обжили открытые пространства долины р. Куручай около 2 млн. лет назад (15, с. 40).

Косвенным подтверждением данной гипотезы стало обнаружение на территории Грузии в Дманиси каменных артефактов, пяти черепов и более 30 элементов посткраниального скелета рода *Homo*, живших здесь 1,8 млн. лет назад (38, р. 305-310). Сравнительный анализ каменной индустрии Дманиси (29) с материалами из нижних слоев Азыха позволяет их считать одновозрастными, а некоторые азыхские изделия выглядят даже более архаичными.

Второй эпизод заселения пещеры (слои VI-V) произошел в ашельскую эпоху. Носители раннеашельской культуры (слой VI) жили здесь в предокское и окское время (не менее 600-400 тыс. лет назад), а среднеашельской культуры (слой V) уже в лихвинское межледниковье (400-250 тыс. лет назад) (7, с. 22).

Антропологическая находка, обнаруженная в 1968 году в V среднеашельском слое Азыха, позволила установить физический тип ашельского человека (9, с. 66). В 1973 году Гусейновым было предложено видовое название для этой находки – "азыхантроп" (36, s. 22)

Вероятнее всего, в среднеашельскую эпоху в Азыхе жила одна из разновидностей человека прямоходящего, вероятно, близкого к гейдельбергскому человеку, возможно, потомку создателя куручайской культуры, или дманисского человека, что не исключают и его исследователи (4, с. 53).

Третий эпизод заселения пещеры, (слой III) самый поздний, произошел в раннемустьерскую эпоху, вероятнее всего, неандертальцами, с которыми неразрывно связана среднепалеолитическая культура.

Таким образом, основные выводы по палеолитической стоянке Азых были сделаны благодаря кропотливому труду более 20 азербайджанских и российских ученых в 70-80-х годах прошлого века. Итоги этих исследований нашли отражение как в отдельных научных статьях, так и в докторской диссертации М.М. Гусейнова, успешно защищенной в 1985 году. Благодаря исследованиям в пещере Азых, составлена геохронология пещерных отложений и произведена реконструкция природной среды обитания первобытного человека в различные периоды палеолита (представленные в Азыхе). Установлен физический тип ашельского человека (9; 24), рассмотрены вопросы использования огня в миндель-риссе (13), проанализирована хозяйственная деятельность и элементы зарождения идеологии у древних жителей пещеры (12).

В 2016 году в издательстве Springer была издана книга, посвященная исследованиям в пещере Азых. Эти исследования проводились в нарушении ряда международных норм (Гаагская конвенция 1954 г. Второй протокол к этой конвенции 1999 года), запрещающих проводить археологические раскопки на оккупированных территориях. Пещера же Азых до недавнего времени (ноября 2020 года) находилась на оккупированной вооруженными силами Армении территории Азербайджана.

Публикация этой коллективной монографии в значительной степени подтверждает уже известные и опубликованные за 30-40 лет до этого научные выводы. В частности, по палеоклимату, фауне и объектам охоты обитателей Азыха и в целом по реконструкции окружающей палеосреды. Учитывая, что весь археологический и палеонтологический материал, полученный командой азербайджанских исследователей в 60-80-е годы прошлого века, находится в Фонде Института археологии и этнографии Национальной Академии Наук Азербайджана и доступен для специалистов, желающих этот материал исследо-

вать, научной необходимости в проведении незаконных исследований не было. Это был скорее политический проект, чем научный. Тем более что ученые как из ближнего, так и дальнего зарубежья неоднократно посещали Азербайджан и работали с материалами Азыха.

Вместе с тем, в данной статье мы посчитали уместным упомянуть две абсолютные даты, полученные в результате этих исследований. "Результаты датировки Азыха методом электронного спинового резонанса (ЭСР) и методом рацемизации указывают на возраст около 300 тыс. лет для находок из слоя V, в котором была обнаружена антропологическая находка" (37, р. 24, 325], что не противоречит возрасту, установленному азербайджанскими учеными еще в прошлом веке. Первой же публикацией в прессе антропологическая находка была оценена возрастом 300 тыс. лет (8), позже дата была увеличена до 350-400 тыс. лет (33, s. 86).

Не менее интересна вторая дата и выводы, полученные для нижней, самой ранней, толщи отложений, дискуссии по которой не угадают до сих пор. "Серия изотопов урана была использована для датировки спелеотема из маленьких цельных камер во фронтальной и самой нижней толще Азыха. Возраст спелеотема оказался в пределах $1,19 \pm 0,08$ млн. лет. Это является минимальной оценкой времени зарождения самой пещеры, подтверждая древность отложений и указывая на возможность существования более ранних слоев со следами заселения" (37, р.338), что также не противоречит выводу азербайджанских и российских ученых по результатам комплексных исследований (10, с. 11-13; 7].

Через несколько дней после прекращения боевых действий азербайджанские археологи посетили пещеры Азых и Таглар с целью оценки состояния памятника. Выводы подтвердили вышеизложенное заключение об отсутствии научной необходимости проводить исследования в нарушении международных прав.

В 1960 году в 3-х км к западу от пещеры Азых была зафиксирована новая пещера Таглар (19, с. 5). Разведочный шурф в пещере Таглар был заложен в 1963 году (18, с. 6). Пещера раскапывалась с перерывами, вплоть до 1986 года. К настоящему времени вскрыто приблизительно $2/3$ площади этой стоянки (20, с. 12). Раскопками здесь вскрыта в среднем пятиметровая толща отложений, содержащая 6 культурных слоев: позднеголоценовый и пять верхнечетвертичных,

мустьерских (27, с. 74).

Кавказ, насыщенный палеолитическими памятниками, издавна был в центре внимания палеолитоведов, а в последние годы этот интерес, вполне обоснованно, возрос. На протяжении почти 40 лет единственным свидетельством присутствия ранних форм человека в этом регионе была пещера Азых, датированная возрастом более 1 млн. лет. Открытие в 1991 году в Дманиси (Грузия) раннепалеолитической стоянки с археологическими и антропологическими находками возрастом около 1,8 млн. лет (38) стимулировало поиски аналогичных местонахождений в регионе и они не заставили себя долго ждать. Памятники с архаичными раннепалеолитическими индустриями были открыты и в России на Северном берегу Таманского полуострова (Богатыри) (32), в Дагестане (Мухкай, Айникаб, Дарвагчай и др.) (1).

Очередная волна интереса к раннему палеолиту не обошла стороной и Азербайджан. В 2012 году была открыта раннепалеолитическая стоянка Гараджа с остатками раннечетвертичной фауны на южном берегу Мингячевирского водохранилища.

Памятник интересен по нескольким параметрам. Во-первых, эта вторая после Азыха, обнаруженная в Азербайджане, стоянка возрастом около 1 млн. лет.

Другим ключевым фактором является то, что на Гарадже впервые за пределами Азыхской пещеры были обнаружены каменные орудия - крупные двуручные чопперы весом до 4 и более кг. Этот тип орудий был впервые обнаружен М.М. Гусейновым в нижней толще пещеры Азых и выделен как новая культура палеолита (23). В настоящее время в Гарадже обнаружено 10 таких орудий, характерных для куручайской культуры.

Впервые для ашеля Кавказа в Азербайджане на местонахождении Гараджа был найден топор (колун) – орудие, которое имеет бесспорные корни в африканском ашеле (26).

Благоприятная палеоэкологическая ситуация Кавказа в раннем плейстоцене создала естественный "проход" для миграций носителей раннепалеолитических культур. Раннепалеолитические стоянки возрастом 1 млн. и более лет - Азых и Гараджа в Азербайджане, Дманиси в Грузии, памятники Центрального Дагестана и Таманского полуострова подтверждают данную гипотезу.

Однако, артефакты с африканскими корнями, обнаруженные в

Гарадже, обосновывали поиски раннего палеолита и в других регионах Азербайджана.

Наиболее привлекательными являются предгорья Карабахского хребта. Интерес к этому району был стимулирован обнаружением здесь несколько лет назад крупных костей южного слона в апшеронских отложениях, тождественных нижним слоям Азыха и тем, что исследуемое плато находилось в менее чем 50 км от этой раннепалеолитической стоянки.

В 2019 году здесь были проведены целенаправленные поиски следов раннего палеолита в апшерон-бакинских отложениях.

Это обширная территория полукольцом шириной от 15 до 30 км и длиной более 200 км. Территория пересекается долинами нескольких рек. Исследования проводились в нижней части долин р. Куручай (в бассейне которой расположен памятник раннего палеолита - пещера Азых) и параллельной ей р. Кенделанчай в зоне выхода этих долин к крупной долине реки Аракс.

Установлено, что долины рек и водораздельные пространства сложены мощной толщей (видимая мощность 50 м) галечников с подчиненным значением песков. Возраст этой мощной толщи галечников исследователями принимается в широком диапазоне от верхнего плиоцена до среднего неоплейстоцена включительно. Следует отметить, что в отдельных линзах песков встречены кости крупных млекопитающих и остатки деревьев.

На этом плато в районе села Ахмедбейли Физулинского района была собрана самая значительная коллекция – 12 предметов. Среди них выделены нуклеусы, чопперы, скребла, отщепы.

Это последнее исследование было проведено до деокупации территорий Азербайджана. Территории Азербайджана, освобожденные после 44-х дневной отечественной войны, открывают огромные возможности, в том числе для археологов. 30-летняя оккупация значительно ограничивала возможности исследований на территории Азербайджана.

Открытия, сделанные за последние десятилетия в Азербайджане, Грузии, России позволяют внести корректировки в методики поисков и исследований раннепалеолитических стоянок человека. Доступ к огромным территориям Карабахского плато, безусловно, даст свои результаты и в Азербайджане, долине реки Куручай будут открыты

раннепалеолитические стоянки, предсказанные основоположником палеолитоведения в Азербайджане, Мамедали Гусейновым.

Данная работа выполнена при финансовой поддержке Фонда Развития науки при Президенте Азербайджанской Республики – Грант № EIF-BGM-4-RFTF-1/2017-21/21//5

Использованная литература:

1. Амирханов Х.А. Исследование памятников олдована на северо-восточном Кавказе. М: Таус, 2007, 52 с.
2. Амирханов, Х.А. Орудия-гигантолиты в индустрии Олдована Дагестана // Российская Археология, 2013, № 3, с. 5-12.
3. Брагина Е.Н., Маркова А.К. Палеоэкологический анализ фауны грызунов из среднепалеолитической пещерной стоянки Таглар (Закавказье). Известия Российской академии наук. Серия географическая. 2013, №2, с. 115-120.
4. Векуа А.К., Лордкипанидзе Д.О., Бухсианидзе М.Г. Дманиси – древнейшее в Евразии местонахождение ископаемых гоминидов // Археология Кавказа, 2011, № 4, с. 16-94.
5. Велиев С.С., Алескеров Б.Д., Тагиева Е.Н. О возрасте Азыхской стоянки и климатических факторах миграции на Кавказ древнейших людей / Карабах в каменном веке. Материалы Международной научной конференции, посвященной 50-летию открытия палеолитической пещерной стоянки Азых в Азербайджане. Баку, "Текнур", 2010, с. 46-62.
6. Велиев С.С., Мансуров М.М. К вопросу о возрасте древнейших культурных слоев Азыхской пещерной стоянки // Доклады АН Азербайджана. 1999, т. LV, № 3-4, с. 222-226.
7. Величко А.А., Антонова Г.В., Зеликсон Э.М., Маркова А.К., Моносзон М.Х., Морозова Т.Д., Певзнер М.А., Сулейманов М.Б., Халчева Т.А. Палеогеография стоянки Азых - древнейшего поселения первобытного человека на территории СССР // Известия АН СССР, серия географическая, 1980, № 3, с. 20-35.
8. Гаджиев Д.В., Гусейнов М.М. Неандерталец в Азербайджане / Газета "Бакинский рабочий", 1968, 18 июля, №166
9. Гаджиев Д.В., Гусейнов М.М. Первая для СССР находка ашельского человека (Азербайджан, Азыхская пещера) // Ученые записки Азгосмединститута, 1970, т.31, с. 13-20
10. Гаджиев Д.В., Гусейнов М.М., Мамедов А.В., Ширинов Н.Ш. Краткие результаты комплексных исследований Азыхской древнепалеолитической стоянки // Изв. АН Азерб. ССР. Серия наук о земле, 1979, № 3, с. 10-16

11. Герасимов И.П., Величко А.А., Любин В.П., Праслов Н.Д. Древнейшие люди в Европе и условия их обитания. Первые результаты совместных советско-французских исследований // Вестник АН СССР, 1981, № 10, с. 13-24.
12. Гусейнов М.М. О тайнике азыхантропов в ашеле // Ученые записки АГУ им. С.М. Кирова. Серия истории и философии, 1973, № 8, с. 12-16.
13. Гусейнов М.М. Очаги азыхантропов Баку-хазарского (миндель-рисс) возраста // Ученые записки АГУ им. С.М. Кирова. Серия истории и философии, 1974, № 1, с. 54-63.
14. Гусейнов М.М. Ранние стадии заселения человека в пещере Азых // Ученые записки АГУ им. С.М. Кирова. Серия истории и философии, 1979, № 4, с. 70-72
15. Гусейнов М.М. Древний палеолит Азербайджана (по материалам пещерной стоянки Азых и др.): Автореф. дис. докт. ист. наук. Киев, 1985, 45с.
16. Гусейнов М.М. Древний палеолит Азербайджана. Баку: Текнур, 2010, 247 с.
17. Гусейнов М.М., Алиев С.Д., Величко А.А., Гаджиев Д.В., Джафаров А.К., Мамедов А.В., Сулейманов М.Б., Ширинов Н.М. Главные итоги комплексных исследований многослойной древнепалеолитической пещерной стоянки Азых / Всесоюзная археологическая конференция "Достижения советской археологии в XI пятилетке" тезисы докладов. Баку: АН Азербайджана Институт истории, 1985, с. 10-13.
18. Гусейнов М.М., Гаджиев Д.В. Изучение палеолитических месторождений в долине реки Куручай / Материалы сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований 1964 года в СССР (тезисы докладов). Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1965, с. 5-7.
19. Джафаров А.К. Мустьерская культура Азербайджана (по материалам Тагларской пещеры). Баку: Элм, 1983, 96 с.
20. Джафаров А.К. Средний палеолит Азербайджана. Баку: Элм, 1999, 343 с.
21. Зейналов А.А. Азых – кров для трех видов рода Homo // Известия НАН Азербайджана, Серия общественных наук, 2015, № 1, с. 10-17
22. Зейналов А.А. Последнее убежище неандертальца. "Афполиграф", Баку, 2016, 223 с.
23. Зейналов А.А. Орудия-гигантолиты раннепалеолитических стоянок Азербайджана / Материалы Международной научной конференции. 22–29 апреля 2018 г. — Карачаевск, 2018, с. 83-86
24. Касимова Р.М. Первая находка самого древнего пещерного человека на территории СССР (Азербайджанская ССР. Азых). Баку: Элм, 1986, 68 с.
25. Кулаков С.А. Крупные рубящие орудия в индустрии раннепалеоли-

- тической стоянки Богатыри/Синяя балка // Записки Института истории материальной культуры РАН. СПб.: №17, 2018, с. 165-170.
26. Кулаков С.А., Зейналов А.А. Первый топорик (*hachereau sur éclat, flake cleavers*) в ашеле Кавказа // *Stratum plus*. Археология и культурная антропология, 2014, № 1, с. 17-27.
  27. Любин В.П., Джафаров А.К. Новая разновидность скребел (скребла с утонченным корпусом) в инвентаре Тагларской мустьерской стоянки / Палеолит и Неолит. Л.: Наука, 1986, с. 74-77.
  28. Маркова А.К. Микротериофауна из палеолитической пещерной стоянки Азых // Палеонтол. сб. № 19. 1982. С. 14–28.
  29. Ниорадзе М.Г., Ниорадзе Г.Н. Раннепалеолитическая стоянка Дманиси и ее каменная индустрия // Археология Кавказа. 2011. № 4, с. 103-147.
  30. Поляков И.С. Дневник археологических работ веденных в Закавказском крае. Осень 1879 года / Пятый Археологический съезд в Тифлисе. Протоколы Подготовительного Комитета. М.: 1882, с. 157-215.
  31. Щелинский В.Е. Каменные орудия труда ашельской эпохи из пещеры Азых. / Экспериментально-трасологические исследования в археологии. Сп.Б. 1994, с. 22-43.
  32. Щелинский В.Е., Бозински Г., Кулаков С.А., Киндлер Л., Открытие нижнепалеолитической стоянки на Таманском полуострове // Невский археолого-историографический сборник: К 75-летию А.А.Формозова. СПб. 2004, с. 223-233.
  33. Azərbaycan arxeologiyası. Daş dövrü: 6 cildə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 445 s.
  34. Hüseynov M.M. Avey dağında daş dövrü mağarası // Azərbaycan SSR EA-nın Məruzələri, 1959, XV c., № 11, s. 1071-1076
  35. Hüseynov M.M. Daşsalaxlı mağarasında mustye düşərgəsi // Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, 1959a, № 6, s. 17-31.
  36. Hüseynov M.M. Uzaq daş dövrü. Bakı, Gənclik, 1973, 68 s.
  37. Azokh Cave and the Transcaucasian Corridor. Springer, 2016, 358 p.
  38. Lordkipanidze D., Jashashvili T., Vekua A., Ponce de León M. et al. Postcranial evidence from early Homo from Dmanisi, Georgia // *Nature*, 2007, V. 449, p. 305-310

Xülasə

Qarabağın paleolit abidələri: köklərə qayidiş

Azad Zeynalov, Pəri Babai

1953-cü ilin sonunda S.N.Zamyatninin və M.M.Hüseynovun rəhbərliyi altında Azərbaycanda qədim daş dövrünün məqsədli tədqiqatlarına başlanılmışdır.

Azərbaycanda paleolit dövrün öyrənmə tarixində ən mühüm hadisə 1960-cı ildə baş vermişdir. Qarabağda M.M.Hüseynovun rəhbərliyi altında aparılan arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı Azıx mağara düşərgəsi kəşf olunmuşdur.

22 il ərzində M.M.Hüseynovun rəhbərliyi altında aparılan tədqiqatlar nəticəsində Azıx mağarasında 14,5 metrlikdə olan çöküntülərdə 10 mədəni təbəqə aşkar olunmuşdur.

1979-cu ildə Azıx mağarasının alt təbəqələrində aşkar olunmuş daş əmək alətlər əsasında M.M.Hüseynov elmi dövrüyə yeni arxeoloji mədəniyyət adı daxil etmişdir – Quruçay mədəniyyəti.

Azıx paleolit düşərgəsi ilə bağlı əsas elmi nəticələr ötən əsrin 70-80-ci illərində 20-dən artıq Azərbaycan və Rusiya alimlərinin gərgin əməyi sayəsində əldə edilmişdir.

Son onilliklərdə Azərbaycanda, Gürcüstanda, Rusiyada edilən kəşflər insanın erkən paleolit düşərgələrin axtarışı və tədqiqatı metodikasına düzəlişlər etməyə imkan verir. Qarabağın böyük əraziləri əl çatan olandan sonra şübhəsis burada, Quruçay çayının vadisində Azərbaycanda paleolitşünaslığın banisi Məmmədəli Hüseynovun proqnozlaşdırdığı erkən paleolit düşərgələri ən yaxın zamanda kəşf olunacaq.

Açar sözlər: Azərbaycan, Qarabağ, Azıx, Tağlar, Quruçay mədəniyyəti.

Summary

Paleolithic monuments of Karabakh: a return to the sources

Azad Zeynalov, Pari Babayi.

At the end of 1953, under the leadership of S.N.Zamyatnin and M.M.Husseyinov, the first purposeful studies of the Stone Age in Azerbaijan were organized.

A significant event in the history of the study of the Paleolithic of Azerbaijan took place in 1960. During the archaeological prospecting in Karabakh, under the leadership of M.M.Husseyinov, the Azykh cave site was discovered.

In the course of 22 years, a team of archaeologists led by M.M. Husseyinov, 14.5 meters of sediments were excavated in the Azykh cave, where 10 layers were revealed.

In 1979, based on the local differences between the Azykh materials from the lower layers from the "classical" Oldovan, M.M.Husseyinov singled out a new culture - Quruchay.

The main conclusions on the Azykh Paleolithic site were made thanks to the painstaking work of more than 20 Azerbaijani and Russian scientists in the 70s-80s of the last century.

The discoveries made over the past decades in Azerbaijan, Georgia, and Russia makes it possible to make adjustments to the methods of searching and researching early Paleolithic human sites. Access to the vast territories of the Karabakh plateau will undoubtedly yield results in Azerbaijan as well, the valley of the Quruchay River, the Early Paleolithic sites predicted by the founder of Paleolithic studies in Azerbaijan, Mammadali Husseyinov, will be opened.

Keywords: Azerbaijan, Karabakh, Azykh, Taglar, Kuruchay culture.

Voldemar Belk, Emil Resler, Yakob Hümmelin Azərbaycanda(Qarabağ, Gədəbəy, Gəncəçay) arxeoloji qazıntıları

Hidayət Cəfərov

(Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti-UNEC)

E-mail: hidayet-jafar@mail.ru

Diana Cəfərova

(AMEA-AEI)

E-mail:dianajafarova@yahoo.com

Açar sözlər: Arxeoloji qazıntılar, almanlar, Azərbaycan, Qarabağ, Elenendorf, Şuşa, Xocalı.

Məlumdur ki, hələ I Pyotrın Rusiyanı imperiyaya çevirməsindən sonra, Avropaya pəncərə açan Rusiya XVIII əsrin 20-ci illərindən başlayaraq öz diqqətini Cənubi Qafqaza yönəlmişdir. Xəzərsahili vilayətlərin zəbt olunmasına baxmayaraq Rusiya həmin vaxt məlum səbəblərdən, (müvafiq olaraq Nadir şahın qələbələri ilə, 1832-ci ilin Rəşt, 1935-ci ilin Gəncə müqavilələrinə əsasən) geri çəkilməyə məcbur oldu. XVIII əsrin 90-cı illərində II Yekaterinanın da Qafqazda möhkəmlənmək cəhdləri onun qəflətən ölümü ilə yarımçıq qaldı. Onun yerinə hakimiyyətə gəlmiş oğlu Pavelin fərqli siyasəti ilə rus qoşunları Azərbaycandan geri çağrıldı. Nəhayət, 1801-ci ilin martında Pavelin sui-qəsd nəticəsində öldürülməsindən sonra taxta çıxmış I Aleksandr nənəsi II Yekaterinanın Qafqaz siyasətini yenidən reanimasiya etdi. Onun hakimiyyətinin elə ilk ilində Rusiya çoxdankı arzusuna nail oldu. 1801-ci ildə Şərqi Gürcüstan (onunla birlikdə tarixi Azərbaycan ərazisi olan Borçalı, Qazax və Şəmşəddil), Rusiyaya birləşdirildi. 1803-cü ildə isə Qərbi Gürcüstan Rusiyaya birləşdirildi. Bundan sonra, Gürcüstan da özünə hərbi dayaq yaradan Rusiya 1803-cü ildən başlayaraq fasilələrlə, 1828-ci ilə qədər Azərbaycan və bütövlükdə Cənubi Qafqazın müstəqilliyinə son qoydu.

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalına gətirib çıxaran iki Rus-İran müharibəsi (1804-1813; 1826-1828-ci illər), onların sonu olan iki müqavilə (Gülüstən və Türkmənçay) nəticəsində Cənubi Qafqazda dövlət quruculuğunda, ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni sahələrdə ciddi dəyişikliklərə yol açıldı. Şimali Azərbaycanı öz təsir dairəsinə

qatmağa nail olmuş Çar Rusiyası burada imperiyanın mənafeyinə uyğun siyasət həyata keçirilməsinə start verdi. Bunların sırasında geniş miqyaslı köçürmə siyasəti xüsusi yer tutmuşdur [2]. Cənubi Qafqaza, ən çox da Azərbaycanın bütün tarixi ərazilərinə(Naxçıvana, Qarabağa, İravan xanlığı torpaqlarına) İran və Türkiyədən erməniləri, Rusiyanın mərkəzi quberniyalarından, həmçinin onun başqa regionlarından çoxsaylı əhali, ruslar, ukraynalılar, beloruslar, habelə müxtəlif sektant üzvləri – molokanlar, babtistlər, köhnə dinə inananlar və s. kütləvi surətdə köçürüldülər. Həmin əhali Azərbaycanın həm düzənlik (Muğan, Şirvan), həm də dağlıq və dağətəyi zonalarında (Qarabağ, Gədəbəy, Şəmkir və s.) məskunlaşdırıldılar [1].

Çar hökumətinin köçürmə siyasəti bununla məhdudlaşdırılmamışdır. Elə həmin dövrdə, xüsusilə 1816-1818-ci illərdən başlayaraq çar Rusiyası ilə qarşılıqlı razılışmaya uyğun olaraq Almaniyanın müxtəlif vilayətlərindən, xüsusilə Vürtenberqdən (Şvab almanları) Azərbaycanın ən münbit və səfəli regionlarına almanların köçürülməsinə başlandı. Almanlar İlk əvvəl Gəncəyə yaxın olan, köhnədən azərbaycanlıların yaşadığı Xanaxlar adlı yaşayış məntəqəsinin yerində yurd salmışlar. Məlum olur ki, almanların burada məskunlaşması ilkin vaxtlar yetərinə asan olmamışdır. Lakin alman dözümlülüyü, üstə gəl yerli azərbaycanlıların həm dini baxımdan, həm də tamamilə yerli əhali üçün milli baxımdan yad olan köçmə əhaliyə isti münasibəti, almanların adaptasiya olmalarına şərait yaratmışdır. Hərçəndki, ilkin vaxtlar yaşayış binalarının olmaması, yeraltı qazmalarda, heç bir şərait olmadan yaşayış, müxtəlif xəstəliklərin nəticəsi olaraq baş verən tələfatlar qaçılmaz olmuşdur. Amma almanlar bütün çətiliklərdən qurtularaq burada əsaslı kök sala bilmişlər. Onların yaratdığı ilk yaşayış məntəqəsi elə qazmalarda yaşadıkları Xanaxların yerində, Rus imperatoru Pavelin qızı, Vürtenberq şahzadəsi Elena Pavlovnanın şərəfinə Elenendorf (Elenina) adlandırılmış qəsəbə olmuşdur. Daha sonralar almanların Azərbaycanın Gəncəçay, habelə Şəmkir, Tovuz və Qazax bölgələrində müxtəlif adlarda yeni yaşayış məntəqələri salınmışdı. Zaman keçdikcə burada, Azərbaycanın münbit və səfəli guşələrində, almanların Elenendorf, Annenfeld (Annino), Qeorqfeld, Qrünfeld kimi, bütövlükdə səkkiz koloniya və ya yaşayış məntəqələri yaranmışdı. Ən böyük koloniya 1819-cu ildə yaranması demək olarki başa çatmış Elenendorf koloniyası idi.

Azərbaycanda məskunlaşmış almanlar, çox qısa zaman kəsiyində yaşamaq üçün vacib olan bütün infrastrukturuları yüksək səviyyədə yaratmaqla yanaşı, öz ənənəvi məşğuliyyət sahələrinin təşkili və inkişafını da alman sə-

liqəsi və dəqiqliyi ilə sahmana saldılar. Ədalət naminə Azərbaycanda XIX əsr və XX əsrin birinci yarısında təsərrüfatın və sənətkarlığın, sənayenin bəzi sahələrinin təşkili və inkişafında almanların lazımi rolu etiraf olunmalıdır. İqtisadiyyatın üzümçülük və şərəbçilik, habelə sənətkarlığın müxtəlif sahələri, xüsusilə mis filizi istehsalında onların yeri və rolu xüsusi vurğulanmalıdır. Bütün bunlar haqqında Azərbaycan tarixçilərinin, başqa elm sahələrinin mütəxəssisləri tərəfindən ciddi elmi araşdırmalar aparılmış və Azərbaycan ictimaiyyətinə təqdim edilmişdir. Ona görə də biz öz çalışdığımız sahəyə uyğun olaraq alman mənşəli insanların, Azərbaycanda hələ yerli mütəxəssislərin olmadığı bir vaxtda, bölgələrimizdəki arxeoloji abidələrdə qazıntılar aparmaqla bağlı fəaliyyətlərinə nəzər yetirməyi vacib sayırıq. Bəri başdan etiraf edirik, aşağıda haqqında məlumat verəcəyimiz həmin şəxslər peşəkar arxeoloqlar yox, delitəntlər olmuşlar. Hər kəs öz peşəkar fəaliyyəti ilə yanaşı asudə vaxtlarını arxeoloji qazıntılara və bununla bağlı məsələlərə sərf etmişlər. Bu səbəbdən də onların fəaliyyətinə müəyyən qədər tənqidi yanaşmağımız təbiidir.

Bunların sırasında Simensin Gədəbəy və Qalakənd mis mədənlərində kimyaçı mühəndis işləmiş Voldemar Belk və Şuşa Real məktəbinin alman dili müəllimi işləmiş Emil Resleri xüsusi qeyd etmək lazımdır. Məhz bu iki şəxsin müvafiq olaraq Xocalı və Gədəbəy-Qalakənddə apardığı arxeoloji qazıntıların verdiyi materiallar əsasında, sonralar bütün dünyada məşhur olan, ən son dəqiqləşdirmələrlə e.ə. XIV-VIII əsrləri əhatə edən “Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyəti” nin varlığı müəyyənləşdirilmişdir.

V.Belk 1888-ci ildə Almaniyaadan Azərbaycana, alman iş adamı Simensin mis mədənlərində mühəndis kimi fəaliyyət göstərməyə göndərilmişdir. O, bilavasitə öz sahəsi ilə yanaşı, 1888-1890-cı illərdə Gədəbəy və Qalakənddə 350-dək daş qutu qəbirləri açmış, qazıntıların nəticələrini alman məcmuələrində (ZE VBGAEU) hesabat şəklində nəşr etdirmişdir. Lakin onu da qeyd etməliyik ki, O, bu materialları Azərbaycanda saxlamamış, Almaniyağa göndərmişdi. Sonralar bu nadir və zəngin materiallar Almaniyanın Berlin muzeyində toplanmışdır. Onların sırasında son tunc və ilk dəmir dövründə Azərbaycanda metallurgiya və metalışləmənin yüksək səviyyədə inkişafını göstərən tunc əşyalar xüsusi yer tutur. Buraya təbərzin baltalar, bilərziklər, bazubəndlər, sırğalar, uzüklər, diademalar, umbonlar, at cilovları və əsləhələri, ox və nizə ucluqları, qılinc və xəncərlər, zireh lövhələri və bir çox başqa artefaktlar, habelə geniş çeşidli saxsı qab nümunələri daxildir. Bunlardan başqa maddi mədəniyyət nümunələri içərisində çaxmaqdaşı və obsidian-

dan ox ucluqları, əqiq, pasta, şüşə və s. olan mucuqlar, digər bəzək əşyaları, əmək alətləri, məişətdə istifadə olunan avadanlıqlar da həmin kolleksiyanın tərkibindədirlər. Maraqlıdır ki, qazıntıların üstündən yüz il keçdikdən sonra, 1985-ci ildə həmin materiallar küllüyyat halında, elə Almaniyada nəşr olunmuşdur [3]. Voldemar Belkin arxeoloji qazıntıları nə məqsədlə aparması müəyyən qədər sual doğursa da, bu işi kimin sifarişi və mallıyyə dəstəyi ilə yerinə yetirməsi haqqında məlumat var. Beləki, hesabatlar və yazılı məlumatlardan bəlli olur ki, Qafqazın müxtəlif bölgələrində alman mənşəli şəxslərin arxeoloji qazıntılar aparmasında Rudolf Virxovun (1821-1902) məxsusi rolu olmuşdur. Bunu R. Virxov və V. Belk, habelə E. Resler və başqaları arasındakı vaxtaşırı yazışmalar da əyani sübut edir. Görünür, V. Belkin Gədəbəy və Qalakənddə qazdığı daş qutu qəbirlərinin artefaktlarını müxtəlif yollarla Almaniyaya göndərilməsi də, elə R. Virxovun birbaşa göstərişi və dəstəyi ilə həyata keçirilmişdir. Rudolf Virxov bilavasitə yalnız arxeologiya ilə məşğul olmamışdır. Daha doğrusu onun çoxşaxəli fəaliyyətində arxeoloji qazıntılar heç də əsas və yeganə sahə olmamışdır. O, həkim, antropoloq olmaqla yanaşı, “Arxeologiya, Antropologiya, Etnologiya” alman jurnalına (ZE VBGAEU) redaktorluq etmişdir. Berlində “Antropologiya, Etnologiya və Qədim tarix” cəmiyyətini yaratmış və ona rəhbərlik etmişdir. Jurnalın səhifələrində V. Belkin, E. Reslerin Azərbaycanın müxtəlif regionlarında apardıqları arxeoloji qazıntılar haqqında məlumatlar dərc olunmuşdur. Yeri gəlmişkən əlavə edək ki, R. Virxov başqa bir alman mənşəli şəxs, öz bacarığı sayəsində yoxsulluqdan milyonliyə qədər yüksəlmiş Henrix Şlimanın məşhur Troya qazıntılarında da iştirak etmişdir.

Qeyd olunmalıdır ki, V. Belkin tarixçi-arxeoloq və ya qədim dövr üzrə mütəxəssis olmamasına baxmayaraq, onun qazıntılar və artefaktlar haqqında alman səliqəsi ilə hesabat və cizgiləri tərtib etməsi diqqəti çəkir. Xatırladaq ki, O, alman mənşəli olsa da, E. Resler və Y. Hümmeldən fərqli olaraq Azərbaycana köçmüş kolonistlərdən olmayıb. Onun necə qazıntılar aparması, araşdırmaları, elmi fikirlər söyləməməsi, Azərbaycan haqqındakı məlumatları qeyri-ədəbiq çatdırması isə ayrıca tədqiqat mövzusu ola bilər. Bunlardan başqa o da məlumdur ki, V. Belk E. Reslərdən fərqli olaraq arxeoloji qazıntıları Rusiya İmperator Arxeoloji Komissiyasının rəsmi icasəsi olmadan, bu işə icazə verən xüsusi “Vəkalətnamə” almadan həyata keçirmişdir. Maddi mədəniyyət nümunələrini də xəlvəti olaraq Almaniyaya ötürə bilmişdir. Həmin materiallar indiyə qədər Berlin muzeyində saxlanılır. Görünür, elə bu səbəbdən, yəni xəlvəti qazıntılar aparması və materialları Rusiyadan kənara

ötürməsi ilə V.Belkə bir daha Rusiyada (oxu: Azərbaycanda) arxeoloji qazıntılar aparması qadağan olunmuşdur. 1891-ci ildə V.Belk Almaniyaya geri-yə çağırılmışdır. O, sonralar Türkiyə ərazisində Urartu dövrü abidələrində arxeoloji qazıntılar aparmışdır.

Lakin deməliyik ki, V.Belkin Azərbaycandakı qazıntılardan əldə etdiyi materiallar əsasında sonralar çoxsaylı dissertasiya işləri yazılmış, monoqrafiyalar və məqalələr nəşr olunmuşdur. Bunların sırasında İ.H.Nərimanovun "Cəncəçay rayonunun arxeoloji abidələri" [17], C.Ə.Xəlilovun "Qərbi Azərbaycanın tunc və ilk dəmir dövrü abidələri" [18], T.Ə.Bünyatovun "Azərbaycanda tunc dövründə əkinçilik və maldarlıq" [19] və s. əsərləri misal göstərmək olar.

Azərbaycanda arxeoloji qazıntılar aparmış alman əsilli başqa bir şəxs Emil Resler olmuşdur. Öz arxeoloji tədqiqatlarına Şuşa və onun ətrafında başlayan, Şuşa Real məktəbində müəllim işləmiş Emil Aleksandroviç Resler (onun soy adı bəzi yazılarda –Rosler, Restler-kimi də getmişdir), XIX əsrin 90-cı illərində Azərbaycanın Şuşa, Xocalı, Dovşanlı, Axmaxı, Ballıqaya, Sırxavənd, Xaçınçay, Kətti təpə, Lısaqorsk, Abdal-Gülablı və s. abidələrində qazıntılar aparmış, Qalatəpə, Qaraköpəktəpə abidəsinə baxış keçirmiş, e.ə. III-I minilliklərə aid çoxsaylı kurqan, daş qutu qəbri və s. abidələri aşkar etmişdir. Tapıntıların və qazıntıların nəticələri Rusiya İmperator Arxeoloji Komissiyasının illik hesabatlarında [4;5;6 və s.], Almaniyanın ZE VBGAEU [7;8;9 və s.] məcmuəsində nəşr olunmuş, Arxeoloji Komissiyanın arxivlərinə təhvil verilmişdi. Çox cüzi istisnalarla E.Resler hesabatlarını alman dilində, əlyazması halında, cizgilər, sxematik tərtib olunmuş planları, maliyyə xərcləri haqqında məlumatı da əlavə etməklə S.Peterburqa, İmperator Arxeoloji Komissiyasına göndərmişdir. Onun materialları müasir dövrə qədər Rusiyanın Moskva Dövlət Tarix Muzeyi və Sankt-Peterburq(Leninqrad) Ermitajında saxlanılır və nümayiş etdirilir. Yeri gəlmişkən, təvazükərlikdən bir qədər kənara çıxılsa da, bu məqalənin müəlliflərindən birinin, hələ 1974-cü ildə, o zamankı Leninqrad (indi Sankt-Peterburq) şəhərinə elmi ezamiyyət gedişində Ermitajın direktoru, Azərbaycan və Azərbaycanlılara isti münasibət nümayiş etdirmiş, akademik Boris Borisoviç Piotrovski, Hidayət Cəfərovun, təzəcə elmi fəaliyyətə başlayan adi aspirantın iradəsinə yerində reaksiya verərək, Qarabağın dağlıq hissəsindən E.Resler tərəfindən aşkar olunaraq St.Peterburqa göndərilmiş artefaktların Ermənistan-dan məlum olan materiallar kimi təqdim olunmasının ləğv edilməsi və eksponatların həqiqi ünvanlarının özünə qaytarılması haqqında çox sərt tərdə

göstəriş vermişdi.1987-ci ildə, Hidayət Cəfərovun Leninqradaşəhərinə növbəti elmi ezamiyyət zamanı 1974-cü ilin söhbətini yadda saxlayan akad. B.B.Piotrovski çox böyük məmuniyyətlə Qafqaz bölməsində nümayiş etdirilən arxeoloji materialların ünvanının məhz Azərbaycanla bağlı olmasını sübut edən məlumatların sərgilənməsini göstərmişdi.

E.Reslerin xidmətləri sırasında onun Qarabağda çoxsaylı arxeoloji abidələr aşkar etməsi ilə yanaşı, həm də bu abidələrin bir çoxunda arxeoloji qazıntılar aparılması ayrıca vurğulanmalıdır. Xüsusilə, məşhur Xocalı kompleksində beş kurqan tipinin müəyyən edilməsi, onların ilk vizual planının tərtibi, burada arxeoloji qazıntılar aparılması ayrıca deyilənməlidir. Təkcə onu qeyd etmək yetərlidir ki, Xocalı abidələri kompleksinin materialları sonralar Azərbaycanda tunc və ilk dəmir dövrünün bir çox problemlərinin araşdırılması üçün tutarlı mənbə rolunu oynamışdır. Ayrıca vurğulamağı vacib sayırıqki, E.Resler, heç bəlkə özü də dərk etmədən, ilk dəfə olaraq, Azərbaycanın müxtəlif dövrlərə aid abidələri sırasında tunc dövrünün erkən mərhələsinin kurqanlarının varlığını aşkar etmişdir. Biz Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ zonasının Xaçınçay hövzəsində qazıntıları aparılmış Xaçınçay kurqanlarını nəzərdə tuturuq. Yeri gəlmişən deyək ki, sonralar, XX əsrin 30-cu illərində bu məqalənin başqa səhifələrində haqqında bəhs edəcəyimiz digər bir alman mənşəli şəxs- Yakob Hümmel, qədim Azərbaycan kəndi olan Xankəndinin yaxılığında da ilk tunc dövrünün digər, daha qiymətli kurqan abidələrini açıb öyrənmişdir.

Arxeoloji axtarış və qazıntılara 1891-ci ildən başlayan E. Resler bilavasitə öz peşəsi, yəni müəllimliklə yanaşı, qalan asudə vaxtını, az qala hər qarışı müxtəlif tarixi dövrlərə aid olan Azərbaycanın Qarabağ zonasının arxeoloji abidələrini alman səliqəsi ilə qeydə almış və elə alman dəqiqliyi ilə də təsvir etmişdir. 1891-ci ildə Şuşa və onun ətrafında arxeoloji abidələrin qeydə alınması ilə yanaşı, Rusiya İmperator Arxeoloji Komissiyasının verdiyi “Vəkalətnamə” əsasında bilavasitə qazıntılara başlayan E.Resler 1905-ci ilə qədər uzun bir müddətdə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində intensiv fəaliyyət göstərmişdir. Ona Fəaliyyətinin birinci ili 150 rubl vəsait ayrılmış, sonrakı illərdə bu vəsait 200-400 rubl arasında dəyişmişdir (xatırladaq ki o vaxtkı məzənnə ilə bu xeyli vəsait hesab olunurdu). Qarabağın dağlıq hissəsində axtarışlar aparılması ilə kifayətlənməyən E.Resler, dağətəyi və düzən rayonlarına da səfərlər etmişdir. Məsələn, Ağdamın (o, buranın Şuşaya aid olduğunu vurğulayır) Abdal-Gülablı (Reslərdə-Güləfli) kəndləri ətrafındakı kurqanları, yerli əhalinin «Qaraçı qəbirləri» və ya «Govur qəbirləri» adlan-

dırdıqları abidələri həm deydə almış, həm də burada müəyyən qədər arxeoloji qazıntılar aparmışdır.

Füzuli rayon mərkəzinin kənarında yerləşmiş Qaraköpəktəbə və Qarqarçayın sahilindəki Qalatəpə abidələrinə baxış keçirən E.Resler, burada arxeoloji qazıntılar aparsa da, qazıntının özünün mahiyyətini dərk etməyərək, hər iki yaşayış yerini kurqan abidəsi hesab etmişdir. Doğrudur, E.Resler burada səhvə yol vermişdir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, E.Reslerin vaxtında Azərbaycanda hər hansı bir dövrə aid məişət abidəsinin varlığı, demək olar ki, ümumiyyətlə məlum deyildi. Ona görə də, E.Reslerin səhvlərini sadalayarkən bu və ya buna oxşar olanları yadda saxlamaq gərəkdir.

Yüksək dağlıq zonada, tarixi Azərbaycan torpağı olan Zəngəzurda, Dığ kəndi ətrafında, Kətti təpədə, Şuşa və onun ətrafında, Mehtikənddə, Çanaxçıda, Zertidə, yuxarıda sadaladığımız və E.Reslerin, necə deyərlər, əsas qazıntı obyektləri olan Xocalı, Axmaxı, Ballıqaya, Sırxavənd, Dovşanlı, Xaçınçay abidələrində [23] aparılan arxeoloji qazıntılardan əldə olunmuş artefaktlar, sonrakı vaxtlarda qədim tariximizin bir sıra aktual problemlərinin araşdırılmasında böyük rol oynamışdır. Biz fikrimizi təsdiq edən çoxsaylı faktları misal gətirə bilərik. Bunların sırasında indi Azərbaycan tədqiqatçılarının səyi və məqsədyönlü elmi fəaliyyəti sayəsində dünya elmində layiqincə işıqlandırılan Xocalı abidələri kompleksi xüsusi vurğulanmalıdır. Ədalət naminə göstərməliyik ki, Xocalı abidələri kompleksində ümumi oxşarlığa baxmayaraq xarici görünüşündə müşahidə olunan bir sıra detallarla yanaşı, daha başlıca olan xronoloji sıralamada əsaslı fərqlərə malik beş kurqan tipinin varlığı, biz də daxil olmaqla, hamımızın, arxeologiyada diletant adlandırdığımız E.Resler tərəfindən müəyyən edilmişdir. Bu bölgüyə 1926-cı ilin yoxlama və qazıntıları əsasında A.A.İessen, 1984-cü ilin araşdırmalarına əsasən H.F.Cəfərov müəyyən, kosmetiq xarakterli korreksiyalar versələr də, E.Reslerin baza xarakterli bölgüsü əsas götürülmüşdür.

E.Reslerin Xocalı, Ballıqaya, Axmaxı, habelə, Gəncəçay hövzəsindəki arxeoloji qazıntılarının nəticələrinə istinad edən alimlərimiz, tunc dövrünün son mərhələsində Azərbaycanın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni dini-ideoloji inkişafı, yaxın qonşular və qədim Şərqi məsafəcə uzaq mədəniyyət mərkəzləri arasında hərtərəfli əlaqələrin varlığını sübut edən çoxsaylı faktları üzə çıxarmış, dünya sivilizasiyasının formalaşmasında azərbaycanlıların layiqli töhvələr vermələrini sübut etmişlər.

Xatırladaq ki, 1899-cu ildən iş yerini Gəncə şəhərinə dəyişən E.Resler burada da tunc dövrü abidələrində arxeoloji tədqiqatları davam etdirmiş, ta-

riximiz üçün qiymətli mənbələr əldə etmişdir [10]. O, burada, Elenendorf ətrafında, geniş Gəncə düzənliyində, hətta buradan bir qədər kənarda yerləşmiş Nuxa (Şəki) qəzasının Böyük Dəhnə kəndi ətrafında da arxeoloji qazıntılar aparmışdır.

Biz E.Resleri peşəkar yox, həvəskar-diletant arxeoloq kimi qəbul edirik və bu doğrudan da belədir. Çünki o, nə qədər səliqəli, vicdanlı işləməsi, hər gördüyünü olduğu kimi təsvir etməsi, arxeoloji abidə və materialların foto və qrafik şəkillərini çəkməsi, ətraflı hesabatlar tərtib edərək Arxeoloji Komissiyaya göndərməsi və s. yanaşı, arxeoloji abidələri primitiv üsullarla, ortadan ensiz xəndək çalası qazmaqla aparmış, kurqanların sahəsini bütövlükdə açmamış, beləliklə işi yarımçıq qoymuşdur. Ona görə də, kurqan və qəbirlərin daxili quruluşu, konstruksiyası, dəfn adəti və dəfn mərasimi, artefaktların tam say təkibi və s. bu kimi vacib faktorların açılışı yarımçıq xarakterli olmuşdur. E.Reslərə heç də haqq qazandırmaq naminə yox, həqiqəti olduğu kimi çatdırmaq baxımından xatırlatmağı lazım bilirik ki, əslində E.-Reslərdən əvvəl də, onun vaxtında da, çox halda əksər arxeoloqlar elə həmin üsulu tətbiq etməklə qazıntılar aparmışlar. Çünki, əsil peşəkar arxeoloqlar çatışmırdı. Azərbaycan da bu sıradan istisna deyildi. Hətta bizim haqlı olaraq diletant hesab etdiyimiz E.Reslərə bir çox başqalarının arxeoloji qazıntılarına nəzarət edərək, onlara rəy verməsi həvalə olunmuşdur. Məsələn, E.-Resler 1899-cü ildə İmperator Arxeoloji Komissiyasının tapşırığına əsasən, Gəncəçay rayonunda arxeoloji qazıntılar aparmaq üçün icazə vəərəqəsi (Vəkalətnamə) istəmiş D.Q.Şultsun qazıntılarını təftiş edərək, axırıncıya yarıtmaz işinə görə mənfə rəy vermişdir. Bunun əsasında D.Q.Şultsa arxeoloji qazıntılar aparmasına icazə verilməmişdir. E.Resler səmərəli fəaliyyətinə görə 1904-cü ildə Rusiya İmperator Arxeoloji Komissiyasının müxbir üzvü seçilmişdir.

Yuxarıda adlarını sadaladığımız həmin şəxslərlə yanaşı, Gəncəçay regionunda XX əsrin əvvəllərində arxeoloji qazıntılar aparmış Q.O.Rozendorf (bəzi yazılarda Rozerdorf) (1903 –cü il), R. A.Skinder (1905-1907-ci illər) və başqalarının da fəaliyyəti qeyd olunmalıdır. Axırıncıların qazıntıları da Gəncəçay hövzəsini əhatə etsə də davamlı olmamış, epizodik xarakter daşmışdır.

Lakin, bütün bunların fonunda daha bir alman əsilli tədqiqatçının xidmətləri xüsusi qeyd olunmalıdır. Bu, Elenendorf sakini olmuş Yakov Hümmeldir. Yakov (bəzən Yakob kimi yazılır) İvanoviç Hümmel (1893-1946) 1893-cü ildə almanların Azərbaycanda ilk məskunlaşdığı koloniya olan Ele-

nendorfda dünyaya gəlmişdir. 1819-cu ildən istifadəyə verilmiş ilk alman koloniyasına Rusiya imperatoru I Pavelin qızı, Vürtenbeq Şahzadəsi Elenanın şərəfinə Elenendorf adı verilmişdir. Sovetlər dönəmində qəsəbə Xanlar (1907-ci ildə öldürülmüş inqilabçı Xanlar Səfərəliyevin şərəfinə adlandırılmışdır. İndi isə Göygöl adı ilə gedir). Vaxtilə almanların yaratdığı bu binalar indiyə qədər də təyinatı üzrə istifadə olunur. Şəxsi mülkləri, üzüm plantasiyaları və şərab emalı müəssisələrinə malik varlı ailəyə mənsub olan Hümmele ailəsi 1880-cı ildə Elenendorf şərab anbarı, Gəncədə isə «Konkordiya» adlı şərab zavodunu, 1895-ci ildə ilk konyak zavodunu istifadəyə vermişlər. Hümmele qardaşlarının 1900-cü ildə açdıqları «Hümmele qardaşlarının Ticarət evi» bir çox xarici ölkələrlə ticarət əlaqələri yarada bilmişdir. Y.İ.-Hümmele 1910-1914-cü illərdə Tiflisdə, Aleksandrovski Müəllimlər institutunda təhsil almış, oranı bitirdikdən sonra 1915-ci ildən, əvvəl Vladıqafqazda, 1921-ci ildən isə doğulduğu Elenendorfda müəllimlik etmişdir [24,c.12].

Y.Hümmele, uzun müddət Elenendorf –Xanlar orta məktəbində biologiya müəllimi çalışmaqla yanaşı, həm Elenendorf-Xanlar ətrafında, həm də Seyfəli, Quşçu, Gəncəçay hövzəsində və s. yerlərdə sistemli arxeoloji tədqiqatlar aparmışdır [11]. 1927-ci ildə Elenendorf ölkəşünaslıq muzeyini yaratmışdır. Muzeyin eksponatları sonralar Azərbaycan dövlət Tarix Muzeyinin və Gəncə ölkəşünaslıq muzeyinin təşkilində istifadə olunmuşdur. Onun 1[12] və 2[13] sayılı Xanlar kurqanlarında əldə etdiyi yeniliklər Azərbaycanın son tunc dövrünün sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi, ideoloji, etnik-mədəni proseslərinə, ibtidai dini görüşlərinə işıq salınmasında böyük rol oynamışdır. O, öz təşəbbüsü ilə topladığı, arxeoloji qazıntılardan əldə etdiyi artefaktları mühafizə etmək, həm də tarix sevənlərə nümayiş etdirmək üçün Elenendorf (Xanlar) Ölkəşünaslıq muzeyini yaratmışdır.

Y.Hümmele Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ zonasında, ilk tunc dövrünə aid Xankəndi kurqanlarında [14] və Xocalı abidələri kompleksində [15], habelə Kərkicahan kəndi yaxınlığındakı [15] arxeoloji tədqiqatları Azərbaycanın qədim abidələrinin dövrləşməsi, dəfn adətləri, artefaktların tərkibi, istiqamətləri, mənşəyi kimi problemlərin həllində davamlı dəstək olmuşdur. O, başqa peşəkar alimləri on illərlə qabaqlayaraq bir sıra abidələrin xronologiyasını düzgün müəyyən edə bilmişdir. Xüsusilə, erkən tunc dövrünə aid Kür-Araz arxeoloji mədəniyyəti dövrünün xronologiyasını uzaqgörənliklə dəqiqləşdirmişdir [14]. Y.Hümmele, həmçinin arxeobotanikaya [16] xüsusi diqqət ayırmış, endem ağac növlərinin, bitkilərin və s. mənşəyi məsələsinə də toxunmuşdur.

Bu baxımdan onun Xankəndi yaxınlığında aşkar etdiyi və arxeoloji qazıntılar apardığı 103, 119 və 125 sayılı ilk tunc dövrü kurqanları böyük elmi əhəmiyyətə malikdir. O, burada kollektiv dəfnətmə, suvaqla bağlama, giriş yolu, dairəvi planlı kamera, kameranı döşəmədə bütün perimetri boyu əhatə edən “xəndəkçik” və s. kimi yeniliklər aşkar etmişdir. XX əsrin 60-80-ci illərində Azərbaycanın Qəbələ [20,s.42-46], Şəmkir [21,c.9-10], Tərtər (Borsunlu), Şəki [22] və s. bölgələrində bu tip qəbir abidələrinin tədqiqi Y.Hümmelin elmdə doğru yol tutmasını göstərdi. Maraqlıdır ki, Y.Hümmel 1941-ci ildə, alman faşistlərinin Sovet İttifaqına qarşı müharibə başlamasından sonra, başqa kolonistlərlə birlikdə uzaq Qazaxıstana sürgünə göndərilmişdir. Lakin bütün çətinliklərə baxmayaraq, o, burada da müəllimlik və öz elmi yaradıcılığını davam etdirmişdir. Əlyazmalarını yenidən saf-çürük edərək o, məqalələri qaydaya salmış, nəşr olunmaq üçün müxtəlif elmi məcmuələrə, jurnallara göndərmişdir. Bu məqalələr heç bir düzəliş edilmədən, olduğu kimi çap olunmuşdur [13;14]. Onun 1941-ci ildə, görünür, Hitler Almaniyasının SSRİ üzərinə hücumuna qədər Xanlar yaxınlığında apardığı arxeoloji qazıntılara həsr olunmuş və çap üzü görməmiş məqaləsi isə 1992-ci ildə akademik Boris Borisoviç Piotrovski tərəfindən nəşrə təqdim olunmuş və işıq üzü görmüşdür [24]. Bir faktı da xatırlatmağı lazım bilirik: akad. B.Piotrovski Y.Hümmelin məqaləsinin əlyazması üzərində özü xəstəxanada müalicə alarkən işləmişdir. O, məqaləni nəşrə göndərəndən bir neçə gün sonra dünyasını dəyişmişdir [24,c.15]. B.Piotrovskinin göstərdiyi kimi, gec çap olunmuş bu məqalədə qeyd olunan dəlillər Azərbaycanın qədim tarixinin bir çox qaranlıq səhifələrinin işıqlandırılmasında müstəsna rol oynamağa qadir olan faktlardır. Buraya abidələrin xronoloji sıralanmasına tutarlı faklar verən «Mittaniya tipli» silindrik möhür, müxtəlif tip keramika nümunələri, qədim Azərbaycanda qoşqulu arabanın istifadəsini sübut edən «in situ» tapıntı və s. kimi yeniliklər daxildir. Bu sətirlərin müəlliflərindən olan Hidayət Cəfərov 1971-1974-cü illərdəki aspirant dönməində namizədlik dissertasiyası üzərində çalışarkən silindrik möhürlərə xüsusi paragraf ayırmışdır. O zaman Azərbaycanın hər hansı guşəsindən məlum olan, hətta kiçik fakt işin yazılmasını asanlaşdırardı, o cümlədən silindrik möhür nümunələri də. Sözümlərin canı budur ki, əgər Y.Hümmelin bu tapıntısı vaxtında nəşr olunsaydı, faktlarımız çoxalardı, daha geniş məlumat bazasına malik olardıq. Elə bununla əlaqədar xatırladaq ki, bu tip silindrik möhürlərin iki ədədinin məşhur Mingəçevir qazıntıları zamanı (Saleh Qazıyevin qazıntıları) son tunc dövrü abidələrindən birində tapılması və uzun müddət arxeoloq, Mingəçevir qazıntı-

larının iştirakçısı olmuş Qardaşxan Aslanovun şəxsi kolleksiyasında qalmasından sonra üzə çıxması məlum olmuşdur. Həmin silindrik möhürlər Aliyə Qaraəhmədova tərəfinən nəşr olunmuşdur. Yeri gəlmişkən xatıradə ki, beş nüsxə bu tip möhürlər Xaraba-Gilan abidələrindən tapılmışdır (Q.Aslanov, S.Qaşqay, B.İbrahimovun tədqiqatları).

Y.Hümmel Qazaxıstana məcburi köçürüldükdən sonra bir müddət Akmolın vilayətində yaşamış, 1942-ci ildən Novo Koltun kəndindəki natamam orta məktəbdə müəllim işləmişdir. O, 1945-ci ildə, elə orada dünyasını dəyişmişdir [24,c.12]. Heç şübhə etmirəmki, qədir bilən Azərbaycan arxeoloqları, qədim dövrlə məşğul olan elm adamları, Azərbaycan tarixinin yorulmaz zəhmətkeşi olmuş Y.Hümmel və onun kimi başqalarının da xatirəsini həmişə uca tutacaqlar.

Biz başqa alman əsill arxeoloqlarla müqayisədə Y.Hümmelin qazıntıları və ya yazılarına üstünlük verərkən heç də onu ideallaşdırmaq fikrində deyilik. Onun bütün müsbət işləri ilə yanaşı mübahisə doğuran bəsit və yanlış fikirləri də az olmayıb. Məsələn, heç bir elmi dəlilə söykənməyən və daha çox Y.Hümmelin fantaziyasına əsaslanan, bir kurqan altında dəfn etmədə xəyali tətbiqlə bağlı «Şüa» mülahizəsi bu qəbildəndir. Lakin, bir daha vurğulamağı vacib sayırıq ki, aparılmış arxeoloji qazıntıların nəticələrinin hesabını tərtib edən, təsvir xarakterli qısa məzmununu nəşr etdirən, abidələrin dövrü və mənsubiyyəti haqqında məlumat verməyən digər arxeoloqlardan, məsələn, E.Resler və V.Belkdən fərqli olaraq, Y.Hümmel apardığı qazıntılara da, abidələrin dövrü, mənsubiyyəti, xarakterik əlamətləri və bir çox vacib şərtlərə də bir mənalı olaraq əməl etmişdir. Məlum olur ki, o, həm də bacarıqlı fotoqraf və cizkiçi olmuşdur. Bu bacarığın varlığı da arxeologiyada yüksək qiymətləndirilir.

Əslində tam peşəkar alim olmayan, fərqli peşə sahibləri olan, müxtəlif səbəblərdən-ya sənətinə görə işləyərək Azərbaycanda olması, ya da talehin gərdisindən,- Azərbaycana köçərək buranı özlərinə ikinci vətən seçmiş bu almanlar, öz təşəbbüsləri, işdən kənar vaxtlarını sərf edərək onlara yad olan, lakin ərazisində məskunlaşmış xalqın qədim tarixini öyrənmək üçün töhfələrini vermişlər. Əlbəttə, elmin indiki inkişafı baxımından həmin şəxslərin arxeoloji qazıntı üsulları da, fikir və mülahizələri də, tarixi gerçəkliyi dərk etməsi də çox bəsit təsir bağışlayır. Lakin biz dövr, zaman, şərait, elmin inkişafı və s. kimi faktorları nəzərə alsaq həmin insanların əməyinə hörmətlə yanaşmalıyıq. Bəziləri yersiz və dar hisslərə qapılıaraq, dövrün ictimai-siyasi və çar hakimiyyəti dövrünün inzibati-ərazi bölgüsündən doğan reallığı nəzə-

rə almadan həmin almanları, xüsusilə, V.Belk və ya E.Resleri qeyri-peşəkarlarıqda, öz hesabatlarında “Azərbaycan” ifadəsini işlətməməkdə günahlandırırırlar. Lakin, o da məlumdur ki, 1918-ci ilə qədər, daha doğrusu, Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti qurulana kimi, ərazimizdə yalnız Rusiya imperiyasına tabe olan Quberniyalar mövcud idi. Odur ki, həmin dövr olaylarını süzgəcdən keçirərkən bu faktor da nəzərə alınmalıdır. Digər tərəfdən, diqqətli oxucu Y. Hümmelein əlyazmalarında, nəşr olunmuş əsərlərində mütəmadi olaraq Azərbaycan ərazisindəki arxeoloji abidələrdən danışılır və onların Azərbaycana məxsusluğu birmənalı vurğulanır. Təqdim etdiyimiz məqalədə Y.Hümmelein yazdığı əsərlərlə bağlı sadaladığımız ədəbiyyat siyahısı da dediyimizi bir daha təsdiq edir.

Ədəbiyyat və qeydlər.

1. Muradov Murad. Çar Rusiyasının Azərbaycanda işğalçılıq və köçürmə siyasəti (XIX əsrin I yarısında). Bakı, 1999.
2. Вердиева Х.Ю. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане (XIX- начале XX века). Баку, 1999.
3. Nagel Vofvram, Strommenger Eva. Kalakent. Früheisenzeitliche Grabfunde aus dem transkaukasischen Gebiet von Kirovabad/Jelisavetpol.Berlin, Wissenschaftsverlag Volker Spiess, 1985.
4. ОАК за 1894г. СПб, 1896.
5. ОАК за 1895 г. СПб, 1897.
6. ОАК за 1896г. СПб, 1898.
7. ZE VBGAEU, Berlin, 1894.
8. ZE VBGAEU, Berlin, 1895.
9. ZE VBGAEU, Berlin, 1896.
10. Спицын А.А. Археологические исследования Э.Реслера в Елизаветпольской губернии в 1901 г. ИАК, Москва, 1904, вып.12.
11. Гуммель Я.И. Археологические очерки. Баку, 1940.
12. Гуммель Я.И. Погребальный курган №1 около Еленендорфа в Азербайджанской ССР. Баку, 1931.
13. Гуммель Я.И. Курган №2 близ Ханлара. КСИИМК, Москва, 1949, вып. XXVI.
14. Гуммель Я.И. Некоторые памятники раннебронзовой эпохи Азербайджана. КСИИМК, Москва, 1948, вып. XX.
15. Гуммель Я.И. Археологические раскопки в районах Азербайджанской ССР. Изв. АзФАН СССР, 1939, № 3.
16. Гуммель Я.И. К проблеме археоботаники Закавказья. Сообщ. ГрузФАН СССР, 1940, т.1, №8-10.

17. Nərimanov İ.H. Gəncəçay rayonunun arxeoloji abidələri. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1958.
18. Xəlilov C.Ə. Qərbi Azərbaycanın tunc və ilk dəmir dövrü abidələri. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1959.
19. Бунятов Т.А. Земледелие и скотоводство в Азербайджане в эпоху бронзы. Баку, Изд-во АН Азерб. ССР, 1957.
20. Qazıyev S.M. Qəbələ kurqanları və ölüyandırma (kremasiya) adəti. Azərbaycan SSR EA xəbərləri (tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası), 1969 № 3.
21. Джафаров Г.Ф., Кесаманлы Г.П., Нариманов И.Г. Археологические раскопки в зоне строительства плотины Шамхорской ГЭС. АЭИА (1978 г.), Баку, «ЭЛМ», 1982.
22. Ахундов Т.И. Северо-западный Азербайджан в эпоху энеолита и бронзы. Баку, «ЭЛМ», 2001.
23. E. Reslerin hesabatlarının əlyazmaları SSRİ dağılana qədər: Дело АК. Архив ЛОИА, ф. 1, № 130/1891; № 54/1894; № 60/1895; № 36/1896; № 48/1897; № 64/1898 getmişdir. Hazırda, keçmiş SSRİ EA Arxeologiya İnstitutunun Leningrad filialına müstəqillik sttusunun verilməsilə Sankt-Peterburq Maddi-Mədəniyyət İnstitutu adlandırılmışdır. Buna müvafiq olaraq arxivin də indeksi təzələnərək belə adlanmışdır: Дело АК. Архив С.-П ИИМК РАН, ф. 1, №... və s.
24. Я.И. Гуммель. Раскопки к юго-западу от Ханлара в 1941 г. ВДИ, 1992, № 4 (B.V. Piotrovskinin məqaləyə əlavəsi).

Резюме

Археологические раскопки Волдемара Белка, Эмиля Реслера, Якоба Гуммеля в Азербайджане(Карабахе, Кедабеке, Гандже)

Гидаят Джафаров, Диана Джафарова

В статье освещаются результаты археологических раскопок В.Белка, Э.Реслера, Я.Гуммеля в Нагорном Карабахе, Кедабеке, Калакенде, Еленендорфе, Шемкире, Гянджачайским районе. Добытые при этих раскопках материалы в дальнейшем служили источниками для освещения различных аспектов древней истории Азербайджана.

Ключевые слова: Археология, раскопки, Ходжалы-Кедабек, памятники, артефакты.

Summary

The role of German scientists V.Belhk, E.Rsler, Y.Hummel in archeology of Azerbaijan (Karabakh, Kedabekh, Gandja)

Hidayet Jafarov, Diana Jafarova

The role of investigators in studying the ancient history of Azerbaijan on the basis of archeological materials, mined during the excavation of archeological monuments in Nagorny Karabakh, Gadabay, Qalakend, Elenendorf , Shamkir and in Ganjachay regions have been revealed in the article. These materials in future will serve to the source for enlightenment of various aspects of ancient history of Azerbaijan.

Key words: Azerbaijan, germens, archeology, Monument, arthephants.

Qarabağda kəşf edilmiş Leylatəpə mədəniyyəti

Nəcəf Müseyibli

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

necef_museibli@mail.ru

Açar sözlər: Qarabağ, Leylatəpə yaşayış yeri, miqrasiya, düzbucaq planlı tikililər, saxsı qab qəbirləri, keramika.

Azərbaycan tarixinin müxtəlif mərhələlərinə aid çoxsaylı abidələrin yerləşdiyi Qarabağ bölgəsinin əlverişli təbii-coğrafi şəraiti ən qədim zamanlardan burada insanların sıx məskunlaşmasına səbəb olmuşdur. Bu bölgədə, lokal bir ərazidə tarixin bütün mərhələlərini əhatə edən arxeoloji abidələr aşkar edilmişdir. Heç də təsadüfi deyil ki, Cənubi Qafqaz miqyasında nisbətən kiçik bir ərazi olan Qarabağın abidələrinin tədqiqatları nəticəsində dörd arxeoloji mədəniyyət – Paleolit dövrünə aid Quruçay, son Xalkolit dövrünə aid Leylatəpə, Orta Tunc dövrünə aid Üzərliktəpə və Son Tunc-İlk Dəmir dövrünə aid Xocalı-Gədəbəy (Gəncə-Qazax bölgəsinin həmdövr abidələri ilə birgə) mədəniyyətləri kəşf edilmişdir. Əlbəttə, bunlardan əlavə ərazidə Kültəpə və Kür-Araz mədəniyyətləri abidələri də geniş yayılmışdır.

Bütün bu arxeoloji mədəniyyətlər sırasında Leylatəpə mədəniyyətinin xüsusi yeri vardır. Digər mədəniyyətlərin hamısı mənşəyi ilə yerli ənənələrlə bağlı idi. Leylatəpə mədəniyyəti isə e. ə. V minilliyin sonu-IV minilliyin əvvəllərində Şərqi Anadolu-Şimali Mesopotamiyadan (yuxarı Dəclə-Fərat regionu) Cənubi Qafqaza kütləvi axınlar nəticəsində meydana çıxmışdı. Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, Leylatəpə mədəniyyəti Cənubi Qafqazda bəzi yerli xüsusiyyətlərə də malik olmuşdur.

Leylatəpə mədəniyyəti XX əsrin 80-ci illərin əvvəllərində Qarabağda, Ağdam rayonu ərazisində İ.H.Nərimanov tərəfindən Xalkolit dövrünə aid Leylatəpə yaşayış məskəninə qazıntıları əsasında kəşf edilmişdir (11 c. 271-272). Leylatəpə abidəsinin tədqiqatları ilk dəfə olaraq, Cənubi Qafqazın yerli zəmində təşəkkül tapan və Yaxın Şərq mədəniyyətləri ilə mədəni-iqtisadi əlaqələrə malik Xalkolit komplekslərindən fərqli olaraq, mənşəyi ilə Ön Asiyaya bağlı yeni bir mədəniyyətin bu ərazilərdə mövcudluğunu sübut etmişdir. Leylatəpədə aparılan qazıntılar nəticəsində Cənubi Qafqazda bu mədəniyyətdən əvvəl, onunla sinxron və növbəti mərhələyə aid abidələrdən məlum olmayan özünəməxsus memarlıq, dulus çarxında yüksək keyfiyyətlə

hazırlanmış keramika məmulatı, saxsı qablarda uşaq qəbirləri, metallurgiya-nın yüksək inkişaf səviyyəsini göstərən tapıntılar bu mədəniyyətin Ön Asiya mənşəli olduğuna şübhə yeri qoymurdu. Bu, Qafqaz Xalkolitində keyfiyyət-cə yeni, daha yüksək səviyyəli bir mədəniyyət olmuşdur.

Leylatəpə yaşayış yerinin qazıntıları ilə yanaşı, həmin illərdə Qarabağ-da daha bir neçə bu tipli yaşayış məskənləri aşkar edilsə də, bu abidələrdə qazıntı işləri aparılmamışdır. Hələ 60-cı illərdə indiki Ermənistan ərazisində qazılmış, analoji keramikaya malik Texut yaşayış yerinin tədqiqatlarının nəticələri əsasən erməni dilində nəşr edilmiş, cənub-şərqi Gürcüstanın Berikl-deebi yaşayış yerində isə kiçik həcmli qazıntı aparılmışdır. Hər iki abidənin qazıntılarının müəllifləri bu abidələrin sadəcə Yaxın Şərqlə sıx bağlı olduğunu yazmışlar. Lakin sonrakı araşdırmalar bu abidələrin də Leylatəpə mədəniyyətinə aid olduğunu göstərmişdir.

Yaxın Şərqlin Son Xalkoliti tipli keramikasına malik ilk abidə İ.H.Nərimanov və F.R.Mahmudov tərəfindən hələ 1965-ci ildə Cəlilabad rayonu ərazisində aşkar edilmişdir. Həmin ildə Muğan bölgəsinə ezam edilmiş bu tədqiqatçılar Mişarçayın sahilində Xalkolit və Tunc dövrlərinə aid bir neçə abidə aşkar etmişlər. Onlardan biri də VI Mişarçay Xalkolit dövrü yaşayış məskəni olmuşdur. Bu abidə təsərrüfat işləri nəticəsində dağıntıya məruz qalmış və üst qatdan yerüstü materiallar qismində sonralar Leylatəpədə aşkar edilmiş saxsı qablara bənzər keramika qalıqları da toplanmışdır. Bunlar bitki qatışıqlı və təmiz tərkibli gildən hazırlanmış, qıfşəkilli ağız kənarına malik iri küp fraqmentləridir (12, c. 90-91; 7, c. 53). Təəssüf ki, VI Mişarçayda arxeoloji qazıntılar aparılmadığından o dövrdə bu yaşayış məskəni fərqli bir mədəniyyətin abidəsi kimi qiymətləndirilməmişdir. Muğanda aşkar edilmiş yeni növ tapıntıların Cənubi Qafqazın erkən əkinçilik dövrü arxeoloji komplekslərindən tam fərqli bir mədəniyyətə aid olması yalnız 20 il sonra İ.H. Nərimanovun rəhbərliyi ilə Qarabağda Leylatəpə yaşayış məskə-nində aparılmış qazıntılar nəticəsində müəyyən edilmişdir (11 c. 24-32; 7).

İ.H.Nərimanov görkəmli arxeoloq R.M.Munçayevin rəhbərliyi ilə Mesopotamiyada tədqiqatlar aparan arxeoloji ekspedisiyanın tərkibində 1971-1980-ci illərdə iştirak etmişdir (9). Məhz bu təcrübə sayəsində Ön Asiya abidələrinə yaxından bələd olan İ.H.Nərimanov sonrakı illərdə Leylatəpə yaşayış yerində apardığı qazıntılar zamanı bu abidənin Mesopotamiya mədəniyyətləri ilə bağlı olduğunu düzgün müəyyən edə bilmişdi.

Lakin buradaca qeyd etmək lazımdır ki, Ön Asiya ənənələri ilə bağlı olan VI Mişarçayın keramikasının bilavasitə Leylatəpə mədəniyyətinə aid

olmasını əminliklə söyləmək üçün hələlik tutarlı faktlar yoxdur. Çünki bu tip saxsı qablar Leylatəpə mədəniyyətinə qədərki e. ə. V minilliyin ortalarında da məlumdur. Bu məsələnin dəqiqləşdirilməsi üçün həmin abidədə arxeoloji qazıntı işlərinə ehtiyac var.

Leylatəpə yaşayış məskəni 50-60 m diametrinə malik, təxminən 2 m hündürlüyündə təpədən ibarətdir. Təpənin üst hissəsi torpaq yolun çəkilişi və elektrik ötürücü stansiyanın tikilməsi səbəbindən dağıntıya məruz qalmışdır. XX əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində bu abidənin üstündən götürülmüş materiallar onun Cənubi Qafqazda digər Xalkolit abidələrindən fərqli olduğunu göstərmişdir. 1984-cü ildən bu yaşayış yerində İ.Nərimanovun rəhbərliyi ilə Mil-Qarabağ arxeoloji ekspedisiyasının birinci dəstəsi tərəfindən stasionar tədqiqatlara başlanılmışdır. Bir neçə il ərzində aparılan qazıntılar 324 m² sahəni əhatə etmişdir. Mədəni təbəqənin 40-50 sm qalınlığındakı üst qatı müasir dövrdə şumlama işləri ilə əlaqədar qarışmışdır. Burada həm də Son Tunc dövrünə aid 1 ədəd sallama qəbir aşkar edilmişdir. Alt qatlarda isə mədəni təbəqə yaxşı saxlanmışdır. Həmin səviyyədən başlayaraq tikili qalıqları aşkar edilmişdir (7, c. 10).

İ.H.Nərimanovun rəhbərliyi ilə aparılan arxeoloji qazıntı işləri bu abidənin mədəni mənsubiyyətinə dair yeni faktlar aşkara çıxarmışdır. Tədqiqatçı nəşr etdirdiyi növbəti məqaləsində Leylatəpə qazıntılarının materialları əsasında Azərbaycan arxeologiyasında yeni bir mədəniyyətin – Leylatəpə arxeoloji mədəniyyətinin mövcudluğunu qeyd etmişdir (15, c. 10).

Leylatəpə yaşayış yerində qazıntıların aparılması ilə yanaşı bu abidəyə bilavasitə qonşu ərazilərdə arxeoloji kəşfiyyat işləri həyata keçirilmişdir. Nəticədə Leylatəpə tipli bir neçə yaşayış məskəni – Abdal Əziztəpə, Çınartəpə, Şomulutəpə aşkar edilmişdir. Həmin abidələrdə geniş tədqiqatlar aparılmamış, yalnız Çınartəpədə kəşfiyyat şurfları qazılmışdır. Bu abidələrdə aşkar edilmiş arxeoloji materiallar Leylatəpə materialları ilə eyniyyət təşkil edirlər (14, c. 30-37; 7, c. 20-22).

2004-cü ilə qədər Leylatəpə mədəniyyəti yalnız Leylatəpə yaşayış yerinin qazıntıları əsasında məlum idi. Bu barədə Qərb elmində informasiya yox idi. Rusiya və Qafqaz arxeologiya elmində isə bu məsələyə şübhəli və ehtiyatla yanaşırdılar və onların əsərlərində Leylatəpə mədəniyyəti müstəqil bir arxeoloji mədəniyyət kimi yer almamışdı. Həmin ildən başlayaraq Azərbaycanın qərb bölgəsində aparılan geniş qazıntılarla Böyük Kəsik, Poylu yaşayış yerləri, Soyuqbulaq kurqanlarının tədqiqatları nəticəsində Leylatəpə mədəniyyətinin daha geniş arealı əhatə etdiyini məlum oldu. Bu qazıntılara

dair nəşrlər geniş yayıldı və Leylatəpə mədəniyyəti beynəlxalq elmdə öz təsdiqini tapdı. Sonrakı illərdə Qəbələ rayonunda bu mədəniyyətə aid Qalayeri yaşayış məskənində bir neçə illər ərzində qazıntılar aparıldı. Bütün bu tədqiqatlar Leylatəpə mədəniyyətinin yaşayış yerləri, qəbir abidələri və bütün arxeoloji materialları üzrə səciyyəvi xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə imkan verdi (2; 10; 6; 5).

Leylatəpə mədəniyyətinin mənşə mənsubiyyəti barədə İ.H.Nərimanov bir neçə dəfə öz fikirlərini bildirmişdir. Yaşayış yerində qazıntıların nəticəsi olaraq 1985-ci ildə yazılmış hesabatda Leylatəpə yaşayış məskəninin əks etdirdiyi mədəniyyətin Ubeyd və Uruk mədəniyyətlərində ən yaxın paralellərinin olduğu və bu mədəniyyətin Mesopotamiyadan gəlmə olması qeyd edilmişdir (13, c. 31-32). İ.H.Nərimanov 1985-ci ildə nəşr etdirdiyi tezislərində bu fikri nisbətən geniş əsaslandırmışdır. Bu yazıda o, Leylatəpədə aşkar olunmuş tikili qalıqlarını, maddi mədəniyyət nümunələrini, xüsusilə də o dövrdə Qafqaz üçün səciyyəvi olmayan dulus çarxında hazırlanmış keramika Şimali Mesopotamiya abidələrinin, əsasən III Yarımətəpə yaşayış məskəninin Ubeyd təbəqəsinin analoji materialları ilə müqayisəli təhlil etmişdir. İ.H.Nərimanov qeyd etmişdir ki, Leylatəpədə aşkar olunmuş bəzi nümunələrin paralelləri erkən Uruk materiallarından məlumdur. Tədqiqatçı belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, Leylatəpədə təmsil olunan mədəniyyət gəlmədir və Ubeyd tayfalarına məxsusdur (11, c. 271-272).

Sonrakı illərin tədqiqatları Leylatəpə mədəniyyətinin Ubeyd və Uruk mədəniyyətləri ilə deyil, Şərqi Anadolu-Şimali Mesopotamiyanın yerli Son Xalkolit kompleksləri ilə bağlı olduğunu sübut etmişdir (3). Lakin bütün bunlar heç də İ.H.Nərimanovun Leylatəpə mədəniyyətinin Mesopotamiya ilə bağlı olması barədəki fikirlərinin elmi əhəmiyyətini azaltmır.

Leylatəpə yaşayış yerinin tikili qalıqları (Şəkil 1) iki tikinti dövrünü əhatə edir. Üst qat tikililəri 0,5-0,8 m dərinlikdə, alt qat tikililəri isə 0,8-1,65 m dərinlikdə aşkar edilmişdir. Hər iki tikinti qatında tikililər düzbucaqlı olub, saman qatışıqı olmayan kərpicdən inşa edilmişdir (7).

Leylatəpə yaşayış yerində tikililərdən əlavə 11 dulus kürəsi aşkar edilmişdir. Bu dulus kürələri forma etibarilə Qafqazın qədim dövr abidələrindəki bütün kürələrdən köklü surətdə fərqlənirlər (7).

Leylatəpə yaşayış yerinin keramika məmulatını N.Əliyev və İ.Nərimanov gilinə tərkibinə görə 3 qrupa bölmüşlər: təmiz gildən hazırlanmış keramika, bitki qatışıqlı keramika və kobud keramika. Birinci və ikinci qrupa aid keramika yüksək keyfiyyətli olub, biri-birindən yalnız gilinə tərkibində bit-

ki qatışıqının olub-olmaması ilə fərqlənir. Bunlar qırmızı rəngin müxtəlif çalarları rəngində olub, açıq-yaşıl rəngli anqobla örtülmüşdür. Bu keramika müxtəlif tipli və ölçülü kuzə, qazan, kasa, xeyrə və s. qablardan ibarətdir. Bu qruplara aid qabların üzərində ornamentlərə rast gəlinmir. Təsadüfi hallarda boya naxışlı və ya işarəli qablara rast gəlinir (7, c. 19).

3-cü qrup keramika tünd-qonur və ya boz-qonur rəngli olub kobud hazırlanmışdır. Bu qrupa aid qabların formaları məhduddur. Onların gövdəsi şar şəkilli olub, bəzən çərtmələrlə naxışlanmış ağız kənarına malikdir. Gilinin tərkibində xırda daşlar olan bu qabların səthi daraqvari alətlə işlənmişdir. Şerti olaraq ilk iki qrup “keyfiyyətli keramika” (Şəkil 2-4), üçüncü qrup isə “kobud keramika” (Şəkil 6) kateqoriyalarına aid edilmişdir (7, c. 19).

Böyük Kəsik qazıntıları zamanı gil məmulatının daha bir qrupu – eyni zamanda həm bitki, həm də qeyri-üzvü qatışıqlı dördüncü keramika qrupu müəyyən edilmişdir (1, s. 13). Saxsı qabların təsnifatında bu bölgü yaxın vaxtlara qədər tətbiq edilmişdir.

Lakin arxeoloji qazıntılar genişləndikcə, daha çoxsaylı materiallar aşkar edildikcə bu məsələyə yenidən baxılması zərurəti yaranmışdır. Son illər aparılmış arxeoloji qazıntılar, aşkar edilmiş tapıntıların təhlili nəticəsində Leylatəpə mədəniyyətinin keramika məmulatını texniki tipoloji xüsusiyyətlərinə görə 2 kateqoriyaya və 4 qrupa bölmək olar. Qrupların sıralanma ardıcılığı da fərqlidir (5, s. 114-123). Bu mədəniyyəti səciyyələndirən əsas tapıntılar məhz bitki qatışıqlı və ya təmiz gildən dulus çarxında formalaşdırılmış, qıf şəkilli ağız kənarına malik, yuvarlaq altlıqlı, əsasən çəhrayı və qırmızı rəngli saxsı qablardır.

Leylatəpə yaşayış yerinin daş məmulatı dən daşları, sürtgəclər, həvəngdəstələr, obsidiandan və çaxmaqdaşından hazırlanmış müxtəlif alətlər, kubşəkilli kiçik sürtgəclərdən ibarətdir. Sümük alətlər Leylatəpə yaşayış yeri üçün səciyyəvi deyildir. Metal istehsalına aid biz, bıçaq fragmenti və digər kiçik əşyaları qeyd etmək olar. Burada həm də metal ərintiləri qalıqları tapılmışdır ki, bunlar da bilavasitə yaşayış yerində metal alətlər istehsalını sübut edir (7, c. 19-20).

Cənubi Qafqazda ilk dəfə olaraq məhz Leylatəpə yaşayış yerində saxsı qablarda uşaq qəbirləri aşkar edilmişdir. Dəfn qabları müxtəlif tiplidir. Bu qəbirlər üçün avadanlıq səciyyəvi deyildir (7, c. 17-18). Ön Asiya abidələri üçün səciyyəvi olan bu dəfn adəti Qafqaz üçün yeni idi. Məhz bu qəbirlər Leylatəpənin qədim sakinlərinin Ön Asiyadan Cənubi Qafqaza miqrasiya etdiklərinin təkzibolunmaz sübutlarından idi.

Leylatəpə mədəniyyətinin xronologiyası üzrə arxeoloji materialların təhlili və radiokarbon analizlərin nəticələri biri-birini tamamlayır. Hər iki istiqamət üzrə araşdırmalar bu mədəniyyətin e.ə. V minilliyin sonu- IV minilliyin əvvəllərindən IV minilliyin ortalarına qədərki mərhələyə aid olduğunu göstərir. Leylatəpə mədəniyyəti abidələri – I Böyük Kəsik, II Poylu, Soyuq-bulaq, Qalayeri – üzrə aparılmış radiokarbon analizlərin nəticələri e.ə. V minilliyin sonları, daha çox isə e.ə. IV minilliyin əvvəllərinə aiddir. Bu abidələri üzrə aparılan radiokarbon analizlərin nəticələri e.ə. 4240-3538-ci illəri göstərir. Arxeoloji materialların xüsusiyyətləri də bu dövrə uyğundur. Hər halda bu mədəniyyətin e.ə. IV minilliyin ilk əsrində tam təşəkkül taparaq formalaşması diskussiya mövzusu deyil (4; 5, s. 219).

Son illər Leylatəpə və Alxantəpə yaşayış yerlərinin nümunələri əsasında aparılmış analizlər də Leylatəpə mədəniyyətinin xronoloji kontekstinə uyğundur. Leylatəpə yaşayış yerindən keramika əsasında aparılmış analiz (Ki-14950) e.ə. 3980-3750-ci illəri, Cəlilabad rayonunda bu mədəniyyətə aid Alxantəpə yaşayış yerindən kömür əsasında aparılmış analiz isə (Ki-16684) e.ə. 4039-3957-ci illəri göstərmişdir (8, c. 54).

Beləliklə, Leylatəpə mədəniyyətinin arxeoloji materiallarının müqayisəli təhlili bu mədəniyyəti tam əminliklə e.ə. IV minilliyin birinci yarısına aid etməyə imkan verir. Bu mədəniyyətin müxtəlif abidələri üzrə aparılan radiokarbon analizlərin də böyük əksəriyyəti məhz bu dövrü göstərir. Həmin analizlərdəki e.ə. V minilliyin son rübünü göstərən rəqəmlər (Böyük Kəsik, Alxantəpə) və bəzi arxeoloji materialların arxaik xarakteri Son Xalkolit dövründə Ön Asiyadan Cənubi Qafqaza ilk miqrasiyaların məhz həmin dövrdə başladığını təsdiq etməyə əsas verir. Bu isə Leylatəpə mədəniyyətinin ilk mərhələsinin bir qədər də qədimə - e.ə. V minilliyin sonuna aid olduğunu göstərir. Ola bilsin ki, miqrasiyalar başlanğıcda – e.ə. V minilliyin sonunda kütləvi səciyyə daşımamış, sonrakı mərhələdə isə bu proses daha da intensivləşmişdir. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, analizlər edilmiş nümunələrin heç biri mədəni təbəqənin ən aşağı, materiküstü səviyyəsindən götürülməmişdir. Həmin səviyyələr üzrə analizlərin də gələcəkdə e.ə. V minilliyin sonuna aid olacağı istisna deyildir.

Qarabağda Leylatəpə yaşayış yerinin aşkar edilərək orada qazıntıların aparılması mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir. İlk növbədə bu yaşayış yerinin tədqiqatları əsasında Azərbaycanın və bütövlükdə Qafqazın arxeologiya elmində yeni bir mədəniyyət kəşf edildi. Eyni zamanda bu kəşf Azərbaycanın qədim ərazisinin Ön Asiyanın yüksək inkişaf etmiş Xalkolit dövrü mədəniyyəti

yətlərinin yayılma arealına daxil olduğunu göstərmişdir. Hazırda Qarabağ, Gəncə-Qazax, Muğan bölgələrində, Qəbələ və Xaçmaz rayonlarında bu mədəniyyətə aid çoxsaylı abidələr məlumdur. Yaxın gələcəkdə aparılacaq çöl tədqiqatları nəticəsində Leylatəpə mədəniyyətinə aid yeni abidələrin aşkar ediləcəyi istisna deyil.

Digər tərəfdən, Leylatəpə yaşayış yerinin tədqiqatları əsasında kəşf edilmiş arxeoloji mədəniyyət beynəlxalq elmi əhəmiyyət daşıyır. Tədqiqatlar sübut edir ki, Leylatəpə mədəniyyəti mənşə etibarilə Şərqi Anadolu-Şimali Mesopotamiyanın Tell Hamoukar, Oylum Höyük, Amuq F, Arslantəpə VII, Hacınəbi, Zeytinli Bahçe, Təpə Qavra və s. abidələrinin ənənələri ilə bilavasitə bağlıdır. Eyni zamanda, son on beş ildə bu mədəniyyətin abidələrində aparılan tədqiqatlar yüz ildən artıq müddətdə araşdırılan Şimali Qafqazın dünya arxeologiya elmində məşhur olan Maykop mədəniyyətinin (e.ə. IV minilliyin birinci yarısı) məhz Leylatəpə mədəniyyətinin ənənələri əsasında meydana çıxdığı sübut edilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Müseyibli N.Ə. Eneolit dövrü I Böyük Kəsik yaşayış məskənində arxeoloji qazıntıların nəticələri // "Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası", № 1, 2006, s. 11-27.
2. Müseyibli N.Ə. Böyük Kəsik eneolit dövrü yaşayış məskəni. Bakı: Nafta-Press, 2007, 228 s.
3. Müseyibli N.Ə. Leylatəpə arxeoloji mədəniyyəti: Ön Asiya kökləri və Qafqaz eneolitində yeri // "Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası", 2011, №2, s. 5-10.
4. Müseyibli N. Leylatəpə mədəniyyətinin xronologiyası və dövrləşdirilməsi // Azərbaycan MEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 2014, №1, s. 91-109.
5. Müseyibli N. Leylatəpə mədəniyyəti. Bakı: "Elm və təhsil", 2020, 576 s.
6. Museibli N. The Leilatepe Archaeological Culture: Its Near-Eastern Roots and its Place in the Caucasus Chalcolithic // International Symposium on East Anatolia South Caucasus Cultures. Proceedings I. Cambridge Scholars Publishing: 2015, pp. 58-75.
7. Алиев Н., Нариманов И. Культура Северного Азербайджана в эпоху позднего энеолита. Баку: «Агридаг», 2001, 144 с.
8. Кореневский С.Н. О хронологии Майкопско-новосвободненская общности в свете новых данных и дискуссий // КСИА, вып. 257. М.: 2019, с. 48-64.
9. Мунчаев Р.М., Гуляев В.И., Бадер Н.О. Первые российские археологи в

- Месопотамии. Москва: «Таус», 2013, 244 с.
10. Мусеибли Н. Лейлатепинская культура эпохи энеолита между Передней Азией и Северным Кавказом // Записки ИИМК РАН. №7, 2012, №7, с. 31-38.
  11. Нариманов И.Г. Обейдские племена Месопотамии в Азербайджане / Всесоюзная археологическая конференция «Достижения советской археологии в XI пятилетке». Тезисы докладов. Баку: 1985, с. 271-272.
  12. Нариманов И.Г., Махмудов Ф.Р. Энеолитические памятники на Мугани. Изв. АН Азербайджанской ССР. Серия истории, философии и права, 1967, № 2, с. 88-96.
  13. Нариманов И.Г., Азимов М.С., Алиев Н.Г. Отчет I отряда Мильско-Карабахской археологической экспедиции за 1984 г. №0-343, 1985,60 с.
  14. Нариманов И.Г., Азимов М.С., Алиев Н.Г. Отчет I отряда Мильско - Карабахской археологической экспедиции за 1985 г. №0-407, 1986,60 с.
  15. Нариманов И.Г., Азимов М.С., Алиев Н.Г. Работы первого отряда Мильско-Карабахской экспедиции в 1985 году //Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане (1985). Баку: «Элм», 1986, с. 8-10.

Summary

Leilatepe culture discovered in Karabakh

Najaf Museibli

In the early 80s of the 20th century, Leilatepe culture was discovered by I.H.Narimanov in Karabakh, in the territory of Aghdam district, during the excavations of the Leilatepe settlement belonging to the Chalcolithic period. This was a qualitatively new, higher level of culture in the Caucasus Chalkolith. I.H.Narimanov wrote that this culture was associated with the Ubaid culture of Mesopotamia. This discovery of a prominent scientist was of great importance for the study of the Chalcolithic period in the South Caucasus. During the excavations of this monument, child graves were found in pottery vessels previously unknown in the archaeology of the South Caucasus. A round-bottom pottery made of pure clay and with vegetable inclusion thrown on a potter's wheel and other findings have been revealed there.

Leilatepe settlement consists of an artificial hill with a diameter of 50-60 m and a height of about 2 m. Excavations carried out over several years covered an area of 324 square metre. The buildings are rectangular and built of straw-free bricks.

Extensive excavations in the western region of Azerbaijan, in the Agstafa region, since 2004, as a result of explorations of the Beyuk Kesik, Poylu settlements, Soyugbulag kurgans, and the Galayeri settlement in Gabala region have revealed that Leilatepe culture covers a larger area. Thus, the Leilatepe culture was confirmed in international science. All these explorations allowed to determine the characteristic features of the Leilatepe culture settlements, grave monuments and all archeological materials.

Investigations in the following years showed that the Leilatepe culture emerged as a result of mass flows from Eastern Anatolia-Northern Mesopotamia (upper Tigris-Euphrates region) to the South Caucasus in the late 5th and early 4th millennia BC and lasted till the mid of the 4th millennium BC. It was found that this culture had no relation to the Ubaid or Uruk cultures. It should also be noted that the Leilatepe culture had some local features in the South Caucasus. At the same time, it was determined that the Maikop culture in the North Caucasus had appeared on the basis of the Leilatepe culture.

Keywords: Karabakh, Leilatepe settlement, migration, rectangular constructions, pitcher graves, pottery.

Резюме

Открытая в Карабахе Лейлатепинская культура

Наджаф Мусебли

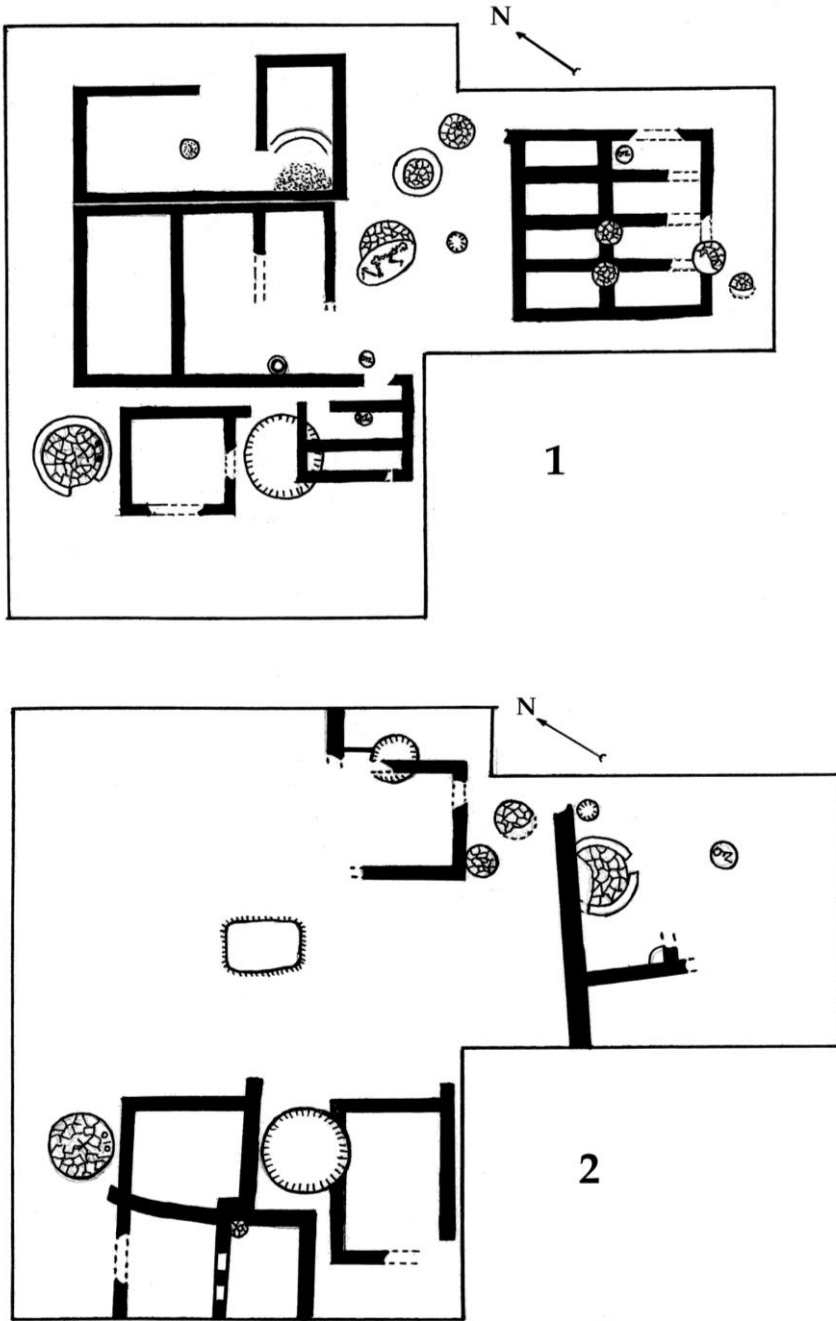
В начале 80-х годов прошлого века, благодаря археологическим исследованиям в Карабахе, в Агдамском районе на поселении позднего халколита Лейлатепе, в Азербайджанской, и в целом в Кавказской, археологической науке И.Г.Наримановым была открыта лейлатепинская археологическая культура. По его мнению, эта культура своими корнями связана с памятниками Убейд-Урукского круга Северной Месопотамии.

Поселение Лейлатепе представляет собой искусственный холм диаметром 50-60 м, высотой 2 м. В течение нескольких сезонов раскопки проводились на площади 324 м². Выявлены прямоугольные строительные остатки, сооруженные из сырцового кирпича без саманной примеси.

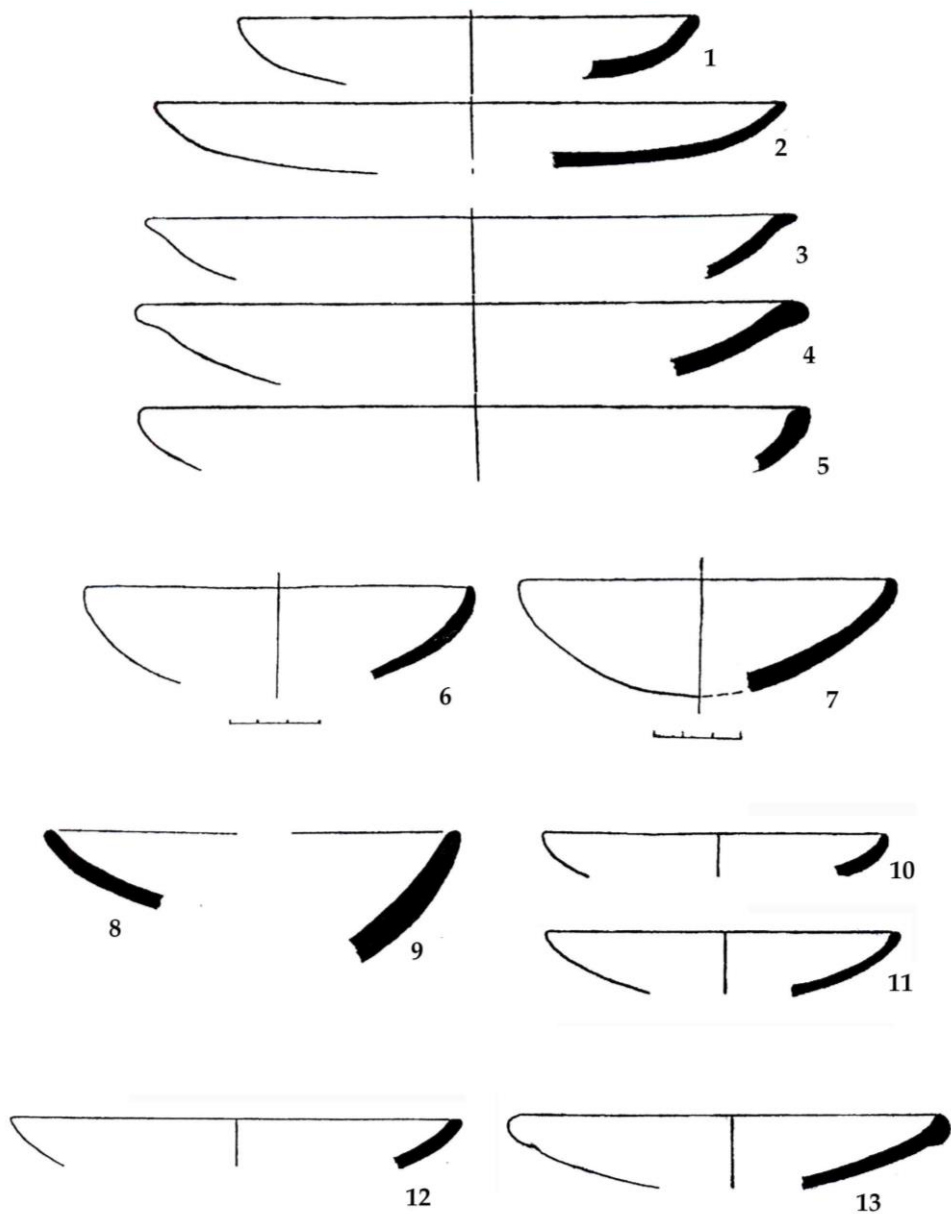
Широкомасштабные раскопки, начатые в 2004-м году в западной части Азербайджана, на поселениях Беюк Кесик, Пойлу и курганном поле Союгбулаг (Акстафинский р-н), а в дальнейшем у подножья Большого Кавказа, на поселении Галаери (Габалинский р-н) позволили, расширить ареал лейлатепинской культуры. Этими же исследованиями лейлатепинская культура нашла свое подтверждение в международной археологической науке. Кроме того, на основании результатов этих раскопок установлены все определяющие характеристики лейлатепинской культуры по поселениям, погребениям и всему археологическому материалу.

Дальнейшие исследования показали, что лейлатепинская культура возникла в результате миграций из Восточной Анатолии - Северной Месопотамии (верхний бассейн Евфрата и Тигра) на Южный Кавказ в конце V-начале IV тыс. до н.э. и просуществовала до середины IV тыс. до н.э. Установлено, что эта культура не связана с убейдским или урукским культурами. Следует отметить, что лейлатепинская культура имеет и свои местные черты на Южном Кавказе. Исследования доказали, что майкопская культура на Северном Кавказе появилась на базе традиций лейлатепинской культуры.

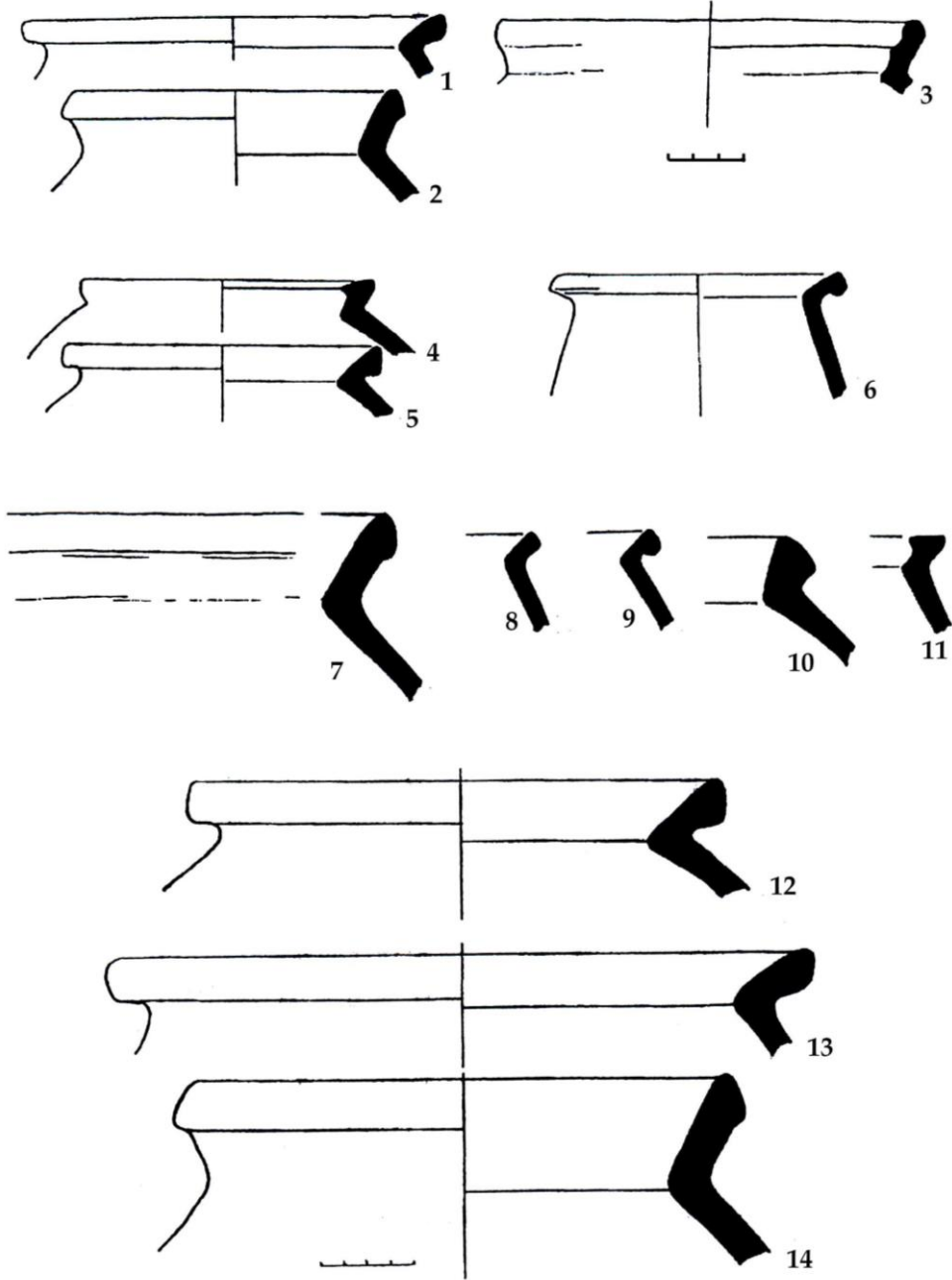
Ключевые слова: Карабах, поселение Лейлатепе, миграции, прямоугольные постройки, погребения в керамических сосудах, керамика.

Şəkil 1. Leylatəpə yaşayış yeri. Tikili qalıqları.

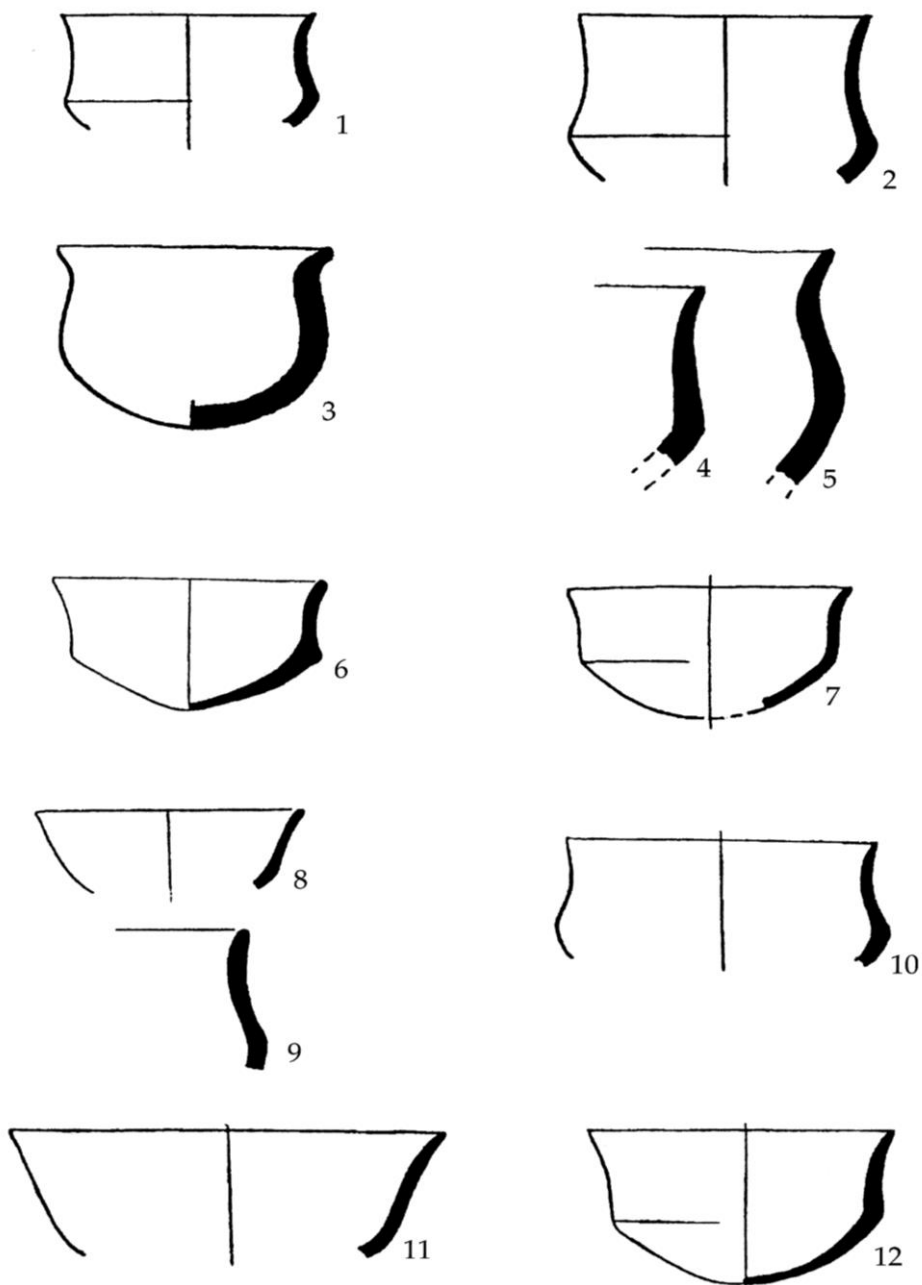

Şəkil 2. Leylatəpə yaşayış yeri. Boşqab tipli qablar.

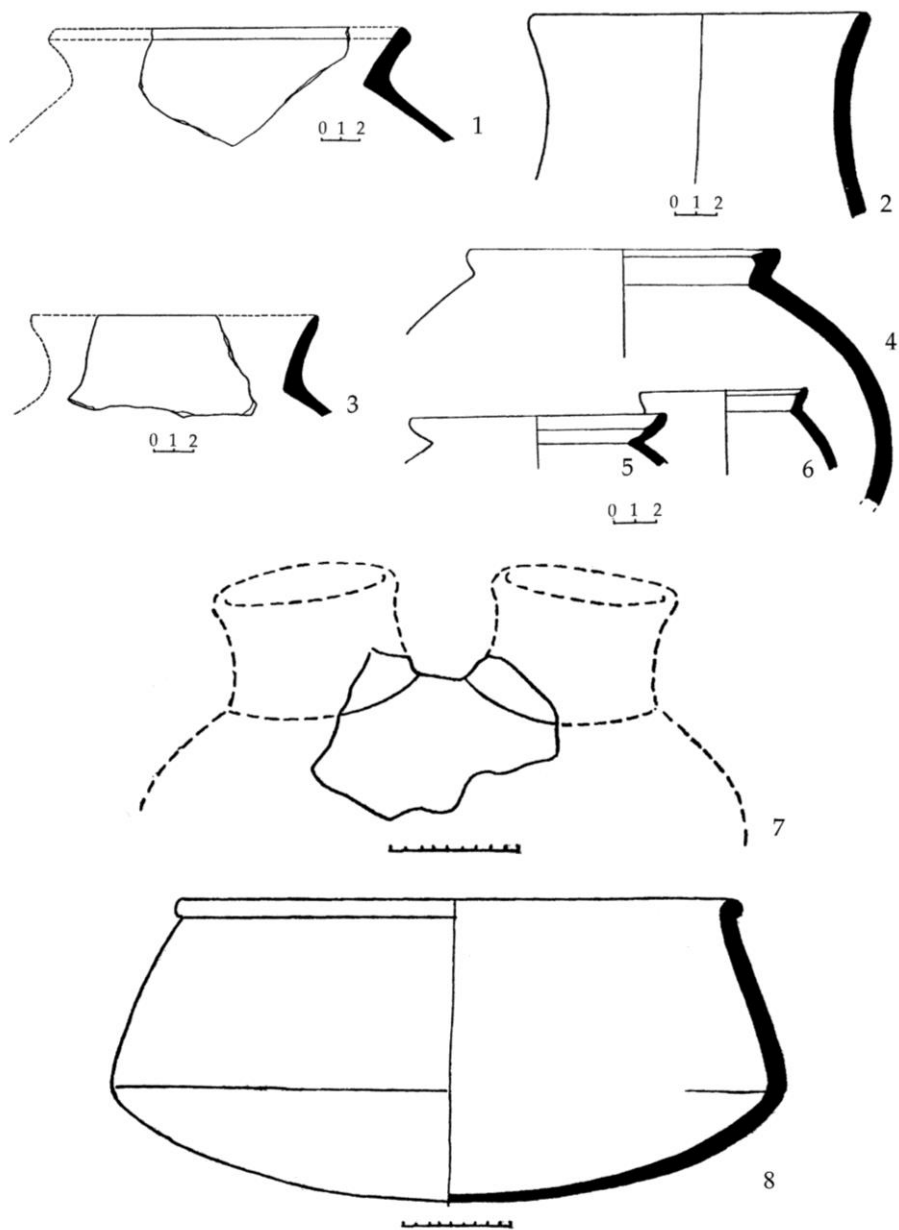

Şəkil 3. Leylatəpə yaşayış yeri. Küp/küpə tipli qablar.

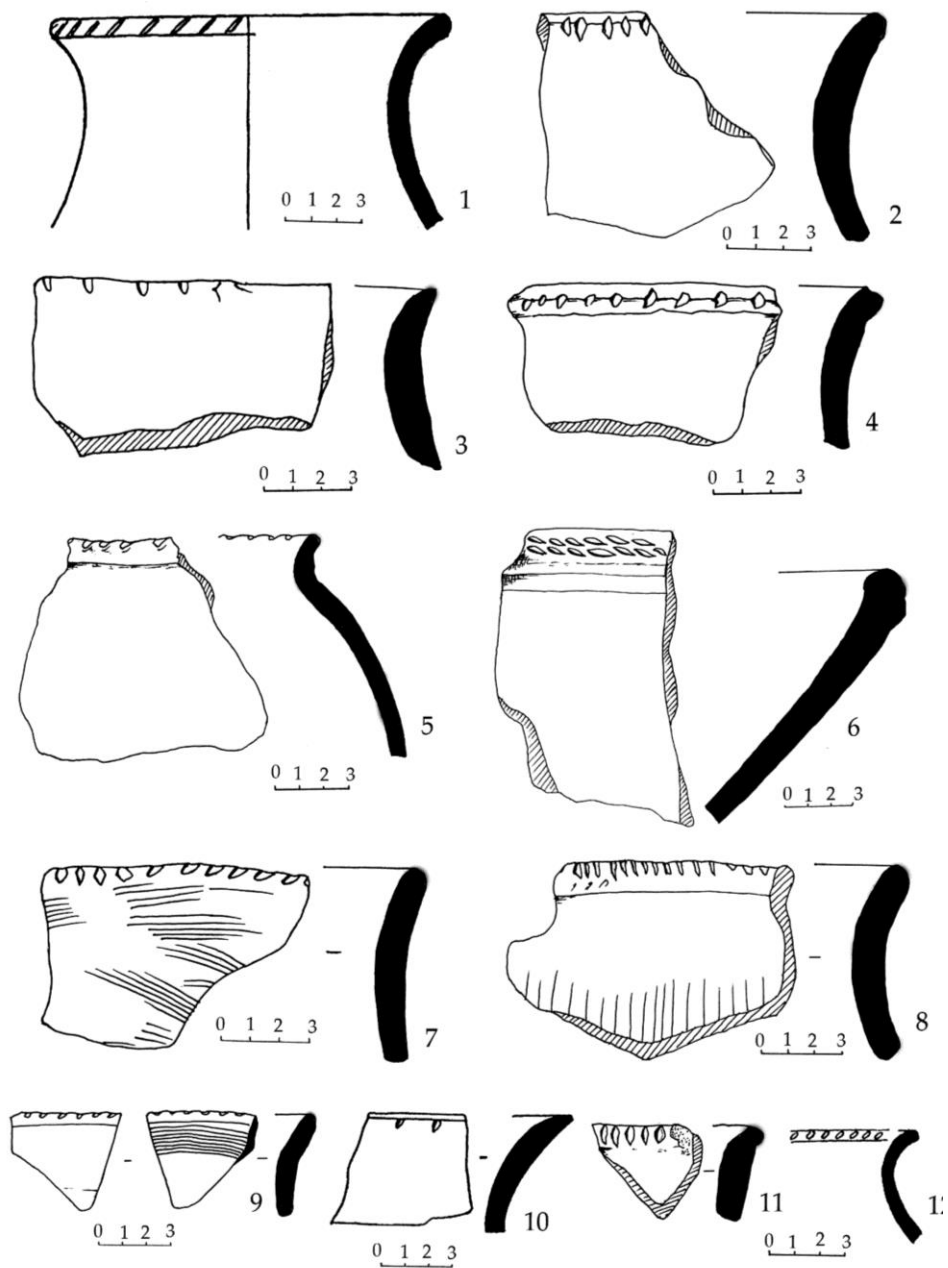

Şəkil 4. Leylatəpə yaşayış yeri. Kasa tipli qablar.

Şəkil 5. Leylatəpə yaşayış yeri. Küpə və qazan tipli qablar.

Şəkil 6. Leylatəpə yaşayış yeri. «Kobud keramika».

Qarabağın erkən oturaq əkinçi-maldar mədəniyyətinin arxeoloji baxımdan öyrənilməsi tarixi

Xəqani Alməmmədov

AMEA Arxeolojiya və Etnoqrafiya İnstitutu

Açar sözlər: Neolit, Cənubi Qafqaz, Mil-Qarabağ düzənliyi, İsmayılbaş-təpə, Kamiltəpə.

Azərbaycanın təbii zənginliklərə malik Qarabağ bölgəsi qədim dövrlərdən insanın məskunlaşdığı ərazilərdən olmuşdur. Minilliklər boyu bir-birini əvəz edən mədəniyyətlər, dövlətlər burada özlərinin varlıqlarının izlərini-onların mövcudluğunun bütün tərəflərini bizə çatdıran abidələri qoymuşdular (8, s. 7).

Azərbaycanda erkən oturaq əkinçi-maldar əhaliyə aid yaşayış yerlərinin öyrənilməsində 1953-cü ildə SSRİ EA Arxeologiya İnstitutunun və Azərbaycan SSR EA Tarix İnstitutunun birgə təşkil etdiyi Azərbaycan (Örənqala) (19; 52; 48, s. 6-8) arxeoloji ekspedisiyasının gördüyü işlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan (Örənqala) ekspedisiyasının qarşısında duran əsas vəzifə Mil-Qarabağ düzünün arxeoloji tədqiqi idi.

Bu ekspedisiyanın tədqiqatlarının əsas nəticələrindən biri Cənubi Qafqazda erkən əkinçi-maldar mədəniyyətin müəyyənəndirilməsi və bir problem olaraq öyrənilməsinin əsasının qoyulması idi. Naxçıvan şəhəri yaxınlığında I Kültəpə abidəsinin (20, 9-14; 36; 37; 38; 39, s.18) arxeoloji tədqiqatı ilə Azərbaycan və bütövlükdə Qafqazda erkən oturaq əkinçi-maldar mədəniyyətlərin öyrənilməsi prosesinin başlanğıcı qoyuldu.

Qarabağ ərazisində də, erkən oturaq əkinçi-maldar tayfalara aid yaşayış məskənlərinin ilkin tədqiqatı Azərbaycan (Örənqala) ekspedisiyasının fəaliyyəti ilə bağlıdır. Ekspedisiyanın Mil-Qarabağ düzənliyində apardığı arxeoloji kəşfiyyat işləri nəticəsində 10-dək erkən oturaq tayfalara aid yaşayış məskəni aşkar olunmuş (53, s.13-15), Kamiltəpə yaşayış yerində 1956 və 1959-cu illərdə mərhum arxeoloqlarımız Ö.Ş.İsmizadə və İ.H.Nərimanov tərəfindən kəşfiyyat şurfları qazılaraq abidənin stratiqrafiyası öyrənilmişdir (66, s.41).

Bölgədə erkən oturaq əkinçi-maldar əhaliyə aid yaşayış məskənlərində geniş miqyaslı arxeoloji tədqiqatlar İlanlıtəpə yaşayış yerində (66, s.48-49) aparılmış qazıntılarla başlanılmışdır.

Diametri 40 m, hündürlüyü 1,5 m olan təpə formalı yaşayış yerində arxeoloji qazıntı işləri 1967-1968-ci illərdə aparılmışdır. (54, s.316-317). Ümumilikdə, İlanlıtəpə yaşayış yerində iki tikinti dövrünü özündə əks etdirən 1,5 m qalınlığında Qarabağın erkən oturaq əhalisinə aid mədəni təbəqə yatımı öyrənilmişdir (55, s.396-397; 56, s.5-6).

İlanlıtəpə yaşayış yerinin qazıntıları erkən oturaq əkinçi-maldar tayfalarına məxsus mədəniyyətlərin öyrənilməsi istiqamətində yeni bir səhifə idi. Buradan aşkar edilmiş memarlıq qalıqları və digər artefaktlar Cənubi Qafqaz neolitində lokal mədəni mərkəzlərin təşəkkülü, bu lokal mədəni mərkəzlər arasında etnik-mədəni, sosial-iqtisadi əlaqə və təsirlər haqqında ilkin mülahizələrin formalaşması üçün zəmin yaratmışdır.

"Mil-Qarabağ arxeoloji ekspedisiyası" əsasən, Mil və Qarabağ düzənliklərində mövcud olan erkən oturaq əkinçi-maldar tayfalara aid yaşayış yerlərinin tədqiqatı ilə məşğul idi. Qarabağ bölgəsinin cənub-qərb hissəsində, Kiçik Qafqaz dağlarının cənub-şərq yamaclarını əhatə edən Qururçay və Köndələnçay hövzəsində yerləşmiş analoji dövrə aid abidələrin ilkin tədqiqat işi Paleolit arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən aparılmışdır. Bu ərazilərdə erkən oturaq əkinçi-maldar əhaliyə məxsus yaşayış məskənlərinin mövcudluğu fikri Azərbaycan (Örənqala) arxeoloji ekspedisiyasının tədqiqatları nəticəsində meydana çıxsada (53, s.15), onun bir fakt olaraq təsdiqi məhz Paleolit ekspedisiyasının fəaliyyətilə bağlıdır (18, s.74).

Paleolit ekspedisiyasının əsas tədqiqatı bölgənin daş dövrü abidələrinin tədqiqatı problemi olduğundan, digər dövrlərə aid abidələrin geniş şəkildə öyrənilməsi işi bir qədər kölgədə qalırdı. Bu boşluğu doldurmaq üçün 1964-cü ildə Q.S.İsmayılovun rəhbərliyi ilə Füzuli arxeoloji ekspedisiyası yaradıldı. Ekspedisiyanın qarşısında duran əsas vəzifə Qururçay və Köndələnçay hövzəsində mövcud abidələrin dövrlər üzrə tədqiqatının aparılması idi (21, s.7).

Füzuli arxeoloji ekspedisiyasının Qururçay və Köndələnçay hövzəsində 20 ildən çox müddətdə apardığı arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Azərbaycanın arxeoloji xəritəsinə müxtəlif dövrlərə aid onlarla abidə əlavə olundu. Bu abidələrin bir çoxunda genişmiqyaslı arxeoloji tədqiqatlar aparılmış və nəticədə Azərbaycanın qədim tarixinə aid qiymətli faktlar aşkar olunmuşdu. Çox təəssüf ki, keçən əsrin 80-ci illərinin sonlarında Qarabağ ərazisində başlamış münəqişə Qururçay və Köndələnçay hövzəsində aparılan arxeoloji tədqiqatlara da öz mənfi təsirini göstərdi. 1987-ci il Füzuli arxeoloji ekspedisiyası fəaliyyəti tarixində son il oldu. Füzuli rayonu Ermənistan tərəfindən işğal edildikdən sonra bu abidələrin böyük əksəriyyəti işğal altında qaldı.

Mil-Qarabağ düzənliyində erkən oturaq əkinçi-maldar tayfalara məxsus yaşayış yerlərinin tədqiqatı işində yaranmış durğunluq 1980-cı ildə Çalağantəpə yaşayış yerində arxeoloji qazıntıların başlamasıyla sona çatdı.

Çalağantəpə qədim yaşayış məskənində arxeoloji tədqiqat işləri aralıqsız olaraq 1987-ci ilə kimi davam etdirilmiş, 315 kv.m ərazidə erkən oturaq mədəniyyətə aid 4,6 m mədəni təbəqə yatımı qazılaraq öyrənilmişdir (57, s.1-2; 58, s.1-2; 58, s.19-20; 59, s.1; 59, s.24-30; 60, s.1; 63, s.489-490; 61, s.1; 62, s.1; 62, s.24-37; 64, s.1; 67, s.462; 65, s.1).

Çalağantəpə yaşayış məskəninin arxeoloji tədqiqatı Cənubi Qafqazda erkən istehsal mədəniyyətinin öyrənilməsində yeni bir mərhələ idi. Qazıntılar nəticəsində əldə edilmiş artefaktlar Qarabağ ərazisində erkən əkinçi-maldar tayfaların təsərrüfat həyatı, tikinti mədəniyyəti, dini-ictimai dünyagörüşlərinin öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu materialların müqayisəli təhlili əsasında Qarabağ düzənliyində erkən əkinçi-maldar tayfalarının məskunlaşma xronologiyası, məskunlaşmanın topoqrafiyası, qonşu ərazilərlə qarşılıqlı əlaqə və mədəni mənsubiyyət problemləri kimi məsələlər ilk dəfə olaraq tədqiq olundu.

1990-cı il İ.H.Nərimanovun rəhbərlik etdiyi Mil-Qarabağ ekspedisiyasının fəaliyyətində sonuncu mövsüm oldu. Qarabağ ərazisində başlamış aktiv hərbi əməliyyatlar və ölkədə baş verən siyasi-iqtisadi reqresiya həyatın bütün sahələrində olduğu kimi arxeoloji tədqiqatlara da öz mənfi təsirini göstərdi. Qarabağın erkən oturaq əkinçi-maldar məskənlərinin arxeoloji tədqiqatı prosesi maliyyə böhranı və bölgədə baş verən hərbi əməliyyatlar fonunda uzun müddət dayandırıldı.

Qarabağ düzənliyinin Qarqarçay və Tərtərçay hövzələrinin arxeoloji tədqiqatı işi H.F.Cəfərovun rəhbərlik etdiyi Mil-Qarabağ ekspedisiyasının II dəstəsi tərəfindən aparılırdı. Dəstə əsasən, tunc-dəmir dövrü abidələrinin arxeoloji tədqiqatı ilə məşğul olsa da, Qarabağın arxeoloji xəritəsinin tərtibatı istiqamətində də işlər aparmışdır.

Mil-Qarabağ düzənliyinin arxeoloji xəritəsinin tərtibi bir problem olaraq Azərbaycan (Örənqala) arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən qoyulmuş və bu istiqamətlərdə müəyyən işlər görülmüşdü (47, s.6-9; 48, s.12; 49, s.16-17; 51, s.6; 50, s.14-16; 53, s.10). Lakin ekspedisiyanın fəaliyyəti dayandıqdan sonra bu problem üzrə işlər faktiki olaraq həyata keçirilməmişdir. Düzdür, Qarabağ ərazisində arxeoloji tədqiqatlar aparən ekspedisiyalar ayrı-ayrılıqda yeni abidələri qeydiyyatla alsalar da bu abidələri xəritələşdirməmişdilər.

Mil-Qarabağ ekspedisiyasının II dəstəsinin bu bölgədə apardığı arxeo-

loji kəşfiyyat işləri problemin həllinə yönəlmişdir. 1987-ci ildə H.F.Cəfərovun Ağdam və Ağcabədi rayonları ərazisində apardığı arxeoloji kəşfiyyat işləri nəticəsində müxtəlif dövrlərə aid 150 abidə qeydiyyatla alınmışdır ki, bunların da bir çoxu yeni aşkar edilmiş abidələr idi. Qeyd etmək istərdik ki, qeydiyyatla alınmış bu abidələr içərisində Qarabağın erkən oturaq əkinçi-maldar tayfalarına aid yaşayış məskənləri də var idi (15, s.80-89; 16, s.6-15: 45, s.110-111; 46, s.11).

Mil-Qarabağ düzənliyində mövcud olan erkən oturaq əkinçi-maldar tayfalara aid yaşayış məskənlərindən stasionar arxeoloji tədqiqata cəlb edilmiş abidələrin hər ikisi (İlanlıtəpə, Çalağantəpə) Qarqarçay-Xaçınçay hövzəsində yerləşir. Qarqarçaydan cənubda, Mil düzündə mövcud olan analoji abidələrdə geniş miqyaslı arxeoloji tədqiqat işləri aparılmadığından burada neolitləşmə prosesinin təşəkkülü, xronologiyası, istiqamətləri və genetik bağlılığı haqqında suallar açıq qalmışdı. Mil düzündə erkən oturaq əkinçi-maldar yaşayış məskənlərinin tədqiqatı işi ilkin olaraq Öranqala (Azərbaycan) arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən aparılmış və demək olar ki, sonrakı dövrlərdə bu abidələr diqqətdən kənar qalmışdır.

Mil düzündə mövcud olan analoji abidələrin geniş şəkildə arxeoloji tədqiqatı işi Azərbaycan-Almaniya birgə arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən 2009-2014-cü illərdə aparılmışdır.

2009-cu ildə AMEA və Almaniya Arxeologiya İnstitutu arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən, birgə ekspedisiya təşkil olundu. Ekspedisiya ilkin olaraq ərazidə arxeoloji kəşfiyyat işləri aparmaqla yanaşı, Kamiltəpə yaşayış yerində arxeoloji qazıntılara başladı (17, s.281-283).

2010-2011-ci illərdə Mil düzündə arxeoloji tədqiqatlar "Qədim Kür" layihəsi çərçivəsində aparılmışdır (29, s.3-4). Layihə 2010-cu ildə birgə tədqiqat qrupu kimi Fransanın ANR (Agence Nationale de la Recherche) və Almaniyanın DFG (Deutsche Forschungsgemeinschaft) təşkilatlarının maliyyə dəstəyi ilə təşkil olunmuşdur. Layihənin məqsədi Azərbaycan və Gürcüstan elmi qurumları ilə birgə əməkdaşlıq əsasında Cənubi Qafqazda neolit dövründən tunc dövrünə qədər məskunlaşma tarixində baş vermiş transformasiyalar və məskunlaşma prosesinə ətraf mühitin təsirinin qrup şəklində birgə tədqiqi idi (29, s.3).

Layihənin birinci mərhələsi çərçivəsində 2010-2011-ci illərdə davam etmiş tədqiqatlar nəticəsində Mil düzü ərazisində geniş miqyaslı arxeoloji kəşfiyyat işləri də aparılmışdır. Qaraçay və Qarasu çayları hövzəsində aparılmış arxeoloji kəşfiyyat işləri nəticəsində 46 abidə aşkar olunmuşdur ki,

onlardan da 18-i erkən oturaq əkinçi-maldar məskənləri idi (23, s.135, cəđ.23).

Arxeoloji qazıntı işləri Kamiltəpə, MPS 4¹, MPS 5, MPS 16 abidələrində aparılmış (25, s.4-16), bəzi yaşayış məskənlərində maqnitometrik (31, s.18-31) və mineraloji (35, s.51-58) tədqiqatlar həyata keçirilmişdir. Həmçinin, qazıntılar zamanı aşkar edilmiş küllü qatların və tikinti materiallarının ilkin mikrostratiqrafik müşahidələri aparılmış (32, s.31-37), saxsı məmulatı formal, texnoloji baxımdan təhlil edilmiş (30, s.37-38; 33, s.38-44; 34, s.44-46; 26, s.46-47) və təsadüf edilmiş muncuq nümunələri (MPS 4) öyrənilmişdir (30, s.48-50). Qazıntılar aparılmış abidələrdən onların dövrünün müəyyənləşdirilməsi üçün nümunələr götürülmüşdür.

"Qədim Kür" layihəsinin 2012-2014-cü illəri əhatə edən növbəti mərhələsində (28, s.1-9) Mil düzündə arxeoloji tədqiqatlar daha geniş miqyaslı oldu. Belə ki, arxeoloji kəşfiyyat işləri (23^a, s.306-314) və Kamiltəpə (27, s.14-26), MPS 4 (27, s. 27-35) abidələrində əvvəlki illərdə başlanılmış arxeoloji qazıntılar davam etdirilmiş, MPS 23 (Dölləktəpə) (27, s.38), MPS 75 (Şahtəpə) (27, s.35-37), MPS 103 (27, s.43-49) və MPS 124 (27, s.51-54) adlı məskənlərdə yeni arxeoloji qazıntı sahələri qoyulmuşdur. Aparılmış C14 analizlərinin nəticələrinə görə Mil düzündə neolitləşmə prosesinin xronoloji dövrləşməsi müəyyən edilmişdir (27, s.41, cədvəl 2).

Ümumilikdə, Mil düzündə aparılmış arxeoloji kəşfiyyat işləri nəticəsində (27 kv.km ərazidə) 174 abidə qeydə alınmışdır ki, bunlardan da 65-i erkən oturaq əhaliyə məxsus yaşayış məskənləri idi (24, s.1449).

Yuxarıda da, qeyd edildiyi kimi, Qarabağ bölgəsində arxeoloji tədqiqatlar keçən əsrin 80-cı illərinin sonunda ölkədə baş vermiş siyasi-iqtisadi böhran və muharibə ilə əlaqədar olaraq dayandırılsa da, son illərdə bu tədqiqatlar yenidən başlanılmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu tərəfindən 2008-2009-cu illərdə aparılması nəzərdə tutulan arxeoloji ekspedisiyaların maliyyələşdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında 5 fevral 2008-ci il və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi haqqında 26 aprel 2012-ci il sərəncamları (13, s.5; 14, s.9) ölkədə arxeologiya elminin inkişafına böyük təkan verdi, bütün bölgələrdə arxeoloji tədqiqatlar geniş vüsət al-

¹ MPS-MİL PLAIN SURVEY. Mil düzündə aparılmış arxeoloji kəşfiyyat işləri nəticəsində aşkar edilmiş abidələr bu abreviaturaya altında nömrələnərək qeydə alınmışdır.

dı. Qarabağ bölgəsinin arxeoloji baxımdan öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyindən burada genişmiqyaslı stasionar tədqiqatların aparılması ehtiyacı yaranmışdır.

Bölgənin arxeoloji cəhətdən öyrənilməsi prosesinin aktivləşdirilməsi istiqamətində atılmış ən əsas addımlardan biri 2010-cu ildə “Qarabağ neolit-eneolit ekspedisiyası”nın yaradılması oldu. Ekspedisiya öz fəaliyyətində ilk addım kimi Qarabağ bölgəsinin arxeoloji abidələrinin, ilk növbədə isə neolit və eneolit dövrü abidələrinin “Məlumat bazası”nın yaradılması məqsədini qoymuşdur. Ekspedisiyanın 2010-2011-ci illərdə apardığı arxeoloji kəşfiyyat işləri 76 abidəni əhatə etməklə nəticələnmişdir. Yeni abidələrdə kəşfiyyat və artıq məlum olan abidələrin monitorinqi Ağdam rayonunun işğaldan azad bütün ərazisini, onunla həmsərhəd olan Ağcabədi və Bərdə rayonlarının ərazilərini əhatə etmişdir. Hər bir abidə GPS naviqator vasitəsilə qeydiyyatla alınaraq elektron xəritəyə köçürülmüş, onlardan yerüstü material toplanmış və müqayisəli analizi aparılmışdır ki, bu da onların ilkin olaraq xarakterizə etmək imkanı yaratmışdır (1, s.3-6; 2, s.295; 8, s.8; 40, s. 238-243; 41, s. 3-6).

2012-2013-cü illərdə Qarabağ düzənliyində mövcud olan arxeoloji abidələrin elektron qeydiyyatı və xəritələşdirilməsi işi Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun ayırdığı qrant cərcivəsində aparılmışdır. Belə ki, 2012-ci ilin iyun ayında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun elmi-tədqiqat proqramlarının, layihələrinin və digər elmi tədbirlərin maliyyələşdirilməsi məqsədi ilə qrantların verilməsi üzrə 2011-ci il üçün Gənc Alim və Mütəxəssislərin Müsabiqəsinin (EIF/GAM-1-2011-2(4)) qalibi olmuş “Azərbaycanın qərb rayonlarında müxtəlif dövr arxeoloji abidələrin elektron qeydiyyatı və xəritələşməsi” layihəsi cərcivəsində Ağdam rayonunun işğal olunmamış əraziləri və Ağcabədi rayonunun Qarqarçaya qədər olan şimal-qərb hissəsini əhatə etməklə təxminən 990 kv. km ərazidə aparılmış arxeoloji kəşfiyyat işləri nəticəsində 169 arxeoloji abidə elektron şəkildə qeydiyyata alınaraq pasportlaşdırılmış və 1:50000 miqyasında “Qarabağın arxeoloji abidələri xəritəsi” tərtib edilmişdir. Qeydiyyata alınmış bu abidələrdən 125-i erkən əkinçi-maldar tayfalarına aid yaşayış yerləridir. Məhz, bu faktın özü Qafqaz arxeologiyası üçün bir yenilikdir. Qeydiyyat zamanı abidələrin fotoları çəkilərək, onların vəziyyəti haqqında qeydlər aparılmış, hər bir abidədən mümkün olacaq miqdarda yerüstü arxeoloji materiallar toplanılaraq foto və qrafikləşdirilmişdir. Abidələrin mühafizə vəziyyətindən asılı olaraq onların topoplanları da

tərtib edilmişdir. Abidə haqqında yığılmış bütün bu informasiyalar ümumiləşdirilərək, onların elektron pasportu hazırlanmışdır (4, s.46; 5, s.22; 6, s.61).

Qarabağ ərazisində arxeoloji kəşfiyyat işlərinin aparılmasında əsas məqsəd “Qarabağın arxeoloji abidələr toplusu” və “Coğrafi Məlumat Bazası”nın yaradılmasıdır.

“Qarabağ neolit-eneolit ekspedisiyası”nın 2010-2013-cü illərdə Qarabağ düzənliyi ərazisində apardığı arxeoloji kəşfiyyat işlərinin ilkin nəticəsi olaraq “Qarabağın arxeoloji abidələri toplusu”ndan I kitab və “Qarabağın arxeoloji abidələri xəritəsi” tərtib olunaraq çap edildi. Bu kitabda “Qarabağ neolit-eneolit ekspedisiyası” tərəfindən 2010-2013-cü illərdə aparılmış arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı qeydiyyatla alınaraq xəritələşdirilmiş 99 neolit və eneolit dövrü abidəsinin 3 dildə-azərbaycan, rus və ingilis dillərində təsnifatı, onların fotoları, topoqrafik planları, relyef görüntülərinin 3D formatı və onlardan aşkar edilmiş maddi-mədəniyyət nümunələrinin foto və qrafik illustrasiyaları verilmişdir (7, s.20; 8, s.9).

“Qarabağ neolit-eneolit ekspedisiyası” bölgədə arxeoloji kəşfiyyat aparmaqla yanaşı, 2012-ci ildən etibarən Ağdam rayonu Xındırstan kəndi ərazisində yerləşən İsmayılbəytəpə neolit dövrü yaşayış məskənində də arxeoloji qazıntı işləri aparmışdır. Tədqiqatlar təpənin iki hissəsində, şərq (2012-2015-ci illər) və cənub (2018-ci il) yamaclarında 500 kv.m ərazidə aparılmışdır (3, s.74-82; 6, s.60-74; 9, s.87-95; 10, s.9-10; 44, s.20).

Ekspedisiya tərəfindən Qarabağ bölgəsində 2010-2018-ci illərdə aparılmış arxeoloji kəşfiyyat işləri nəticəsində 3600 kv.km əraziyə baxış keçirilmiş, 300-dən çox abidə qeydiyyatla alınaraq xəritələşdirilmişdir. Xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik ki, qeydə alınan bu abidələrdən 156-sı erkən oturaq əkinçi-maldar yaşayış məskənləridir (22, s.229; 42, s. 100-102; 43, 76-78).

2017-2019-cu illərdə Xaçınçay-Qarqarçay hövzəsi abidələrindən olan Koramaltəpə, Buruqtəpə və 3 saylı Əmirli neolit dövrü yaşayış yerlərində arxeoloji kəşfiyyat qazıntıları aparılmışdır. Buruqtəpə qazıntıları zamanı əldə edilmiş nümunə əsasında aparılmış C14 analizi (MAMS) abidənin e.ə.VI minilliyin I rübündə mövcud olduğunu sübut edir. Qeyd etmək istərdik ki, Buruqtəpə bütün Qarabağ ərazisində indiyə kimi tədqiq edilmiş ən qədim neolit dövrü abidəsidir (12, s.242-253).

Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, 1987-ci ildən Quruçay-Köndələnçay hövzəsi, o cümlədən Füzuli rayonu ərazisində erkən oturaq əkinçi-maldar tayfalara aid yaşayış məskənlərinin arxeoloji tədqiqatı işləri dayandırılmış-

dır. Bu ərazidə olan analoji dövrə aid qeydiyyatla alınmış abidələrin böyük əksəriyyəti işğal altında qalmışdır. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə geniş miqyaslı arxeoloji tədqiqatların aparılması haqqında AMEA Rəyasət Heyətinin 11 iyun 2014-cü il tarixli 12/1 sayılı qərarı bu ərazilərdə tədqiqatların başlanılması üçün yeni perspektivlər vəd etsə də, qərar icra olunmadı, elə kağız üzərində də qaldı. Uzun fasilədən sonra, 2019-cu ildə "Qarabağ neolit-eneolit ekspedisiyası" Füzuli rayonunda arxeoloji tədqiqatlara başladı. Ekspedisiyanın qarşısında duran ilkin vəzifə Füzuli rayonu ərazisində arxeoloji kəşfiyyat işləri apararaq, dövründən asılı olmayaraq bütün abidələri elektron şəkildə qeydiyyatla alaraq xəritələşdirmək və erkən oturaq əkinçi-maldar əhaliyə məxsus yaşayış məskənlərindən birində stasionar arxeoloji qazıntılara başlamaq idi.

Arxeoloji kəşfiyyat işləri əsasən, rayonun Arazboyu düzənlik və dağətəyi ərazilərində aparılmışdı. 2019-cu il çöl-tədqiqatlarının ekspedisiya üçün əhəmiyyəti ondan ibarət idi ki, Arazboyu ərazilərdə neolit dövrünə aid iki-Bala Bəhmənli və Lələtəpə yaşayış məskənləri aşkar edilərək qeydiyyatla alınmışdır. Bu abidələr Qarabağda yerləşən ən cənub neolit dövrü abidələridir (11, s.2-18).

2020-ci ilin 10 avqust - 08 sentyabr aylarında (30 gün) Füzuli rayonu Horadiz kəndinin ərazisində yerləşən Lələtəpə neolit dövrü yaşayış yerində arxeoloji qazıntı işləri aparılmışdır. Aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı bizim eradan əvvəl VI minilliyin I yarısına aid oval, dairəvi və düzbucaqlı quruluşda çiy kərpicdən 3 tikinti qalığı, həyətin divarının bir hissəsi və məzarlıq aşkar edilib. Bu abidədə arxeoloji tədqiqatlar Azərbaycan Ordusunun Qarabağ ərazisində apardığı "Sülhə məcburetmə" əməliyyatının başlaması səbəbindən yarımçıq qalmışdır. 2021-ci il çöl-tədqiqat mövsümündə Lələtəpədə arxeoloji tədqiqatlar işləri davam etdiriləcəkdir.

Lələtəpə yaşayış yerinin arxeoloji tədqiqatı ilə Füzuli rayonu ərazisində mövcud olmuş erkən oturaq əkinçi-maldar mədəniyyətin öyrənilməsi istiqamətində yeni bir mərhələnin başlanğıcı qoyuldu. Gələcəkdə bu ərazilərdə aparılacaq arxeoloji tədqiqatlar Arazboyu ərazilərdə erkən oturaq əkinçi-maldar mədəniyyətin təşəkkülü, məskunlaşmanın istiqamətləri və xronologiyası haqqında müfəssəl məlumatlar əldə olunacaqdır.

Qarabağın erkən əkinçi-maldar mədəniyyətinin 60 ildən də çox davam edən öyrənilməsi prosesində əldə edilmiş zəngin biliklər nəinki, Azərbaycan, o cümlədən Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərq neolit dövrü problemlərinin öyrənilməsi baxımından qiymətli bir mənbədir. Keçən bu dövr ərzində Qa-

rabağ bölgəsində 200-dən çox erkən oturaq əkinçi-maldar məskəni aşkar edilmişdir ki, bu da bütün Cənubi Qafqazda məlum olan analoji abidələrin üçdə ikisini təşkil edir. Aparılmış tədqiqatların nəticəsi olaraq əminliklə demək olar ki, Qarabağ ərazisi e.ə.VI minilliyin I rübündən etibarən Cənubi Qafqazda lokal neolit mədəniyyətinin formalaşdığı bir mərkəz olmuşdur. Qeyd edilən dövrdə cənubdan şimala və ya əksinə ötürülən progressiv ənənələr, bu ənənələrin ötürülməsində əsas tranzit bölgə funksiyasını yerinə yetirən Qarabağ ərazisində Cənubi Qafqaz neolitində yeni sosial-mədəni məkanın - Qarabağın erkən oturaq əkinçi mədəniyyətinin təşəkkülünü şərtləndirmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Alməmmədov X.İ. Axundov T.İ. "Qarabağ eneolit ekspedisiyası"nın 2010-cı ildə apardığı arxeoloji tədqiqatların hesabatı // AMEA AEİ EA: inv:№ H-681, 91 s.
2. Alməmmədov X.İ, Axundov T.İ. "Qarabağ eneolit ekspedisiyası"nın 2010-cu ildə apardığı arxeoloji tədqiqatlar, Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar , Khazar University Press, 2011, s. 295-303.
3. Alməmmədov X.İ, Quluzadə N.V. "Qarabağ neolit-eneolit ekspedisiyası"nın 2012-ci ildə apardığı arxeoloji tədqiqatların qısa hesabatı, Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar // Khazar University Press, 2013, s. 74 - 82.
4. Alməmmədov X.İ, Quluzadə N.V. Qarabağın erkən əkinçi-maldar tayfalarına aid yaşayış məskənlərində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar / Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun yaradılmasının 20 illiyinə həsr olunmuş "Azərbaycan arxeologiya və etnoqrafiya elmləri müstəqillik illərində" Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. Bakı, 2013, s. 46 - 47.
5. Alməmmədov X.İ, Quluzadə N.V. "Qarabağ neolit-eneolit ekspedisiyası"nın 2013-ci ildə apardığı arxeoloji tədqiqatların qısa hesabatı, Azərbaycanda 2013-cü ildə aparılmış arxeoloji və etnoqrafik çöl tədqiqatlarının yekunlarına həsr olunmuş elmi sessiyanın materialları, Bakı, 2014, s. 22 - 25.
6. Alməmmədov X.İ, Quluzadə N.V. "Qarabağ neolit-eneolit ekspedisiyası"nın 2013-2014-cü illərdə apardığı arxeoloji tədqiqat işləri. Ağdam rayonu, Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2013-2014. , Khazar University Press, 2015, s. 60 - 74.
7. Alməmmədov X.İ. "Qarabağ neolit-eneolit ekspedisiyası"nın 2014-cü ildə apardığı arxeoloji tədqiqatlar / Azərbaycanda 2014-cü ildə aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunlarına həsr olunmuş elmi sessiyanın materialları, Bakı, 2015, s. 18 - 20.
8. Alməmmədov X.İ. Qarabağın arxeoloji abidələri toplusu. I kitab, Bakı,

- "Çap-Art" Nəşriyyat Evi, 2016, 448 s.
9. Alməmmədov X.İ., Quluzadə N.V. "Qarabağ neolit-eneolit ekspedisiyası"nın 2015-2016-cü illərdə Qarabağ düzənliyində apardığı arxeoloji tədqiqat işləri // Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar 2015-2016. , Khazar University Press, 2017, s. 87-95.
  10. Alməmmədov X.İ. 2018-ci ildə "Qarabağ neolit-eneolit ekspedisiyası"nın İsmayılbəytəpə neolit dövrü yaşayış yerində apardığı arxeoloji qazıntı işləri / "2018-ci ildə Azərbaycanda aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunları" mövzusunda Elmi sessiyanın materialları. Bakı: 2019, s. 9-10.
  11. Alməmmədov X.İ. Füzuli arxeoloji ekspedisiyasının 2019-cu ildə apardığı çöl-tədqiqat işlərinin hesabatı. AMEA AEİ-nin Elmi Arxivi, 20 səhifə.
  12. Alməmmədov X.İ. Xaçınçay-Tərtərçay hövzəsinin son neolit dövrü yaşayış məskənlərinin ilkin arxeoloji tədqiqinə dair / Milli Azərbaycan Tarix Muzeyi - 2020. Bakı, "Aspoliqraf", 2020, s. 242-253.
  13. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar – 2008, Bakı, "Xəzər Universiteti" nəşriyyatı, 2008, 152 s.
  14. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar – 2012, Bakı, "Xəzər Universiteti" nəşriyyatı, 2013, 380 s.
  15. Cəfərov H.F. Mil-Qarabağ arxeoloji ekspedisiyasının 1987-ci ildə gördüyü çöl-tədqiqat işlərinin hesabatı. AMEA AEİ EA, inv. № 483, 89 s., şəkillər
  16. Cəfərov H.F. Azərbaycan e.ə. IV minilliyin axırı-I minilliyin əvvəllərində (Qarabağın Qaraqarçar və Tərtərçay hövzələrinin materialları əsasında). Bakı: Elm, 2000, 187 s.
  17. Əliyev T, Helvinq B. Kamiltəpə yaşayış məskənində arxeoloji tədqiqatlar // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar – 2009, Bakı, "Xəzər Universiteti" nəşriyyatı, 2010, s. 281-286.
  18. Hüseynov M.M., İsmayılov Q.S. Azıx və Tağlar mağaralarında eneolit dövrü tapıntıları. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1967, № 1, s.,73-78.
  19. Иещен А.А. 1953-1955-ци иллəрдə Өрəнқала експедијасинин Азəрбајсан тарихинə аид əлдə етдији yeni материаллар / Азəрбајсан тарихинин ən қəдим заманлардан X əsrə қəдər дөврүнү əhatə едən експозисийага һəsr едилmiş мəрузə və хəбəрлəринин тезислəri. Bakı: 1956, s. 6-8.
  20. Həbibullayev O.H. Kültəpədə arxeoloji qazıntılar. Bakı: 1959, 134 səh, 45 tablo.
  21. İsmayılov Q.S. Quruçay və Köndələnçay vadisində qədim mədəniyyət izləri. Bakı "Elm", 1981, 65 s.
  22. Almammadov Kh.I. New Archaeological Research of Neolithic and Late Chalcolithic Settlements in Lowland Garabagh / Горы Кавказа и Месопотамская степь на заре бронзового века. Сборник к 90-летию

- P.M. Мунчаева / – М.: ИА РАН; 2019, с.228-241.
23. Andrea Ricci. Archaeological landscape studies: The Mil-Qarabağ Plain and the Kvemo Kartli Survey Projects: a preliminary account of the first two field seasons (2010–2011), in *Kura 2010–2011: The first two seasons of joint field work in the Southern Caucasus // ArchaEologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, Band 44, 2012, pp.127-145.
  - 23^a. Andrea Ricci. Archaeological Landscape Studies within the “Kura in Motion” Project. The 2012–2014 Field Activities // *The Kura Projects New Research on the Later Prehistory of the Southern Caucasus. Archaologie in Iran und Turan*, band 16, pp.305-323.
  24. Andrea Ricci, Maria Bianca D’Anna, Dan Lawrence, Barbara Helwing, Tevekkül Aliyev. Human mobility and early sedentism: the Late Neolithic landscape of southern Azerbaijan. *Antiquity*, Volume 92, Issue 366, December 2018, pp. 1445-1461.
  25. Barbara Helwing and Tevekkül Aliyev. Field work in the Mil Plain: the 2010–2011 Expedition. in *Kura 2010–2011: The first two seasons of joint field work in the Southern Caucasus // ArchaEologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, Band 44, 2012, pp.4-17.
  26. Barbara Helwing. The pottery of the site MPS 16 // *ArchaEologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, Band 44, 2012, pp.46-47.
  27. Barbara Helwing and Tevekkul Aliyev. Excavations in the Mil Plain Sites, 2012–2014 // *The Kura Projects New Research on the Later Prehistory of the Southern Caucasus. Archaologie in Iran und Turan*, band 16, pp.11-42.
  28. Barbara Helwing, Tevekkul Aliyev, Bertille Lyonnet, Farhad Guliyev, Svend Hansen and Guram Mirtskhulava. Introduction to the Kura Projects // *The Kura Projects New Research on the Later Prehistory of the Southern Caucasus. Archaologie in Iran und Turan*, band 16, pp.1-9.
  29. Bertille Lyonnet and Barbara Helwing The Ancient Kura Project. in *Kura 2010–2011: The first two seasons of joint field work in the Southern Caucasus // ArchaEologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, Band 44, 2012, pp.3-4.
  30. Felix Geitel. The pottery of the site MPS 4 // *ArchaEologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, Band 44, 2012, pp.37-38.
  31. Jörg Faßbinder, Julia Koch, Roland Linck and Florian Becker. Magnetometry of neolithic sites in the Mil Plain of Azerbaijan. // *ArchaEologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, Band 44, 2012, pp.18-31.
  32. Lisa-Marie Shillito. Preliminary microstratigraphic observations of ash deposits and architectural materials at Kamiltepe, Azerbaijan // *ArchaEologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, Band 44, 2012, pp.31-37.
  33. Maria Bianca D’Anna. The pottery of Kamiltepe (MPS 1) //

- ArchaEologische Mitteilungen aus Iran und Turan, Band 44, 2012, pp.38-44.
34. Maria Bianca D'Anna. The pottery of the site MPS 5 // ArchaEologische Mitteilungen aus Iran und Turan, Band 44, 2012, pp.44-46.
  35. Susan Schorr and Ainhoa Lincot Kamiltepe: mineralogical studies. Aspects of the geological profile // ArchaEologische Mitteilungen aus Iran und Turan, Band 44, 2012, pp.51-58.
  36. Абибуллаев О.А. Первые итоги раскопок Кюль-Тепе // *Azərbaycan Tarix müzeyinin əsərləri*, 1957, № 2, с. 75-97.
  37. Абибуллаев О.А. Раскопки холма Кюль-Тепе близ Нахичевани в 1955 г // *МИА СССР*, 1959, № 67, с. 431-453.
  38. Абибуллаев О.А. Некоторые итоги изучения холма Кюль-Тепе в Азербайджане // *СА*, 1963, № 3, с.157-167.
  39. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахчыванской АССР. Баку: Элм, 1982, 314 с.
  40. Алмамедов Х.И. Археологические исследования «Гарабагской неолит-энеолитической экспедиции» в 2010 году. *Azərbaycanda Kültərə abidəsinin kəşfinin 60 illiyinə həsr olunmuş "Qafqazın erkən əkinçilik mədəniyyətləri" adlı Beynəlxalq elmi konfransının məqalələr toplusu*. Bakı, "Afpoliqraf", 2012. с. 238-247.
  41. Алмамедов Х.И. Первые итоги разведочных работ на территории Гарабагской равнине (На основе исследований 2010 года) // *Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası 2017*, № 1, s. 3-15.
  42. Алмамедов Х.И. Формирование нового социально-культурного пространства – ранней оседлой земледельческой культуры Гарабага на Южном Кавказе в эпоху неолита / *Материалы Международной конференции, 18–22 ноября 2019 г., Санкт-Петербург. Т. I. Древняя Центральная Азия в контексте евразийского культурного пространства (новые данные и концепции). К 90-летию со дня рождения патриарха евразийской археологии Вадима Михайловича Массона.* — СПб.: ИИМК РАН, Невская Типография, 2019, с. 100-102 с.
  43. Алмамедов Х.И. Новые археологические исследования поселений ранних земледельческо-скотоводческих племён Гарабаха / **Археологическое наследие Кавказа: актуальные проблемы изучения и сохранения**. XXXI Крупновские чтения. Материалы Международной научной конференции, посвященной 50-летию Крупновских чтений и 50-летию Дербентской археологической экспедиции. Махачкала, 20-25 апреля 2020 г. / отв. ред. М.С. Гаджиев. – Махачкала: МавраевЪ, 2020, с. 76-78.
  44. Ахундов Т.И., Алмамедов Х.И. Южный Кавказ в эпоху неолита – ранней бронзы (Центральный и восточный регион) / *Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası 2016*, № 2, Bakı, 2016, s. 19-33.

45. Джафаров Г.Ф. Работа по составлению археологической карты Карабахской равнины. *Azərbaycanda arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin son nəticələrinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları*. Bakı: "Bilik" 1992, s.110-111.
46. Джафаров Г.Ф. Очерк археологического изучения Древнего Карабаха / *Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası*, 2006, № 2, s.5-16.
47. Иессен А.А. Общий отчет Оренкалинской экспедиции за 1953 г. (доклад на пленуме ИИМК 28 апреля 1954 г). АМЕА АЕİ-nin Elmi Arxivı, № 3140, 44 səhifə.
48. Иессен А.А., К.Х.Кушнарера, Н.В.Минкевич. Отчет Азербайджанской экспедиции 1956 года. АМЕА АЕİ-nin Elmi Arxivı, № 3670 (Н-99), 45 səhifə.
49. Иессен А.А. Азербайджанская (Оренкалинская) экспедиция. Отчет за 1957 года. АМЕА АЕİ-nin Elmi Arxivı, № 3981 (Н-189), 46 səhifə.
50. Иессен А.А. Предварительный отчет Азербайджанской (Учтепинской) экспедиции Института Археологии АН СССР и Института Истории АН Азерб. ССР о работах в мае-июле 1960 года. АМЕА АЕİ-nin Elmi Arxivı, № Н 192, 16 səhifə.
51. Иессен А.А. Предварительный отчет Азербайджанской (Учтепинской) экспедиции Института Археологии АН СССР и Института Истории АН Азерб. ССР за 1958 года. АМЕА АЕİ-nin Elmi Arxivı, № 4212 (Н 324), 58 səhifə.
52. Иессен А.А. Азербайджанская (Орен-Калинская) экспедиция // МИА СССР, 1959, № 67, с. 5-14.
53. Иессен А.А. Из исторического прошлого Мильско-Карабахской степи // Труды Азербайджанской Археологической Экспедиции. МИА СССР, 1965, II том, № 125, с. 10-36.
54. Нариманов И.Г. Исследование энеолитических поселений в Азербайджане / АО-1967 года. Москва: Наука, 1968, с. 316-317.
55. Нариманов И.Г. Раскопки энеолитического поселения Иланлы-тепе / АО-1968 года. Москва: Наука, 1969, с. 396-397.
56. Нариманов И.Г. К итогам археологических раскопок в Иланлы-тепе / МСПИАЭИ 1970 года в Азербайджане. Баку: Элм, 1971, с. 5-6.
57. Нариманов И.Г. Отчет об археологических раскопках на поселение Чалагантпе 1980 г // АМЕА АЕİ ЕА: № О-261, 25 səh., 12 tablo.
58. Нариманов И.Г. Отчет I отряда Мильско-Карабахской археологической экспедиции за 1981 г // АМЕА АЕİ ЕА: № О-290, 24 səh., 13 tablo.
59. Нариманов И.Г. Отчет I отряда Мильско-Карабахской археологической экспедиции за 1982 г // АМЕА АЕİ ЕА: № О-307, 30 səh., 21 şəkil.
60. Нариманов И.Г., Азимов М.С. Отчет за 1983 г. I отряда Мильско-

- Карабахской археологической экспедиции // АМЕА АЕİ ЕА: № О-332, 22 səh., 19 tablo.
61. Нариманов И.Г., Азимов М.С., Алиев Н.Г. Отчет I отряда Мильско-Карабахской археологической экспедиции за 1984 г // Т.İ.Ахундовун şəxsi arxivindən (əlyazma), 32 səh.
  62. Нариманов И.Г., Азимов М.С., Алиев Н.Г. Отчет I отряда Мильско-Карабахской археологической экспедиции за 1985 г // Т.İ.Ахундовун şəxsi arxivindən (əlyazma), 37 səh.
  63. Нариманов И.Г. Раскопки поселения Чалагантепе / АО-1983 года. Москва: Наука, 1985, с. 489-490.
  64. Нариманов И.Г. Отчет I отряда Мильско-Карабахской археологической экспедиции за 1986 г // Т.İ.Ахундовун şəxsi arxivindən (əlyazma), 14 səh.
  65. Нариманов И.Г. Отчет I отряда Мильско-Карабахской археологической экспедиции за 1987 г // АМЕА АЕİ ЕА: № О-469, 30 səh., 21 şəkil.
  66. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческо-го населения Азербайджана (эпоха энеолита VI-IV тыс. до н.э.). Баку: Элм, 1987, 260 с.
  67. Нариманов И.Г., Джафаров Г.Ф., Джафарова А.Д. О работе Мильско-Карабахской экспедиции / АО-1986 года. Москва: Наука, 1988, с. 462-463.

Summary

Archaeological study of the Early sedentary culture of Karabakh.

Khagani Almamnadov

The initial study of the settlements of the early settled agricultural-pastoral tribes on the territory of Karabakh is associated with the activities of the Azerbaijan (Orangala) expedition. About 10 settlements of the early settled tribes were discovered in the Mil-Karabakh plain as a result of archaeological excavations carried out by an expedition. The next stage in the study of monuments of this period in the region began with the organization of the Mil-Karabakh archaeological expedition.

In a result of archaeological study of the early sedentary culture of Karabakh, more than 200 early agricultural-pastoral settlements were discovered in the region, which is two-thirds of the monuments of the same period known throughout the Caucasus.

As a result of the research, it can be said with confidence that the territory of Karabakh was the center of the local Neolithic culture in the South Caucasus from the first quarter of the VI millennium BC. Progressive traditions passed from south to north or vice versa during this period led to the formation of a new socio-cultural space in the Neolithic of the South Caucasus - the early sedentary agriculture and pastoral culture of Karabakh, which served as the main transit region for the transmission of these cultures.

Key words: Neolithic, Southern Caucasus, Mil-Karabagh Plain, Ismail-beytepe, Kamiltepe

Резюме

К истории археологического изучения ранней оседлой земледельческо-скотоводческой культуры Карабага.

Хагани Алмамедов

Первые исследования поселений ранних оседлых земледельческо-скотоводческих племен на территории Карабага связано с Азербайджанской (Оренкалинской) экспедицией. В результате археологических разведывательных работ проведенных в Мильско-Гарабагской равнине было зафиксировано около десяти поселений ранних оседлых племен. Очередной этап изучения памятников данной эпохи связано с деятельностью образованной Мильско-Карабагской экспедиции.

В результате археологического изучения ранней оседлой земледельческо-скотоводческой культуры Карабага, в регионе было выявлено более 200 ранних оседлых земледельческо-скотоводческих поселений, что составляет 2/3 известных синхронных памятников всего Кавказа.

Результаты археологических исследований памятников ранней оседлой земледельческо-скотоводческой культуры, расположенных на Карабагской равнине дают возможность говорить о том, что этот регион являлся центром формирования локальной неолитической культуры на Южном Кавказе в VI тыс. до н.э. В указанный период прогрессивные традиции, передаваемые с юга на север или наоборот, обусловили формирование на территории Карабага нового для неолита Южного Кавказа социально-культурного пространства – ранней оседлой земледельческой культуры Карабага.

Ключевые слова: Неолит, Южный Кавказ, Миль-Карабагская равнина, Исмаилбейтепе, Кямилтепе.

Qarabağın etno-mədəni inkişafında skit və alban mərhələləri

Mübariz Xəlilov

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

mubariz.xelilov@gmail.com

Açar sözlər: Qarabağ, kurqanlar, protoskiflər, alban mədəniyyəti, bal tayfası.

Qarabağın dağlıq ərazisində arxeoloji qazıntı işlərinə başlanılması XIX əsrin 90-cı illərinə təsadüf edir və Şuşa şəhərində çalışan alman pedaqoqu Emil A. Reslerin adı ilə bağlıdır. Onun Qarabağın dağlıq ərazisində tədqiq etdiyi kurqanların Almaniyaya göndərilmiş materialları ilə tanış olan alman mütəxəssisi Rudolf Virxov həmin kurqanların yerli mədəniyyətlə əlaqədar olmadığını qənaətinə gəlmişdir (baxın: 15, s. 4, 19).

Buna əsaslanaraq, 1934-cü ildə artıq həmin abidələrin etnik mənsubiyyətini konkretləşdirən belə bir fikir irəli sürülmüşdür ki, Qarabağın dağlıq ərazisindəki bir qrup kurqanlar skit və ya sak mədəniyyətləri ilə əlaqədardır (15, s. 19-26). Bu mülahizənin müəllifi S.V.Ter-Avetisyan hətta sakları şimaldan gəlmə bir xalq deyil, Cənubi Qafqazın, o cümlədən, Qarabağın dağlıq ərazisinin yerli, avtohton əhalisi hesab edirdi (15, s. 24-25).

Təqribən 40 il sonra bu konsepsiya skit arxeologiyası üzrə aparıcı mütəxəssislərdən biri olan M.N.Poqrebovanın tədqiqatları ilə müəyyən dərəcədə öz təsdiqini tapmışdır. Həmin rus arxeoloqu Cənubi Qafqazın son tunc – erkən dəmir dövrü kurqanları arasında bir qrup kurqanın oxşar əlamətlərini müəyyənləşdirir. Onların xarakterik xüsusiyyətləri sırasına qəbir kamerasında ağac konstruksiyalar, burada insanla birgə at dəfni və od yandırma ayininin izləri aid edilmişdir (13, s. 114-140). Belə kurqan tipinə Qarabağın dağlıq ərazisində Ballıqaya və Sırxavənd kəndləri yaxınlığındakı kurqan, Xocalı qəbir abidəsində 2 №-li kurqan daxil edilir və eyni zamanda göstərilir ki, Xankəndi yaxınlığındakı qismən dağılmış kurqanda da at sümüklərinə təsadüf olunmuşdur (13, s. 115, 120, 122).

E.A.Resler tərəfindən qazılaraq tədqiq edilmiş 2 №-li Xocalı kurqanının hündürlüyü 11 metrə çatırdı. Kurqanda yanıq izləri olan 2 metr qalınlığında torpaq təbəqə qeydə alınmışdır. Həmin təbəqədə ağac taxtın kömürləşmiş qalıqları insan, at və digər heyvan sümükləri və qəbir avadanlığı ilə

qarışmış vəziyyətdə aşkar edilmişdir.

Ballıqaya-Sırxavənd kurqanında da arxeoloji qazıntı işlərini E.A. Resler aparmışdır. Həmin kurqanın hündürlüyü 9 metrə bərabər olmuşdur. 5 metr dərinlikdə çoxlu miqdarda çürümüş ağac parçalarına təsadüf edilmişdir. Bunların qəbir kamerasının ağac örtüyünün qalıqları olması güman edilir. Kameranın şimal-qərb hissəsində, örtüyün altında qeydə alınmış daşın sütun altlığı olması ehtimal olunur. Qəbir kamerasında kəlləsiz insan skeleti, at, öküz, it sümükləri və qəbir avadanlığı üzə çıxarılmışdır.

E.ə. V əsrin qədim yunan müəllifi Herodotun məlumatına görə, skitlər ölmüş şəxsin meyidini böyük, dördbucaqlı bir çalanın içərisinə endirir, onunla birlikdə müəyyən avadanlığı, at, müxtəlif ev heyvanlarının ilkinlərini və s. qəbirə yerləşdirir, çalanın üstünü ağacla örtür və bundan sonra bütün skitlər birgə qəbrin üstündə torpaqdan böyük bir təpə ucaldırlar (Herodot, Tarix, IV:71). Burada söhbətin skit kurqanından getdiyi şübhə doğurmur. Həmin kurqanın təsvir olunmuş əlamətləri Qarabağın dağlıq ərazisinin yuxarıda qeyd edilən kurqanlarının quruluşu və ayinlərinə tamamilə uyğun gəlir*. Lakin Ballıqaya – Sırxavənd kurqanı e.ə. XII-XI əsrlərə, 2 №-li Xocalı kurqanı isə e.ə. XI-X əsrlərə aid edildiyi halda (13, s. 126), skitlər yazılı mənbələrdə ilk dəfə e.ə. VII əsr hadisələri ilə əlaqədar xatırlanmışlar. Bu ziddiyyətin izahını Herodot və arxeologiya elmi verir. Herodotun skitlərin özlərindən aldığı məlumata görə, skit etnosunun özəyinin formalaşması təqribən e.ə. XVI-XV əsrlərə təsadüf etmişdir (Herodot, Tarix, IV:7). Mütəxəssislərin fikrincə, məhz bu zaman Volqaboyu ərazisində Kərtmə qəbirlər mədəniyyəti formalaşmışdır. Kərtmə qəbirlər kurqan örtüyü altında ağac konstruksiyalardan (kərtmə qəbir kamerası və ya ağac tirlərlə örtülmüş qəbir çalası) qurulurdu. Məhz Kərtmə qəbirlər mədəniyyətinin mövcudluğunun son dövründə meydana çıxan müəyyən əşya formalarının təkmilləşdirilmiş variantları sonralar skitlərdə müşahidə edilmişdir. Bunu əsas götürən arxeoloqların qənaətinə görə, Kərtmə qəbirlər və skit mədəniyyətləri arasında prinsipial bir hədd mövcud olmamışdır. Kərtmə qəbirlər mədəniyyəti daşıyıcılarının törəmələri erkən skit dövründə skit mədəniyyətinin əsasını yarada bilərdilər. At dəfn edilən və odla bağlı ayin icra edilən kərtməli və ya ağac örtüklü kameralara malik kurqanların e.ə. VII-V əsrlərdə skitlərin dəfn praktikasına daxil olması (14, s. 55-56, 217-221) bunu təsdiq edəcək amillərdən biridir.

Aşağı Volqaboyu çöllərində tədqiq edilmiş bir sıra kurqanlar öz ağac konstruksiyalarına, at dəfni və odla bağlı ayinlərinə və dövrünə görə Qara-

bağ kurqanlarına çox yaxındır. Tədqiqatçıların rəyinə görə, Kərtmə qəbirlər mədəniyyəti dövrü başa çatdıqdan sonra Aşağı Volqaboyunda bu kurqanları skit-sarmat kübar təbəqəsinin nümayəndələrinin qəbirləri əvəz etmişdir (baxın: 13, s. 132-133). M.N.Poqrebovanın fikrincə, e.ə. II minilliyin sonunda Aşağı Volqaboyundan Cənubi Qafqaza, o cümlədən, Qarabağa skitlərə qohum olan bir etnik qrup köç edə bilirdi (13, s. 133-134, 173).

1982-1986-cı illərdə H.F.Cəfərovun səyi ilə Qarabağ düzündə qazılaraq tədqiq edilmiş eyni tipli Borsunlu, Bəyimşarov (Tərtər rayonu), Sarıçoban (Ağdam rayonu) kurqanları (6; 7; 8) Qarabağ düzünün Qarabağın dağlıq ərazisi ilə sıx etno-mədəni əlaqəyə malik olduğunu, başqa sözlə desək, həmin kurqanların Qarabağın dağlıq ərazisinə məhz Qarabağ düzündən yayıldığını təsdiq etdi. Qarabağ düzündəki bu kurqanlarda H.F.Cəfərov ölmüş qəbilə başçısını axirət dünyasına müşayiət edən kənz qadınların skeletlərini, habelə qəbir kameralarının ağac örtüyü üzərində qamış qalıqlarını aşkar etmişdir ki, bunlar da Herodot tərəfindən skit hökmdar kurqanlarının təsviri zamanı xatırlanır (Herodot, Tarix, IV:71).

Müvafiq Qarabağ kurqanları, protoskitlər haqqında tərəfimizdən formalaşdırılan müəyyən müddəalar hələ 2005-ci ildə nəşr edilmiş məqaləmizdə öz əksini tapmışdır (18, s.14-17). Bizə məlum olmayan səbəblərə görə, həmin müddəalar dəyişdirilmədən olduğu kimi Vilayət Kərimovun 2009-cu ildə çap olunmuş kitabına daxil edilmiş, lakin bu zaman bizim əsərimizə istinad edilməmişdir (Вилаят Керимов. Строительное искусство древнейших племенных союзов и государств на территории Азербайджана, Баку, 2009, с.14-17).

H.F.Cəfərov Borsunlu kurqanında, habelə Sibirin skit dövrü Taqar mədəniyyətinə aid at dəfni ilə müşayiət olunan kərtmə qəbirli kurqanlarında üzə çıxarılmış ağac dəfn taxtlarını müqayisə edərək, onlarda böyük oxşarlığın olduğunu müəyyənləşdirir (6, s. 4). Müxtəlif dövrlərə aid bu abidələr arasındakı paralellər bir daha onu göstərir ki, skit mədəniyyəti, çox güman ki, “at dəfn edilmiş kərtmə qəbirli kurqanlar” mədəniyyətinin yeni inkişaf mərhələsini təşkil etmişdir. H.F.Cəfərovun fikrincə, Qarabağ düzündəki kurqanlarda dəfn edilmiş qəbilə başçıları bölgədə “hərbi demokratiya” dövründə dünyəvi, hərbi və ideoloji hakimiyyəti öz əllərində cəmləşdirmişlər (7, s. 23). Qarabağın dağlıq ərazisinin analoji kurqanları onların hakimiyyətinin Qarabağın dağlıq ərazisini də əhatə etdiyini göstərir.

Qədim yunan müəllifi Siciliyalı Diodorun məlumatına görə, e.ə. VII əsrdə Orta Asiyadan köç etmiş pal adlı skit qəbiləsi Qafqazı keçərək cənuba

hərəkət etmişdir (Siciliyalı Diodor. Kitabxana, II:43). At dəfn edilmiş, ağac konstruksiyalı kurqanların yayıldığı Qarabağ düzü tarixi Balasakan ölkəsinin qərb hissəsini təşkil edirdi. Cənubi Qafqazın ilk orta əsr tarixi mənbələrinin məlumatlarına görə, bu yerlərdə bal qəbiləsi məskunlaşmışdı. V əsrin qədim erməni müəllifi Favst Buzand onları skitlərə qohum olan masqutların (massagetlərin) ordusu tərkibindəki köçərilər kimi xarakterizə edərək, balasiç adlandırır. Balasiç, şübhəsiz, ölkənin adına uyğun balasak etnoniminin təhrif edilmiş variantıdır. Balasak etnonimi isə balların sak mənşəli olduğuna bir işarədir. Həşiyə çıxaraq qeyd edək ki, Bal (pal) qəbiləsi haqqında tərfimizdən formalaşdırılmış nəticələr müvafiq elmi əsərimizdə özünə yer almışdır (16, s.104-106). Vilayət Kərimov bu məqalədən yararlanaraq, onu yuxarıda qeyd etdiyimiz kitabının ədəbiyyat siyahısına daxil etmiş, lakin mətndə bizim nəticələrimizin çox hissəsinə istinad edilməmişdir (Вилаят Керимов. Строительное искусство древнейших племенных союзов и государств на территории Азербайджана, Баку, 2009, с.16-17). Müqayisə üçün qeyd etmək olar ki, Orta Asiyada, çox güman ki, skit (sak) mənşəli pal qəbiləsi ilə əlaqədar olan Balasaqun adlı ölkə və şəhər yerləşirdi. Beləliklə, aydın olur ki, Qarabağ düzünü Azərbaycandakı vətənlərinin bir hissəsinə çevirmiş ballar Cənubi Qafqaza e.ə. VII əsrdə Orta Asiyadan köç etmiş sak mənşəli palların törəmələridir (16). Herodota ballar sak adı altında məlum idi. Həmin saklar öz qonşuları kaspilərlə birlikdə Əhəməni imperiyasının XV satraplığına daxil idilər (Herodot, Tarix, III: 93). Yazılı mənbələrdə Balasakan və Kaspiananın eyni bir ölkənin qoşa adları kimi qeyd edilməsi də buni təsdiq edir. Sak mənşəli palların e.ə. VII əsrdə Cənubi Qafqazda, o cümlədən, Qarabağda məskunlaşmasına Qədim Şərq mixi yazılarında sakların və qutilərin hökmdarı Tuqdammi və onun oğlu Sandakşatrunun (e.ə. VII əsrin ortaları) xatırlanması da dəlalət edir. Bunun arxeoloji sübutu kimi Qarabağ düzündəki e.ə. VII əsrə aid Kiçik kurqanı nümunə göstərmək olar (10). Balların Qarabağ düzündə - at dəfn edilən, ağac konstruksiyalı kurqanların zonasında yayılması bir daha təsdiq edir ki, skit və onlarla eyni kökdən olan saklar Cənubi Qafqazda özlərinə qohum olan və onlardan əvvəl buraya gəlmiş etnik qrupların ərazilərində məskunlaşmağa səy göstərirdilər. Skitlərin, o cümlədən, balların Qarabağın dağlıq ərazisi ilə əlaqəsini burada aşkar edilmiş skit silah nümunələri də təsdiq edir (9, s. 23).

E.ə. IV əsrdə tarix səhnəsinə albanlar çıxır. Bununla da Qarabağın dağlıq ərazisinin etno-mədəni inkişafının alban mərhələsi başlanır. Bir sıra mühüm dəlillər, əslində alban mərhələsinin mədəniyyət baxımından olmasa

da, etnogenez nöqtəyi- nəzərindən skit mərhələsi ilə varislik əlaqələrinə malik olduğunu göstərir. Qədim yunan müəlliflərinin məlumatlarına görə, albanlar skitlərlə və ya massagetlərlə qohum idilər. Məsələn, Strabon I əsrdə yazırdı ki, şimal köçəriləri albanlara və İberiya (qədim Gürcüstan) əhalisinin bir hissəsinə “eyni səbəblərə görə” hərbi yardım göstərirlər (Strabon. Coğrafiya, XI, 3, § 5). Strabon həmin səbəbləri əsərinin İberiya hissəsində göstərdiyi üçün burada təkrar etmir. Əsərin həmin parçasında bu səbəblərin qohumluq və qonşuluqdan ibarət olması bildirilir (Strabon. Coğrafiya, XI, 3, § 3). Beləliklə, aydın olur ki, skitlər albanlarla qohum və qonşu olduqları üçün onlara müharibə zamanı kömək edirlər. Digər müəllif Dion Kassiy Kokkeian (II-III əsrlər) albanların skitlərə qohum olan massagetlərdən törəndiklərini göstərir (Dion Kassiy Kokkeian. Roma tarixi, LXIX, 15). “Alban tarixi” əsərinin I kitabında albanların şimal xalqları ilə qohumluğu qeyd edilir. Şimal xalqları dedikdə, “Alban tarixi” əsərində bütün hallarda köçəri qəbilələr nəzərdə tutulur. Bu məlumatlar albanların skit və ya massaget qəbilələrindən biri olduğunu deyil, onlarla uzaq keçmişdə eyni kökdən intişar taparaq, uzun, müstəqil inkişaf yolları keçdiklərinə dəlalət edir. Alban mədəniyyətinin öz əsas ünsürlərinə görə skit və ya massaget mədəniyyətindən fərqlənməsi də bunu təsdiq edə bilən bir amildir. Alban dövrünə aid Qarabağın dağlıq ərazisinin abidələri əsasən Amaras, Əsgəran, Harov, Kərkicahan və başqa yerlərdə aşkar edilmiş küp qəbirlərindən ibarətdir ki (12, s. 112, 116), bunlara da, skit və massagetlərin qəbir tipləri arasında təsadüf edilmir.

Strabon yalnız albanların deyil, sonralar – ilk orta əsrlərdə onlara hökmdarlıq etmiş Arsaklar sülaləsinin də skit mənşəli olduğunu göstərir. O, öz zamanında mövcud olmuş belə bir fikri önə çəkir ki, Böyük Arsaklar sülaləsinin banisi Arsak skit mənşəli idi (Strabon. Coğrafiya, XI, 9, § 2-3). Alban Arsaklar sülaləsinin sonuncu nümayəndəsi III Vaçaqanın qəbri Qarabağın dağlıq ərazisində yerləşir. Epiqrafik məlumatlar göstərir ki, Mömin ləqəbli III Vaçaqan müqəddəs Yelisey məbəd kompleksinə daxil olan kiçik bir kilsədə dəfn edilmişdir. Diqqətəlayiq cəhət ondan ibarətdir ki, “Alban tarixi” əsərində III Vaçaqanın doğma kəndi kimi qeyd olunan Dütakan da Qarabağın dağlıq ərazisində, Tərtər çayı sahilində yerləşirdi (“Alban tarixi”, II:10; 5, s. 90). III Vaçaqan Albaniyada, o cümlədən Qarabağın dağlıq ərazisində bütperəstliyə qarşı amansız mübarizə aparmaqla ad çıxarmışdı. “Alban tarixi” əsərində verilən məlumata görə, III Vaçaqan “öz hakimiyyəti altında olan dəyanətli Artsax ölkəsinə əmr etmişdir ki, yaramaz bütələrə qurban gətirməklə sitayiş etməkdən əl çəksinlər” (“Alban tarixi”, I:17). Qarabağın

dağlıq ərazisinin Canyon, Seysulan, habelə Qarabağ düzünün Mollalar, Şəfibəyli, Suma, Güllücə (Ağdam rayonu), Şatırlı (Bərdə rayonu) kəndləri zonasında aşkar olunmuş və ilk orta əsrlərə aid edilən onlarla insan təsvirindən ibarət daş heykəllər (17), çox güman ki, “Alban tarixi”ndə xatırlanan həmin Artsax bütələri sırasına daxil idi. Maraqlıdır ki, rus arxeoloqları Qarabağın və Mərkəzi Asiyanın daş heykəllərinin bəzi oxşar əlamətlərini müəyyənləşdirə bilmişlər (2, s. 106; 11, s. 85-86). Qarabağın daş heykəlləri Avraasiyanın “daş babalar” şərti adı altında birləşdirilən və skitlər üçün də xarakterik olan daş heykəltaraşlıq abidələri dairəsinə daxildirlər.

Qarabağın dağlıq ərazisinin etno-mədəni inkişafında alban mərhələsi, əlbəttə ki, antik və ilk orta əsrlərlə məhdudlaşmır, inkişaf etmiş orta əsrlərin sonuna kimi davam edir. Bu mərhələdə skitlərin və onlara qohum olan etnik qrupların həmin proses çərçivəsində fəaliyyətlərinin arası kəsilmir. IV əsrin 30-cu illərində masqut (massaget) hökmdarının xristian dinini qəbul etmiş 3 oğlu – Moisey, Daniil və İlya Artsaxda, Amaras yaxınlığında xristian icması tərkibində yaşayırdılar. Onlardan başqa 3870 üzvü olan həmin icma 337-ci ildə bütpərəst masqutlar tərəfindən tamamilə məhv edildi. Yazılı mənbələrdə ballar ilə Artsax arasında IX əsrdə baş vermiş hərbi toqquşmalar qeydə alınmışdır. Çox güman ki, bu toqquşmalar ballar öz heyvan sürülərini dədəbabalarına məxsus olan Artsax yaylaqlarına sürdükləri zaman baş verirdi. Belə hərbi münaqişələrin birində Amaras vilayəti çox böyük dağıntılara məruz qalmışdı (1, s. 162). Lakin sonralar bal – Artsax münasibətləri diplomatiya yolu ilə nizamlanmışdı. Gəncəsər məbədində 1266-cı ildə həkk edilmiş yazıdan məlum olur ki, Artsaxın alban hökmdarı Asan Cəlal Bal hökmdarının nəvəsi Mamkan ilə evlənmiş (3, s. 114), bu nığahdan onların Atabəy adlı oğulları dünyaya göz açmışdı. Həmin Atabəy atasının ölümündən sonra Artsax hökmdarı olmuşdu. Beləliklə, Atabəy və Mamkanın simasında sakların Qarabağın dağlıq ərazisində hakimiyyəti bərpa olunmuşdur.

Qarabağın dağlıq ərazisinin alban hökmdarı ilə Bal hökmdarının nəvəsinin ailə qurması müəyyən dərəcədə rəmzi mənə daşmışdır. Burada Qarabağın dağlıq ərazisinin etno-mədəni inkişafının iki müxtəlif mərhələlərinin varisliyi, bütövlüyü öz əksini tapmış olur.

Sak mənşəli ballar ayrıca bir etnik qrup kimi mövcudluqlarını son dövrlərə kimi qoruyub saxlaya bilmişlər. XIX əsrdə Qarabağ düzündə türk dilində danışan, yarıköçəri həyat tərzini keçirən maldar bir qəbilə ballılar adı altında qeydə alınmışdır (4, s. 71). Ağdam rayonunun indiki Ballar kəndinin əhalisi həmin qəbilənin törəmələridir. Beləliklə, ballar (ballılar) qəbiləsi Qa-

rabağda məskunlaşmış müxtəlif dilli və mənşəli xalqlar arasında adı tarixi yazılı mənbələrdə zaman baxımından birinci qeyd edilən etnik qrupdur və onların istər Qarabağın dağlıq ərazisini, istərsə də, Aran Qarabağı öz doğma yurdları hesab etmələri üçün başqalarından daha çox haqqları vardır.

Ədəbiyyat:

1. Буниятов З.М. Из истории Кавказской Албании VII-VIII вв. // В сборнике статей: Вопросы истории Кавказской Албании. Баку, 1962, с. 149-180.
2. Войтов В.Е. Каменные изваяния из Угнеты // В сборнике: Центральная Азия. Новые памятники письменности и искусства. Москва, 1987, с. 92-109.
3. Гаджиева Ульвия. Деэтнизация кавказских албан в XIX веке. Баку, Издательство «Нурлан», 2004, 120 с.
4. Гейбуллаев Г.А. Топонимия Азербайджана. Баку, Издательство «Элм», 1986, 192 с.
5. Геюшев Р.Б. Христианство в Кавказской Албании. Баку, Издательство «Элм», 1984, 192 с.
6. Джафаров Г.Ф. Борсунлу – погребение племенного вождя. Баку, Издательство «Элм», 1986, 12 с.
7. Джафаров Г.Ф. Сарычобан – новое погребение племенного вождя // Тезисы докладов конференции «Великий Октябрь и развитие археологической и этнографической наук в Азербайджане». Баку, 1988, с. 21-23.
8. Джафаров Г.Ф., Махмудов Ф.Р. Итоги работы второго отряда Миль-Карабахской археологической экспедиции // Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане (1985 г.). Тезисы докладов. Баку, 1986, с. 14-15.
9. Есаян С.А., Погребова М.Н. Скифские памятники Закавказья. Москва, Издательство «Наука», 1985, 152 с.
10. Иессен А.А. Из исторического прошлого Мильско-Карабахской степи // Труды Азербайджанской археологической экспедиции, т. II. Москва-Ленинград, 1965, с. 10-36.
11. Кубарев В.Д. Древние изваяния Алтая (Оленные камни). Новосибирск, «Наука», 1979, 120 с.
12. Нонешвили А.И. Погребальные обряды народов Закавказья. Тбилиси: Мецниереба, 1992, 272 с.
13. Погребова М.Н. Иран и Закавказье в раннем железном веке. Москва, Издательство «Наука», 1977, 184 с.
14. Степи Европейской части СССР в скифо-сарматское время. Москва, Издательство «Наука», 1989, 464 с.

15. Тер-Аветисян С. Памятники древности Карабаха и скифская проблема. Тифлис, 1934, 28 с.
16. Халилов Мубариз. О происхождении гидронима Аракс // В сборнике статей: Проблемы азербайджанской ономастики, XI. Баку, 2003, с. 101-107.
17. Халилов М.Дж. Антропоморфные каменные изваяния Карабаха // Азербайджанская археология, 2004, №1-4, с. 100-104.
18. Халилов М.Дж. Протоскифы и их потомки в Карабахе // В Международном журнале “Ирс”. Москва, № 2-3, 2005, с. 14-17.

Summary

Scythian and albanian stages in ethno-cultural development of Karabakh

Mubariz Khalilov

The article is devoted to two groups of archaeological monuments recorded and studied in the Karabakh. The early group, consisting of the Karabakh kurgans, is associated with the Proto-Scythians by the author. At one time, M.N. Pogrebova highlighted the characteristic features of these kurgans with proto-Scythians: wooden structures in a grave pit, burial of horses together with a human and traces of fire. Taking into account the opinion of experts about the absence of a fundamental distinction between the Srubnaya and Scythian cultures, the author of the article establishes a direct connection between the kurgans of Karabakh and the corresponding monuments of the Srubnaya culture. Thus, it highlights Karabakh as the center of proto-Scythian culture.

Archaeological monuments representing the ethnic characteristics of Caucasian Albanian culture consist of jar burials of the antique period, early medieval stone sculptures, etc.

The Caucasian Albanian period in the ethnocultural development of Karabakh continued into the Middle Ages. A connecting link between the cultures of the given periods is the Bal tribe of Scythian-Saka origin.

Keywords: Karabakh, kurgan, protoscyth, albanians culture, bals tribe

Резюме

Скифский и албанский этапы в этно-культурном развитии Карабаха

Мубариз Халилов

Статья посвящена двум группам археологических памятников, зафиксированных и изученных в Карабахе. Ранняя группа, состоящая из Карабахских курганов, автором связывается с протоскифами. В свое время М.Н.Погребова выделила характерные признаки этих курганов: деревянные конструкции в могильной яме, захоронение коней вместе человеком и следы огня. Учитывая мнение специалистов об отсутствии принципиальной грани между срубной и скифской культурами, автор статьи устанавливает прямую связь между курганами Карабаха и соответствующими памятниками срубной культуры. Тем самым выделяет очаг протоскифской культуры в Карабахе.

Археологические памятники, представляющие этнические особенности албанской культуры, состоят из кувшинных погребений античного периода раннесредневековых каменных изваяний и т. д.

Албанский период в этнокультурном развитии Карабаха продолжался и в эпоху средневековья. Своеобразным связующим звеном культур данных периодов являлось племя балов скифо-сакского происхождения.

Ключевые слова: Карабах, курганы, протоскифы, албанская культура, племя балов.

Qalatəpə şəhər yerinin orta əsr metal məmulatı haqqında

Vüsal Əliyev

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya institutu

E-mail: yusalalieff@gmail.com

Açar sözlər: Qalatəpə şəhər yeri, orta əsrlər, sənətkarlıq, inşaat sənəti, dəmirçilik

Son illər geniş arxeoloji tədqiqatlara cəlb olunmuş abidələrdən biri də Qalatəpə antik və orta əsr şəhər məskənidir. Abidə Aşağı Qarabağda – Mil düzündə, Ağcabədi rayonu ərazisində, Qarqarçayın Azərbaycanın qədim suvarma sistemlərindən olan Gavurarxla kəsişməsində, strateji təbii yüksəklik üzərində yerləşir. Paytakaran-Beyləqan və Bərdə arasındakı bu məntəqədə antik müəllif Strabon Ayniana-Enian şəhərinin (Strabo, XI, VII, 1; XI, XIV, 14), orta əsr müəllifləri isə (əl-Kufi, əl-İstəhri, İbn Havqəl, Yaqut əl-Həməvi və b.) Yunan şəhərinin olması haqqında məlumat vermişlər (1, s. 59-61; 2; 3, s. 91, 94, 136).

Qalatəpə şəhər yeri və onun ətrafındakı antik nekropolda XIX əsrin sonlarında E.Resler, XX əsrin 20-ci illərində Ə.Ələkbərov, 70-ci illərində isə F.Osmanov tərəfindən kəşfiyyat səciyyəli yoxlama qazıntı işləri aparılmışdır. 2008-ci ildən abidədə başlanan arxeoloji qazıntılar sonrakı 10 ildə də davam etdirilmişdi. Araşdırmalar zamanı abidənin üst qatında orta əsrlərə – IX-X və XI-XIII əsrlərə aid zəngin mədəni təbəqə aşkar edilmiş, çiy və bişmiş kərpicdən tikili, o cümlədən qala divarlarının qalıqları, təndir və təsərrüfat quyuları açılmış, daş alətlər, şirli və şirsiz saxsı qablar, şüşə və metal məmulatı nümunələri əldə edilmişdir. Bu tapıntılar şəhər yerində kifayət qədər intensiv həyatın olmasından, sənətkarlığın ayrı-ayrı sahələrinin inkişafından xəbər verir. Sözsüz ki, yaxınlığında yerləşən və orta əsrlərin ən böyük şəhərlərindən biri olan Beyləqanın da bu şəhər məskəninə təsiri az olmamışdır. XI-XIII əsrin əvvəllərində Beyləqanda metalışləmə sənətinin inkişafından danışan Q.M.Əhmədov qeyd edir ki, bu dövrdə metalın emalı artır, qara və əlvan metallardan hazırlanmış alət, silah, bəzək və digər şeylərin sayı çoxalır, məhsulun çeşidləri müxtəlifləşir, keyfiyyəti isə getdikcə yaxşılaşır, yeni texniki üsullardan istifadə olunur (7, s. 52). Orta əsr şəhərlərindəki dəmirçixanalarda çoxçeşidli məmulat istehsal edilirdi. Onların arasında əmək alətlə-

ri cəmiyyətin istehsal imkanlarını, texniki inkişaf səviyyəsini daha qabarıq əks etdirdiyindən xüsusi önəm kəsb edir (5, s. 105).

Qalatəpənin orta əsr təbəqəsindən rast gəlinən, hələlik çeşidləri o qədər də geniş olmayan metal məmulatı xammala görə dəmir və tunc əşyalar olmaqla iki qrupa ayrılır. Dəmir əşyalar, əsasən, əmək alətlərindən (bıçaq, oraq və s.), qismən silah nümunələrindən (məsələn, ox ucu) ibarət olduğu halda, tunc əşyalar bəzək nümunələrindən (üzük, düymə) ibarətdir. Bundan başqa, misdən olan bir neçə sikkəni də metal məmulatı sırasına daxil etmək olar.

Qalatəpə qazıntılarından əldə olunan dəmir əşyalar sırasında mıxlara daha çox təsadüf olunur (8, s. 228, 229). Ümumiyyətlə, qazıntılar zamanı, demək olar ki, bütün orta əsr abidələrindən müxtəlif ölçülü dəmir mıxlara rast gəlinmişdir. Məsələn, son illər geniş tədqiqatlar aparılan Şəmkir şəhər yerindən aşkar olunan dəmir inşaat materialları arasında belə nümunələr kütləvi tapıntılardanır (6, s. 271). Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində metalışləmə sənətini tədqiq etmiş F.İbrahimov metal mıxları başlıqlarını formasına görə üç qrupa ayırır: 1. Dairəvi başlıqlı; 2. Birçixıntılı; 3. İki tərəfə çıxıntısı olan mıxlar. Birinci qrupa daxil olanlar əksəriyyət təşkil edir, eyni zamanda onlar həm də iri ölçülü olmaları ilə də fərqlənirlər (12, s. 56). Bununla yanaşı, bütün tipləri birləşdirən orta qəhətlər də vardır: Onların hamısı baş tərəfdən uca doğru getdikcə nazildir. En kəsikləri dairəvi və dördkünc şəkilədir. Bunlardan birincisinə aid nümunələr daha çoxdur. F.İbrahimovun qeyd etdiyi kimi, mıxların müxtəlif formada və ölçüdə olması onların, heç şübhəsiz, ayrı-ayrı məqsədlər üçün hazırlandığını göstərir (12, s. 57) Müxtəlif ölçüyə malik (3,7 sm, 5,5 sm, 9 sm və s.) mismar və ya mıxlara, demək olar ki, Qalatəpə şəhər yerində II qazıntı sahəsinin bütün kvadratlarında – orta əsrlərə aid təbəqələrdə (daha çox 0,6-0,7 m dərinlikdən) rast gəlinmişdir (şək. 1-7). Bəzilərinin üzərində ağac qalığının izləri var (10, XXXIII tablo, 4; 11, s. 11, XXVII tablo, 1). Baş hissəsi qopmuş bir dəmir mıxın üç hissəsi digərlərindən fərqli, nadir formaya malikdir – haça, yaxud iki dişlidir (şək. 4). Onun uzunluğu 5,5 sm, kəsikdə diametri 0,7 sm-dir.

Böyük ölçülü dəmir mismarlardan birinin qalmış uzunluğu (ucu azca sınıb) 9 sm, qalın yerində en kəsiyi 1,5 sm-dir. Onun baş hissəsi kəsikdə uzunsov – oval şəkilədir (şək. 6). Başqa bir dəmir əşyanın baş hissəsi də çox güman ki, iri dəmir mıxa məxsusdur (11, XXVII tablo, 5). Onun üstədən küp hissəsinin diametri 3 sm-ə yaxındır. Aşağıda – “çiyin” hissədə isə diametri 1-1,5 sm-dir. Uzunluğu 5,5 sm olan digər bir dəmir mıxın uc hissəsi

əyilmişdir (şək. 7). C1 kvadratında 1,4 m dərinlikdən tapılan bu mıxın küpünün enli hissədə diametri 1,2 sm-dir.

Qalatəpənin II qazıntı sahəsindəki D1 kvadratında 0,9-1,3 m dərinlikdən aşkar olunan dəmir əşyanı da metal mismarlar (mıxlar) sırasına aid etmək olar. Onun uzunluğu 5,5 sm, kəsikdə diametri 0,7 sm-dir. Demək olar ki, bütöv haldadır. Yalnız küp hissəsində azca qopuq yeri görünür. Bu əşyanın uc hissəsi nazik, yastı və iskanəşəkillidir (şək. 10).

Dəmir mıxların daşdığı funksiyadan bəhs edərkən, F.İbrahimov göstərir ki, iri və kiçik ölçülü mıxların müəyyən hissəsi, şübhəsiz, əsasən tikinti və onunla əlaqədar təsərrüfatın müəyyən sahələrində ağacları birləşdirmək, bərkitmək üçün işlədilmişdir. Onların bəzilərinin üzərində ağac çürüntüləri qalmışdır. Kiçik ölçülü, baş hissəsi iri, özləri isə qısa olan mıxlardan işlək heyvanları nallamaq üçün istifadə olunmuşdur (12, s. 57, XIII tablo, 15, 16-cı şəkillər). Q.Əhmədov isə qeyd edir ki, Beyləqandan tapılmış müxtəlif ölçüyə və müxtəlif başlığa malik olan mismarlar tikintidə gündəlik işlədilən məhsullar idi. Onlar kəsikdə dairəvi və dördkünc olan formada düzəldilmişdir. Daha böyük başlıqlı (papaqlı) mismarlar qala darvazaları yaxınlığından tapılmışdır (7, s. 53). Dəmir mıxların funksiyası barədə söylənilən bu fikirləri Qalatəpədən tapılan oxşar nümunələrə də şamil etmək olar.

Qalatəpə qazıntıları zamanı metal alətlər sırasında bir neçə dəmir bıçağa da rast gəlinmişdir. Arxeoloji dəlillərə əsaslanaraq orta əsr Şəmkir şəhərinin yüksək keyfiyyətli bıçaq istehsalı ilə şöhrət qazanmasını xüsusi vurğulayan T.Dostiyev qeyd edir ki, bıçaqların istehsalı kütləvi xarakter daşıyırdı. Başlıca kəsici alət olan bıçaqlar polifunksional təyinatı malik idi. Artıq XI-XII əsrlərdə ixtisaslaşmanın dərinləşməsi nəticəsində bıçaqçılıq müstəqil sənət sahəsinə çevrilmişdir (5, s. 106). Naxçıvan ərazisində tədqiq olunan orta əsr abidələrinin də (Xaraba Şəhər, Xaraba Gilan, Naxçıvan şəhər yeri, Yurdçu və s.), demək olar ki, hamısından bıçaq nümunələri tapılmışdır. Bu isə onların təsərrüfatda, ovçuluqda, hərbi sənətdə, sənətkarlıqda əvəzəlməz alət olması ilə əlaqədardır (4, s. 81). Azərbaycanın orta əsr şəhərlərindəki metalışləmə sənətinə xüsusi əsər həsr etmiş F.İbrahimov tədqiqat zamanı bıçaqları ayrı-ayrı əlamətlərinə, quruluşuna, funksiyasına görə qruplara ayırmış, onların geniş təhlilini vermişdir (12, s. 54-55). O, orta əsr məişət əşyalarından və inşaat materiallarından bəhs edərkən yazır: “Arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılan dəmir məmulatının çox hissəsini bıçaqlar təşkil edir. Təkcə Beyləqan qazıntıları nəticəsində 100-dən artıq bıçaq tapılmışdır” (12, s. 54).

Qalatəpə qazıntılarından tapılan bıçaqlardan birinin kəsər hissəsi düz

olduğu halda, arxa hissəsi bir qədər qabarıq və ya əyridir (şək. 9). Onun uc hissəsi isə iti – şişdir. II qazıntı sahəsinin D1 kvadratında 0,9 m dərinlikdən aşkar edilən bu bıçaq tiyəsinin uzunluğu 10,5 sm-dir. Üzəri qalın pas qatı ilə örtülüdür. Tutacaga yaxın ağac qalığı da diqqəti çəkir. Formasına görə, bu aləti kiçik ölçülü oraq da hesab etmək olar (11, s. 11, XXVIII tablo, 5). Yə-nə həmin kvadratdan və eyni dərinlikdən tapılan dəmir alət də uzunsov (8,5 sm) və ensiz tiyəli kəsərlərə aiddir. Kəsikdən – qopmuş hissəsindən onun bı-çaq olduğunu görmək olar. Ədəbiyyatda belə bıçaqlar “əsgər bıçağı” da ad-landırılır. Demək olar ki, bütöv haldadır. Yalnız küp hissəsinə yaxın kiçik bir hissəsi qopmuş vəziyyətdədir (şək. 8). Onu da qeyd edək ki, həmin yer-dən bütöv halda olan yastı (eni 1 sm) və uzunsov (4,8 sm) bir əşya da tapıl-mışdır. Onun bir ucunda qarmağa bənzər çıxıntı var (şək. 5).

Qalatəpənin II qazıntı sahəsinin C1 kvadratında 1,9-2,0 m dərinlikdə, ocaq ətrafında təsadüf olunmuş bir ədəd dəmir əşya diqqəti cəlb etmişdir. O, uzunluğu 6,3, eni 2 sm olan dəmir təbəqədənədir. Əşya ortadan sınıraq iki yerə bölünüb. Bir üzündə çıxıntı halında diş var. Onun yanında digər bir di-şin də izi bilinir. Güman ki, bu əşya taxtaya və ya dəriyə bərkidilmiş, yaxud da zirehli geyimin bir fraqmenti olmuşdur (şək. 11).

Qalatəpədə 2015-ci ildə aparılan qazıntılar zamanı aşkar olunan dəmir oraq (sınıraq 3 hissəyə bölünüb) abidənin dəmir məmulatı arasında diqqət çəkən tapıntılardan biridir (11, s. 12, XXVIII tablo, 4). O, qövsvari şəkildədir. Bir tərəfi – dəstəyə bənd edilən yeri kəsikdə oval, uc hissəsi isə enli (3 sm) və yastı şəkildədir. Üzəri, o cümlədən kəsər hissəsi qalın pas qatı ilə örtülüb. Kəsər hissənin uzunluğu 16, arxa – əks tərəfinin uzunluğu isə 19,5 sm-dir. Biçin aləti əsasən iki böyük hissəyə bölünüb, ortadan kiçik bir parça qopub (şək. 13). Tam halda bərpa oluna bilir. Metal nümunələri arasında dəmir hal-qalara da təsadüf olunur (şək. 14, 16).

Yuxarıdakı təsvirdən görüldüyü kimi, Qalatəpə qazıntıları zamanı ki-çik bir sahədən – eyni kvadrat (D1) və dərinlikdən (0,9-1,3 m) müxtəlif funksiyalı 5 ədəd dəmir əşyanın (mıx, bıçaq, oraq və s.) tapılması maraqlı do-ğuran məqamlardan biridir.

Qalatəpənin orta əsr metal məmulatı arasında bir ədəd dəmir ox ucu da var (10, s. 12, XXVIII tablo, 6). Onun sulğunc hissəsi qopub, pəri haça-lanmış, çəngəlvari formadadır. Pərinin ucları sınıb. (şək. 15). Bu tapıntı monqol yürüşləri dövrünü əks etdirən təbəqədən əldə edilmişdir. Yazılı mənbələrdə “düşahə” adlandırılan bu tip ox ucluqları Beyləqan, Şəmkir şə-hər yerinin arxeoloji qazıntılarından yaxşı məlumdur (13, s. 168-169; 14, s.

78, III tablo, 12).

Qalatəpənin dəmir məmulatı ilə müqayisədə mis və tuncdan olan nümunələr azdır. II qazıntı sahəsinin C1 kvadratında aparılan qazıntı işləri zamanı tuncdan hazırlanmış üç ədəd əşyaya rast gəlinmişdir: düymə, üzük və naməlum əşyanın bir hissəsi. 1,2-1,3 m dərinlikdən əldə edilən tunc düymənin diametri 1,8 sm-dir (şək. 18). Onun bir üzəri batıqdır. Ortasında deşik var. Yastı olan alt tərəfində iki ədəd kiçik mıx şəkilli çıxıntı var. Düymənin bu çıxıntılar vasitəsilə parçaya və ya dəriyə bərkidildiyini güman etmək olar. Həmin kvadratda 1,9-2,0 m dərinlikdən – ocaq yerinin ətrafından tapılan üzük kiçik ölçülü olub (diam. 1,9 sm) nəfis şəkildə hazırlanmışdır (10, s. 12, XXIX tablo, 11-12). O, içəri tərəfi yastı, üst tərəfi qabarıq olan tunc məftildəndir. Qaş hissəsi uzunsov oval şəkillidir (şək. 20). Xatırladaq ki, 2013-cü ildə Qalatəpənin II qazıntı sahəsində, A1 kvadratından da bir ədəd tunc üzük tapılmışdır (şək. 21). Diametri 1,7 sm olan bu üzüyün qaş hissəsi uzunsov dördbucaqlı şəklindədir. Yuxarıda qeyd olunan ocaq yerinin ətrafından tapılan digər bir tunc əşyanın funksiyası isə məlum deyil. Bu tunc əşya (qırığı) nazik tunc təbəqədən yastı şəkildə hazırlanıb, içərisi boşdur (şək. 17). O, bıçaq və ya xəncər qınının uc hissəsini xatırladır. İçərisinə yumru şəkilli füzə daş oturdulmuş tunc təbəqədən ibarət bəzək əşyası da diqqəti cəlb edir. Ehtimal ki, o qaşlı üzüyün və ya sırğanın qırığıdır (şək. 19).

Təsvir olunan əşyalarla yanaşı, Qalatəpədə mis sikkələrə də təsadüf olunmuşdur (9, s. 4; 10, s.7). Onlardan biri oval şəkilli olub, diametri 1,8-2,0 sm olub bir üzündə atlı döyüşçü, digər üzündə isə ərəb qrafikalı yazı var (şək. 22). Belə təsvirli sikkələr XII əsrin sonu - XIII əsrin əvvəllərində Konya Səlcuq sultanlarının (məsələn, II Süleymanın) adına kəsilmişdir.

Beləliklə, Qalatəpə şəhər yerindən aşkar olunan metal məmulatının müqayisli təhlili göstərir ki, şəhərdə metalışləməyə aid sənət sahələri arasında dəmirçilik daha geniş yayılmışdır. Dəmirçilər müxtəlif təyinatlı məhsullar hazırlayıb, əhalini təsərrüfat və məişət üçün zəruri olan mallarla, xüsusilə əmək alətləri ilə təmin edirdilər. Tunc və misdən isə daha çox zinət əşyaları düzəldilir, sikkə zərb olunurdu.

Ədəbiyyat:

1. Ахмад ибн Асам ал-Куфи. Книга завоеваний. Пер. с араб. яз. акад. АН Азербайджана З.М.Бунятова. Баку, 1981, 84 с.
2. Страбон. География в 17 книгах. Пер., статья и коммент Г.А.Стратановского. Москва: Наука, 1964, 944 с.

3. Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı: Elm, 1974, 223 s.
4. Bəşirov R.y. Naxçıvanın orta əsrlər metalışləmə sənəti (IX-XVII əsrlər). Bakı: Nafta-Press, 2015, 232 s.
5. Dostiyev T.M. Azərbaycanın orta əsr şəhərləri (XI-XIII əsrin əvvəlləri). Bakı: Elm və Təhsil, 2016, 200 s.
6. Dostiyev T.M. Orta əsr Şəmkir şəhərinin arxeoloji tədqiqi və Azərbaycanın şəhər mədəniyyətinin öyrənilməsində onun əhəmiyyəti /Antik və Orta əsr Azərbaycan şəhərləri: Arxeoloji irsi, tarixi və memarlığı. Bakı, 2012, s. 262-292.
7. Əhmədov Q.M. Orta əsr Beyləqan şəhəri. Bakı: Elm, 1979, 198 s.
8. Əliyev T., Babayev F., Əliyeva G., Əliyev V. Mil-Qarabağ ekspedisiyası Qalatəpə dəstəsinin 2015-2016-cı illərdə apardığı çöl tədqiqatları / Azərbaycanda arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatlar. Bakı, 2017, s.225-233.
9. Əliyev T., Babayev F., Hüseynova G., Əliyev V. Mil-Qarabağ arxeoloji ekspedisiyası II dəstəsinin 2009-cu ildə Qalatəpədə (Ağcabədi) apardığı tədqiqatların hesabatı. AMEA AE İnstitutunun Elmi Arxivi, H-675, 58 s.
10. Əliyev T., Babayev F., Hüseynova G., Əliyev V. Mil-Qarabağ ekspedisiyası II dəstəsinin 2014-cü ildə Qalatəpə şəhər yerində (Ağcabədi) apardığı tədqiqatların hesabatı. AMEA AE İnstitutunun Elmi Arxivi, H-811, 64 s.
11. Əliyev T., Babayev F., Əliyev V. Mil-Qarabağ ekspedisiyası II dəstəsinin 2015-ci ildə Qalatəpə şəhər yerində (Ağcabədi) apardığı tədqiqatların hesabatı. AMEA AE İnstitutunun Elmi Arxivi, H-842, 90 s.
12. İbrahimov F. Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində metalışləmə sənəti (XI-XIII əsrlər) Bakı: Elm, 1988, 176 s.
13. Əhmədov S.Ə. Azərbaycan silahları IX-XVII əsrlərdə: təkamül və inkişafı. Bakı, 2017, 538 s.
14. Dostiyev T.M. Orta əsr Şəmkir şəhər yerindən tapılmış ox ucluqları // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, 2013, №1, s.76-84.

Summary

About medieval metal products of Galatepe town

Vusal Aliyev

One of the monuments, attracted extensive archeological investigation in recent years, is the ancient and medieval town of Galatepe. The monument is located in Lower Karabakh, in the territory of Aghjabedy district. At the end of the XIX century E. Resler, and in the XX century A. Alekbarov and F. Osmanov carried out a survey on the monument.

Systematic archeological excavations began in Galatepe in 2008 and continued for the next 10 years. There was discovered a rich cultural layer of the Middle Ages – IX-XIII centuries during the research on the upper floor of the monument: constructions made of mudbrick and burnt bricks, also remains of fortified walls, tandyr, household wells, samples of stone, ceramics, metal and glass.

Metal products from the Middle Ages layer of Galatepe are divided into two groups – products of iron and bronze. Items made of iron, basically, consist of tools of labor (knives, sickles, etc.). More decorative items (rings, buttons, etc.) made of bronze material. In addition, there are also a few copper coins among the metal products.

Nails are often found in Galatepe as an iron building material. They differ in size and shape. Some of them have remnants of wood. They were widely distributed in the economy and construction. As well as in other medieval settlements of Azerbaijan (Beylagan, Shamkir, etc.), in Galatape were also found several samples of iron knives. Among the iron tools, there is also an convex sickle. As a model of the weapon there was found an iron arrowhead.

A comparative analysis of metal products in Galatape shows that blacksmithing was more developed than the rest metallurgy crafts. Blacksmiths provided residents with essential goods and, in particular, tools. The bronze and copper served as raw materials for the jewelry and coin.

Keywords: Galatepe town, Middle Ages, craft, construction art, blacksmithing

Резюме

О средневековых металлических изделиях города Галатепе

Вюсал Алиев

Одним из памятников, привлеченных к обширным археологическим исследованиям в последние годы, является античное и средневековое городское поселение Галатепе. Памятник находится в Нижнем Карабахе, на территории Агджабеди́нского района. В конце XIX века Э. Реслер, а в XX веке А. Алекбаров и Ф. Османов вели изыскательские работы над памятником.

Систематические археологические раскопки начались в Галатепе в 2008 году и продолжались в течение следующих 10 лет. В ходе исследований на верхнем этаже памятника был обнаружен богатый культурный слой средневековья – IX-XIII веков: было вскрыто постройки из сырцового и обожженного кирпича, в том числе остатки крепостных стен, тандыров и хозяйственных колодцев, найдены образцы камня, керамики, металла и стекла.

Металлические изделия из средневекового слоя Галатепе делятся на две группы – изделия из железа и бронзы. Предметы из железа, в основном, состоят из орудий труда (ножи, серпы и др.). Более декоративные предметы (кольца, пуговицы и т.д.) относятся к изделиям из бронзы. Кроме того, в линейку металлических изделий можно добавить несколько медных монет.

В Галатепе часто встречаются гвозди в качестве железного строительного материала. Они отличаются по размеру и форме. Некоторые из них имеют при себе остатки древесины. Они были широко распространены в хозяйстве и строительстве. Как и в других средневековых поселениях Азербайджана (Бейлаган, Шамкир и др.), в Галатепе также обнаружены образцы нескольких видов железных ножей. Среди инструментов из железа есть также дугообразный серп. В качестве образца оружия был найден железный наконечник стрелы.

Сравнительный анализ металлических изделий в Галатепе показывает, что среди ремесел металлургии в этом послении, кузнечество было развито больше остальных. Кузнецы снабжали жителей необходимыми товарами и в частности, инструментами. А из бронзы и меди изготавливались украшения и чеканилась монета.

Ключевые слова: городище Галатепе, средневековье, ремесло, строительное искусство, кузнечество

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

21

Türk kültüründe atla ilgili inanışlar

Türkan Gadirzade Arık

İğdır Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
turkan.gadirzade@gmail.com

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Türk Kültürü, inanış, defin adetleri, gömü gelenekleri.

Türk için vazgeçilmez olan at, Türk kültür ve medeniyetinde önemli bir yere sahip olmuştur. Türk kültür tarihinde at, bozkır yaşantısını kolaylaştıran, uzak mesafeleri yakın kılan, savaşlarda binek olarak kullanılan, eti ve sütü gıda olarak tüketilen, derisinden giysi yapılan, kılı birçok amaç için kullanılan önemli bir hayvandır. Bu sebeplerden dolayı at, Türk için olmazsa olmaz bir hayvan olarak görülmüş, atın yeri hiçbir başka varlıkla ölçülemeyecek kadar büyük ve önemli kabul edilmiştir. Türk, atına o kadar değer verir ki, “at, avrat, silah” deyiminde de vurguladığı gibi onun başkasına emanet edemediği, gözünden bile sakındığı üç kutsalından biridir. At Türk’ün hayatının ayrılmaz bir parçası olmakla beraber adeta sahibinin aile fertlerinden birini oluşturmuştur. O bazen kardeş bazen de kardeşten öte bir varlık olarak görülmüştür. İnsanlık tarihinde önemli bir yere sahip olan atın evcilleştirilmesi ve yaşama kazandırılması ile ilgili yakın tarihe kadar farklı görüş ve düşünceler mevcut olmuştur. Özellikle Batı dünyası atın Türkler değil; Hint Avrupalılar tarafından evcilleştirildiğini ve Türklerin hayatına sonradan girdiğini savunmuşlardır (26, s. 96-119). Batılılar Türklerden bahsederken onları bozkırlarda çadırlarda yaşayan, hayvan güden, barbar bir kavim olarak değerlendirmişlerdir (18, s. 578). Fakat son dönemlerde yapılan çok yönlü araştırmalar bu fikrin yanlış olduğunu, Türklerin insanlık tarihine pek çok kazanımlarının olduğunu gün yüzüne çıkarmıştır. Yapılan araştırmalar Türklerin tarihin eski çağlarından beri at binip ok yay kullandıklarını, demiri ve altını işlediklerini ve ondan muazzam sanat eserleri üretebildiklerini göstermektedir. Atın evcilleştirilerek yaşama kazandırılması ve bu kazanımın insan hayatına getirmiş olduğu kolaylıklar Türklerin hayatında açık bir şekilde görülmektedir. Eski Türkler tarih boyunca yaptıkları büyük başarılarını atın hızı ile kazanmışlardır.

Türkler yaşadıkları coğrafi koşullar sebebiyle göçebe yaşam ve bozkır kültürü ile alakalı at yetiştirici özellikleriyle ön plana çıkmışlardır. Bozkır

kültürü yüksek yaylalarda, rutubet derecesi az ve ot, çimen ve suyun bol olduğu alanlarda oluştuğu için kültür bilimciler ona “bozkır kültürü” veya “atlı göçebe kültürü” demişlerdir. Türkler bozkır kültürünün en önemli temsilcileri olmakla beraber sürülerini otlatmaları sebebiyle “çoban kültürü”, yaşam şekli ile alakalı olarak “konar- göçer kültür”, yaşadıkları taşınabilir çadır evlerden dolayı da “göçer-evli kültür” ile öne çıkmışlardır (18, s. 578). Bozkır kültürünün temel özellikleri atın evcilleştirilmesi, demirin işlenmesi ve Tengricilik inancının varlığıdır. Bahsedilen üç özellik Türklerin yaşamında çok eski zamanlardan beri var olmuştur.

Türkler atı evcilleştirilen ve ata binen ilk halklar olarak bilinirler (13, s. 133). Başta Çinliler olmak üzere Avrupalı kavimler, atı binek ve savaş aracı olarak kullanmayı Türklerden öğrenmişlerdir. At binek hayvanı olarak ehlileştirildikten sonra, Türklerle hareket serbestliği sağlamış, büyük coğrafyalara yayılmalarına ve farklı bölgelerde yaşayan birbirinden habersiz topluluklarla ilişki kurmalarına vesile olmuş, aynı zamanda Türk kültürünü göçtükleri yere taşıyan bir varlık Türk tarihinde önemli bir yere oturmuştur.

Türklerin büyük devletler kurarak, geniş sahalara ve birçok kavme birden hükmedebilmeleri at sayesinde mümkün olabilmiştir. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Türklerde devlet, at üzerinde kurulmuş ve at üzerinde yönetilmiştir. Çünkü Türkler günlerinin büyük bir kısmı at üzerinde geçirmişlerdir. Tarihi kayıtlara göre, atlarına âdeta “yapışmış gibi” binen Hun Türkleri, mecbur kalmadıkları süreçte atlarından inmezlerdi. At sırtında yer, içer, alış-veriş yapar, hatta atın boynuna sarılarak uyuyorlardı (10, s. 8).

Türklerin atı binek olarak ustalıkla kullanmalarının, at üzerinde kolay hareket etmelerinin en önemli sebebi at eğitimine küçük yaşlarda başlamaları ile alakalıdır. Eski Türklerde yaşam şekli özellikle de yasa/töre gereği yeni doğan erkek çocuklara ailenin büyükleri tarafından at hediye edilirdi. Soylu ailelerde doğan erkek çocuklarının birden fazla atı olurdu. Çocukların küçük yaşlardan itibaren kız erkek fark etmeksizin binicilik becerisini kazanması gerekiyordu. Çocuklar ilk olarak koyunların üstlerine bindirilerek fare ve gelincikleri avlamayı öğrenirlerdi (12, s. 221). Belli bir yaşa gelen çocuklar at üstünde kolay hareket edebilmek ve iyi ok kullanma becerisini kazanmak için uzun süreli talimlere tabi tutulurlardı. Talimleri yerine getiren çocuklar ava gitme hakkı kazanmış böylece bir statüden diğerine geçmiş olurlardı. Avlanma zamanı hüner gösteren çocuklar ise ilerleyen zamanda savaşımlara gitme hakkı kazanır ve toplumda saygı görürlerdi. Bütün bu sebeplerle at, günlük hayatta Türk’ü yücelten ona saygınlık kazandıran bir

kutsal varlık olarak görülmüş ve bütün başarılarının arkasında atın gücünün olduğunu her zaman dile getirilmiştir.

Yapılan araştırmalar atın yalnız bu dünyada Türk'ün silah arkadaşı olmadığını aynı zamanda öldükten sonra öteki dünyada kendisinden yararlanacağına inanılan kutsal hayvan olarak görüldüğünü de göstermektedir. Bu sebepten olsa gerek devletin ileri gelen şahısları öldüğü zaman onlara muazam kurganlar yapılması ve atının yanına gömülmesi âdeti Türkler arasında gelenek halini almıştır. Devlet yöneticileri kağan/hakan öldüğü zaman boy beylerinin her biri at kurban eder ve kağan mezarına/kurganına koyarlardı. Arkeolojik olarak soylu kişilerin kurganlarında kulaklarında farklı tamgalar vurulmuş at cinslerine ait iskeletlere rastlanması bunun göstergesidir.

Kurganların, Türk kağan ve yöneticilerine, devletin ileri gelenlerine ait olduğunu, mevtanın kıymetli eşyalarının ve atlarının kurban edilerek bu mezara konulduğunu biliyoruz. Atalarımızdan bizlere miras kalan kurgan ve kurgan buluntularının öğrenilmesi ile eski Türklerde ölümle ilgili inanış ve uygulamalar hakkında bilgi edinip, Türklerin yayıldıkları coğrafyaları ve göç yollarını kolay şekilde tespit edebiliriz. Yakın bir tarihe kadar Batı menseli tarihçiler, Türklerin anayurdunun Orta Aysa olduğunu belirterek onları bu bölge ile sınırlandırmışlar ve Türkleri küçük bir alanda yaşamış bir topluluk gibi tanıtmışlardır. Fakat son dönemde yapılan arkeolojik kazılar Türklerin çok eski zamanlardan beri Mancurya'dan Macaristan ovalarına (16, s. 19), Urmiya Gölü ve havzasına (1, s. 197-198), Kafkaslara yayıldıklarını göstermektedir. Bahsedilen bölgelerde Türklerin çok eski zamanlardan beri yaşadıkları, Türk kimliği statüsündeki kurgan ve kurgan buluntularının içindeki atlı gömüler sayesinde ispatlanmıştır.

Dolayısıyla sözü geçen bölgelerin en eski kültürlerini öğrenmek için kurgan buluntuları büyük önem arz etmektedir. Bu veriler içerisinde Sintaşta buluntularının kendine özgü yeri vardır. Güney ve Güney Doğu Ural bölgesi ile sınırlandırılan Sintaşta Kültürü, adını Tobol çayının sol kolu olan Sintaşta Nehri yakınlarında bulunan aynı adlı yerleşim yerinden almıştır. Sintaşta Kültürü Andronova kültürünün (M.Ö. 1700-1200) bir kısmını oluşturmuş olup M.Ö. 17-16 yüzyıllara tarihlenir. Yapılan kazılar zamanı Ural ve Tobol Nehirleri arasında birçok yerleşim yeri tespit edilmiştir. Bunlar arasında 22 tanesi buluntuları ile öne çıkmaktadırlar. Bunlara Arkaim, Bersuat, Taş Ambar Kuysak, Ustye, Çöllü, Kızıl, Alandskoye, Sintaşta II. gibi örnekler sayılabılır. Sintaşta Mezarlığı'ndan çıkarılan at cesetleri ve at arabaları, atlı gömülerin en eski örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Büyük

mezar odalarından oluşan mezarların çatıları ağaçlarla kaplıdır. Benzeri buluntular Altaylar'daki Pazırık, Arjan ve diğer kurganlarda da karşımıza çıkmaktadır. Sintaşta kurganlarında atlar mezarlara kuzey-güney yönünde, başları batıya dönük, süslenmiş halde yan yatırılmıştır. Mezarın batısında geniş bir çukurda ise insan cesetleri bulunmuştur (9, s. 185).

Bahaettin Ögel'e göre Andronovo kültürü [Türk](#)lerin eski ataları olan proto-Türkler tarafından ortaya çıkarılmış olup bu kültüre ait insan iskeletleri [Türk-Turan](#) tipini temsil etmektedir (14, s. 10). Arkeolojik verilere göre at bahsedilen dönemde Türkler tarafından evcilleştirilmiş, hatta binek ve taşımacılığın yanı sıra eti ve sütü tüketilen bir hayvan olarak önem kazanmıştır (14, s. 25). Öte yandan Andronova öncesi ortaya çıkan Afanasyevo kültürü (M.Ö. 2500-1700) taşıyıcılarının da koyun ve keçinin yanı sıra atı da evcilleştirdikleri, dahası bu hayvanı binek ve taşımacılıkta yaygın olarak kullandıkları bilinmektedir (24, s. 54). Kazılarda bulunan at cinsleri değerlendirildiği zaman, onların bozkır iklim şartlarına uyum sağlayan küçük prejevalskiy veya bozkır atları olduğu tahmin edilmektedir. Türk atları genellikle uzun ince bacaklı, küçük bedenli, küçük ve mağrur başlı, sert tırnaklıdır. Bu tip atlar savaşlarda, pratik dayanıklı, manevra kabiliyeti yüksek olması sebebiyle özellikle tercih edilmiştir. Ayrıca zor hava şartlarında bile kar ve buz altından kendi yiyeceklerini sağlayabiliyorlardı. Pazırık kurganından çıkarılan atlar da bu cins atlardır. "Türkmen atı" şeklinde adlanan bu yüksek boylu at cinsi de Türkler arasında yaygın olarak kullanılmıştır (14, s. 65). Türklerin yaşadıkları coğrafyalarda bahsedilen atlarla beraber iki farklı at cinsinin de kullanıldığı kaynaklarca bilinmektedir. Büyük bozkırlarda ağır kemikli ve büyük at cinsi "takı" olarak adlanır. Diğer at cinsi ise küçük cüseli ve hareketli olan "tarpan"dır (15, s. 51).

Atlı gömülerin incelenmesi bize söz konusu at cinsleri hakkında vermekle beraber mezarlara at gömülmesinin Türkler arasında eski bir gelenek olduğunu göstermektedir. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi mezarlara at gömülmesi eski Türklerin hayatında önemli bir yere sahip olmuştur. Atlı gömüleri incelediğimiz zaman birçok ilginç örnekle karşılaşırız. 1971-1974 yıllarında M.Gryaznov'un ve M.X.Mannay-oolom'un başkanlığında yapılan kazılar sonucunda Arjan-1 kurganlarından gün yüzüne çıkarılan buluntular büyük önem arz etmektedir. Yapılan araştırmalar sonucunda Arjan-1 kurganının M.Ö. VIII. yüzyıla ait olduğu tesbit edilmiştir (23, s. 3-5). Arjan-1 kurganı Uyük nehrinin sol kıyısında Arjan kasabasından 9 km doğuda bulunuyor. Yüksekliği 4 metre, çapı 120 metre olan kurgan ölü gömüldükten sonra ahşap

konstrüksiyon ve onun üzeri de toprakla kapatılmıştır. En büyük kurgan olarak bilinen Arjan-1 kısmen dağıtılmış olmasına rağmen bizlere at kültü ile ilgili muazzam bilgiler sunmaktadır. Arjan kurganlarının çevresinde 70 mezar ve buralarda 180 adet at iskeleti gün yüzüne çıkarılmıştır (23, s. 52). Her mezar odasındaki atların belirli bir boya ait olduğu atların kulaklarında bulunan tamgaların farklı olması ile belirlenmiştir. Kurganlara gömülen atların sayısı mezara gömülen kişinin kağan ya da yönetici olduğunu göstermektedir.

Arjan-2 kurganında da atlı gömülerin izlerine rastlanmıştır. Tuva Özerk Cumhuriyeti sınırları içinde bulunan Arjan-2, 2001-2004 yılları arasında Rus-Alman bilim adamları tarafından yapılan arkeolojik kazılarda bulunmuştur. Arjan-2 buluntularının zenginliği Türklerin çok eski zamanlardan beri sanatta ve altın işçiliğinde muazzam bir medeniyete sahip olduklarını göstermektedir. M.Ö. VII. yüzyıla tarihlenen 3-4 metre yüksekliğinde ve 80 metre çapında olan Arjan-2 kurganı büyük bir özenle çok sayıda kaya parçasının bir araya yığılması ile kapatılmıştır. Mezar hırsızları kurganı defalarca yağmalamalarına rağmen hazinenin gömülü olduğu ana odaya ulaşamamışlardır. Kurgandan bir erkek ve bir kadın iskeleti, 5700 parçadan oluşan 20 kilo altınla birlikte mezar odasından 14 adet at iskeleti gün yüzüne çıkarılmıştır. Verilerin değerlendirilmesi kurgana gömülen kişinin hakan ve onun eşine ait olduğunu göstermektedir. Atlar diğer mezarlarda olduğu gibi koşum takımları ile gömülmüştür (23, s. 53).

Atlı gömüler Altaylar ve çevresindeki Mayemir, Katanda, Pazırık, Berel, Şibe gibi kurganlarda da keşfedilmiştir (14, s. 34, 61, 64-65). Kurganlardan at iskeletleri ile atlara ait koşum takımları, eyerler, atları süslemek için kullanılan pek çok eşya bulunmuştur. Yapılan incelemeler sonucunda bu kurganların yöneticilere ve onların ailelerine ait olduğu bilim adamlarınca ispatlanmıştır. Coğrafi koşullar sebebiyle kurganların içinin kar ve buzla dolması kurgana konulan malzemelerin bozulmadan günümüze ulaşmasını sağlamıştır.

Narın Nehri'nin kenarında M.Ö. 7-6. yüzyıla tarihlenen Mayemir kurganları Kiselev ve Adrianov tarafından kazılmış ve bazı malzemelerle beraber bir adet at iskeleti bulunmuştur (14, s. 34).

1865 yılında Radloff tarafından kazılan Katanda kurganında altı adet at iskeleti ve bir o kadar da at gemi (14, s. 61) , Pazırık kurganlarında çok sayıda at iskeleti, eyer ve gem (14, s. 62-65), Berel kurganlarından da on altı adet at iskeleti ve çok sayıda at eyeri bulunmuştur (14, s. 71). Bu kurganlar şimdiye kadar keşfedilen en eski kağan ve tigin mezarlarıdır. Kurgan bulun-

tularının değerlendirilmesi sonucu, mezarlara gömülen atların aynı cins olduğu, Katanda kurganlarındaki atların başlarının batıya, Berel kurganlarındakilerin ise doğuya doğru çevrildiği görülmektedir. Ayrıca Pazırık kurganlarından çıkan atların yelelerinin kesilmiş ve kuyruklarının da kesilerek düğümlemiş olduğu tespit edilmiştir. Eski Türk inanışlarına göre atların kuyruğunun kesilmiş ve düğümlemiş olması matem/yas alameti olarak bilinmektedir. Bu gelenek Türkler arasında binlerce yıllardan beri var olmuş olup, günümüzde de varlığını korumaktadır. Nitekim Nahçıvan bölgesinde yakın zamana kadar birisi öldüğü zaman onun atının kuyruğunun kesilmesi veya düğümlemesi âdeti de bunun bir göstergesidir. Üstelik Konu ile ilgili Dede Korkut Destanında da bilgiler mevcuttur (6, s. 21).

Atlı gömüler Türkistan coğrafyası ile sınırlı kalmamış farklı bölgelerde özellikle Azerbaycan'da yapılan arkeolojik kazılardaki birçok kurganda atla ilgili inanışların izlerine rastlanmıştır. Bugüne kadar bölgede yapılan araştırmalar, birçok yerleşim yerinden at kemikleri, kilden at figürleri, kurgan ve mezarlardan at iskeletleri, eyerler, üzengiler ve atlara ait diğer malzemeler bulunmuştur.

Atla ilgili en eski gömüler M.Ö. IV binyıla tarihlenen Muğan bölgesindeki Elikömektepe yerleşim yerinde bulunan at kemikleridir. Kemiklerin incelenmesi bunların 2 farklı at cinsine ait olduğunu göstermektedir ki, bu da o dönemde 2 farklı at cinsinin evcilleştirildiğinin delilidir (28, s. 58). Elikömektepe buluntularına büyük önem veren arkeologlar, atın ilk evcilleştirildiği yerlerden birinin Azerbaycan bölgesi olduğu sonucuna varmışlardır (21, s. 134-135). Benzeri buluntular Azerbaycan'ın farklı bölgelerinde de gün yüzüne çıkarılmıştır. Bunlara Nahçıvan'ın Kültepe (19, s. 219-220), Mahta (2, s. 66), Şahtahtı (20, s. 41-46) yerleşim yerlerini ve Karabağ (5, s. 221-234) ve çevresinde bulunan birçok kurgan ve buluntularını örnek olarak gösterebiliriz.

Nahçıvan bölgesinde yapılan arkeolojik kazılarda kilden yapılmış birçok hayvan figürü bulunmuştur. Bunlar arasında Kültepe yerleşim yerinden bulunan eyerlenmiş at figürü özellikle dikkat çekmektedir. E.Lalayan tarafından Kültepe mezarlarının birinden çıkarılan uzunluğu 4,5 cm, yüksekliği 3 cm olan eyerlenmiş at figürü, M.Ö. III binyılın ortalarına aittir (25, s. 97). Eldeki arkeolojik verilere göre at, Azerbaycan'da Tunç Devrinin başlangıcında evcilleştirilmiş, hem taşımacılıkta hem de binek aracı olarak kullanılmıştır. Bunu I Mahta yerleşim yerinde at figürü ve II Kültepe'deki at kemikleri de ispatlamaktadır. II Kültepe'den at kemikleri ile beraber kare şeklinde bulunan tuğlanın üzerinde çizme yöntemi ile betimlenmiş at resmi de aynı

döneme tarihlenir. M.Ö. IV-II binyıllara tarihlenen Gobustan kaya resimleri arasında da yabani atın evcilleştirilmesine ve binek aracı olarak kullanılmasına ait tasvirler mevcuttur (8, s. 89). Bu bilgilerden yola çıkarak atın eski çağlardan beri bölge halkı tarafından boyunduruk altına alındığını söyleyebiliriz. Ayrıca Kafkasya'da özellikle de Azerbaycan'da eski çağlardan beri farklı at cinslerinin ehlileştirilerek taşımacılıkta kullanıldığı, etinden ve sü-tünden de faydalandığı da kaynaklarca bilinmektedir (3, s. 259).

Bir diğer at figürü örneği Nahçıvan'ın I Mahta yerleşim yerinden bulunmuştur. Ön ayakları ve boyun kısmı sağlam olan figürün başı cilalanmış ve siyah renkte vücudundan koparılmış, arka kısmı ise tamamen tahrip olmuştur. Ön ayakları bitişik olan bu at figürü yukarıdan aşağıya doğru incelirken boyun kısmında ipe benzer bir çizgi bulunmaktadır. At figürü üzerinde araştırma yapan bilim adamları, atın Tunç devrine ait olduğunu ve bahsedilen dönemde evcilleştirildiğini söylemektedirler (2, s. 66).

İsmayilli rayonunun Mollaisağlı köyünde yapılan kazılarda bulunan M.Ö.I binyılın sonlarına ait kabul edilen eyerlenmiş at figürü ise, atın Azerbaycan bölgesinde eski zamanlardan beri kullanıldığını göstermektedir (3, s. 260). At figürlerinin mezarlara konulması zamanla yerini atların boğularak mezarlara gömülmesine ve üstlerine at heykeli dikilmesi geleneğine bırakmıştır. Bahsedilen uygulamalar tarihin eski çağlarından beri atla ilgili inanışların bölgede varlığını haber vermektedir.

At figürleri ve at iskeletleri de birçok kurgan ve yerleşim yerinden çıkarılmıştır. Nahçıvan'ın Şahtahtı yerleşiminde 1936 yılında kazı yapan E.-Elekberov mezarlardan birinde bütün eşyaları ile gömülmüş at iskeleti ve altınla işlenmiş tunç kemer bulmuştur. İnsan kemiklerine rastlanmayan bu mezarın savaşa gidip dönmeyen ve toplum arasında belli bir statüye sahip olan bir kişiye ait olduğu bilinmektedir (20, s. 41-46). Buna benzer insan iskeleti olmayan atlı kurganlar Türkistan'ın farklı bölgelerinde de bulunmuştur. Eski Türk inanışlarına göre savaşlarda yiğitlik ve kahramanlık yapan kişiler öldüğü zaman onun şerefine cenaze merasimleri düzenlenir, sevdiği atlar boğularak öldürülür ve kendisi ile mezara konulur. Benzer uygulama savaşlarda yiğitçe savaşıp ölen ve cesedi bulunmayan kişiler için de yapılır. Mezarlara gömülen atların savaşçının kahramanlığını temsil ettiği bilinmektedir. Nahçıvan bölgesinde insan iskeleti olmayan boş mezarların bahsedilen amaçlar için yapıldığı düşünülmektedir.

Azerbaycan bölgesinde M.Ö. II binyılın ikinci yarısı ile M.Ö. I binyılın başlarına ait birçok atlı kurganda yapılan araştırmalar sonucunda atların

eyerleri ile gömüldüğü tespit edilmiştir. Atlı kurganların öğrenilmesinde E.-Resler, Y.Hümmel, H.Ceferov ve M.Hüseynov'un yapmış olduğu kazılar büyük öneme sahiptir (4, s. 6-7).

Atlı kurganlar 1891-1898 yılları arasında Şuşa'da Realini okulunda öğretmenlik yapan ve aslen Alman olan E.Resler tarafından araştırılmıştır. E.Resler, Karabağ ve etrafında Tunç dönemine ait olan birçok kurganda kazı gerçekleştirmiştir. Bu kazılarda çok sayıda at iskeleti, at eyerleri ve diğer malzemeler bulunmuştur (4, s. 7).

1993 yılında N.Muhtarov tarafından kazı işleri yapılan Daşüz Kurganı'ndan da at iskeleti bulunmuştur (7, s. 35). Kurganda bulunan at iskeleti toprağın üzerine değil de mezara hediye olarak bırakılan kapların üstüne konulmuştur (30, s. 54-58).

E.Resler'in 11 No'lu Paşatepe Kurganı'nda yapmış olduğu kazılar ve buluntular büyük öneme sahiptir. E.Resler'in verdiği bilgilere göre kişi mezara at sırtında gömülmüştür (30, s. 58). Yapılan uygulama "Türkler at sırtında doğar, at sırtında yaşar, at sırtında ölür" ifadesini akıllara getirmektedir. Ölen kişinin kurgana at sırtında gömülmüş olması onun yiğit birisi olduğunu, savaş sırasında at sırtında öldüğü göstermektedir.

Atlı kurganlara G.Aslanov'un keşfettiği Mingeçevir kurganlarını (22, s. 191), A.İyessinin araştırdığı Ağcabedi kurganlarını (27, s. 10-35) da örnek gösterebiliriz.

Karabağ ve çevresinde atlı kurganların öğrenilmesinde H.Ceferov'un yapmış olduğu kazılar büyük önem arz etmektedir. Ballıgaya, Borsunlu, Sarıçoban, Beyimsarov kurganları ve buluntuları Türk tarihinin öğrenilmesi aynı zamanda Karabağ ve çevresinin çok eski zamanlardan beri Türklerin ata yurtları olduğunu göstermektedir.

M.Ö.XII-XI yüzyıllara ait olan üç kurgandan oluşan ve 1No ile numaralandırılan Ballıgaya kurganında ölü kafasız olarak gömülmüştür. Kurganda metal ve seramik eşyalarla beraber at ve öküz kemikleri de bulunmuştur (4, s. 74). Ölünün kafasız olması onun savaşta kafasının kesilmiş olma ihtimali ile alakalıdır.

Borsunlu kurganlarının bir kısmı 1984 yılında keşif amaçlı, 1984-1987 yılları arasında ise detaylı bir şekilde H.Ceferov tarafından öğrenilmiştir. 32 kurgandan oluşan Borsunlu kurganlarının büyük bir kısmı Tunç dönemine aittir. Kurganların birinde on insan ve sekiz at gömülmüştür. Atların eyerleri ve süs eşyaları ile gömüldüğü dikkat çekmektedir. Atların üç tanesinin ağzında gem ve gemin yanında bir çift tunç halka vardır. Atlara ait olan

bazı eşyaların kemikten yapıldığı tespit edilmiştir. Bulunmuş at kemikleri üzerinde yapılan incelemeler kemiklerin iki farklı at cinsine ait olduğunu göstermektedir (5, s. 188).

Atlı gömülerin bir diğer örneği ise M.Ö. II binyılın sonlarına ait edilen Beyimsarov kurganlarıdır. Yapılan araştırmalar kurganların zengin kişilere ait olduğunu göstermektedir. Bölgedeki diğer kurganlardan farklı olarak Beyimsarov kurganları daha büyük yapılmış olup aynı zamanda kurgana konulan eşyalar diğer kurganlara nazaran fazladır. Kurgandan 120 seramik kap, çok sayıda boncuk, balık kulağından yapılmış süs eşyaları en önemlisi altı adet at iskeleti bulunmuştur (4, s. 110).

Sarıçoban kurganlarında arkeoloji kazılar 1986 yılından başlamıştır. Kurgan buluntularından yola çıkarak kurgana gömülen kişinin toplumda belli bir statüye sahip olduğu bilinmektedir. Ölen kişi mezar odasının merkezine, batı ve kuzey kısımlarına ise hizmetçileri gömülmüştür. Kurganda gömülen kişinin yanına konulan eşyaların çeşitlilik göstermesi komşu kabilelerin hediyesi olarak değerlendirilmektedir. Sarıçoban kurganlarında 16 adet at tüm eşyaları ile beraber gömülmüştür. Atların bir kısmının ölen kişiye bir kısmının ise komşu kabilelerin hediyesi olduğu bilinmektedir (5, s. 235). Bahsedilen uygulama diğer Türk halkları arasında da mevcut olmuştur. Türkistan coğrafyasında yapılan kazılarda çok sayıda kurganda bulunan atların kulaklarındaki damgaların farklılık göstermesi onların diğer boyların hediyesi olduğunu göstermektedir.

At iskeletleri ile at kemikleri bulunan birçok kurgan da mevcuttur. Y.-Hümmel'in kazmış olduğu 120 No'lu kurgan bunlardan biridir. Burada bir erkek ve bir kadına ait olan iskeletler bulunmuştur. Kurganın doğu tarafında iki adet ata ait kemikler ve atlara ait süs eşyaları bulunmuştur (4, s. 90).

E.Resler'in Hocalı mezarlığında yapmış olduğu araştırmalarda 2 No'lu Hocalı Kurganı'nda da at kemikleri bulunmuştur (4, s. 86-87). At kemikleri ve atlara ait eyer, gem gibi diğer eşyalar Dovşanlı kurganlarında, Ballıgaya-Sirhavend kurganlarında, Garabulag kurganlarında, Galakend kurganlarında ve birçok kurganda bulunmuştur. Dovşanlı 2 No'lu kurganlarından bulunan at kafatası eski kültürlerle alakalıdır. At kafatasının birçok amaç için kullanılması Türk halkları arasında halen varlığını korumaktadır (17, s. 220).

Atlı kurganların değerlendirilmesi bize eski çağlardan beri Türkler arasında atın kutsal bir hayvan olarak görüldüğünü aynı zamanda ölümden sonraki hayatla ilgili inancın var olduğunu göstermektedir. Ölen kişinin atının boğularak yanına gömülmesi her ikisinin öteki dünyada yeniden dirile-

ceği ve bir arada olacakları inancı ile alakalıdır. Atın öteki dünyada sahibini olası zorluklardan kurtaracağı ve onu uçmağa/cennete götüreceği inancının var olması atı daha da önemli kılmaktadır. İlk olarak atların sayısı az olduğundan atların kendilerini değil de onların figürlerini ahşap veya kilden yapılarak mezarlara koymuşlardır. Zamanla bu uygulama yerini kurban edilen atların kemiklerinin mezarlara konulmasına daha sonra ise atların boğularak öldürülmesine ve kurganlara hediye olarak konulmasına aynı zamanda mezarların üstüne at heykellerinin dikilmesine bırakmıştır. Belli bir statüye sahip olan kişiler öldüğü zaman bir veya en fazla iki adet at kurban edilir, kurbanın elinden ölü yemeği verilir, kemikler ise mezara bırakılırdı.

Atlı kurganların bazılarında at sayısının fazla olması durumu söz konusudur. Bu ölen kişinin toplumdaki statüsünü aynı zamanda hayattayken yapmış olduğu askeri faaliyetleri ile alakalı olmuştur.

Atlı kurganların öğrenilmesi bize Türklerin yayıldığı belirlemekle beraber tarihi çok eski zamanlara ait olan atla ilgili inanış ve uygulamalar hakkında bilgi edinmemizi sağlar. At ve onun kutsal bir hayvan kabul edilmesi arkeolojik verilerle sınırlı kalmamış mitolojide, folklorda, etnografyada ve diğer sahalarda da kendini göstermiştir.

Ədəbiyyat:

1. Ağasioğlu Firudin. III Bitik Azərbaycanda qurulan qədim dövlətlər. Bakı, Ağrıdağ, 2014, 511 s.
2. Aşurov Səfər. Naxçıvanın İlk Tunç dövrü keramikası. Bakı: "Nafta-Press", 2002, 158 s.
3. Azərbaycan Etnoqrafiyası. Üç cildə. I Cild, Bakı: "Şərq-Qərb", 2007, 544 s.
4. Cəfərov Hidayət. Azərbaycan e.ə. IV minilliyin sonu - I minilliyin əvvəllərində. Bakı: 2000. 183 s.
5. Cəfərov Hidayət. Qədim Qarabağ. Bakı: Elm, 2020, 528 s.
6. Kitabı Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988. 265 s.
7. Muxtarov N. Bədəlova İ. Şəki Cıdırüzü nekropolu // Görkəmli Azərbaycan arxeoloqu Saleh Mustafa oğlu Qazıyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr edilmiş elmi sessiyanın materialları. Bakı, 1994, s. 35-36.
8. Muradova F.M. Qobustan Tunç dövründə. Bakı: Elm, 1979, 118 s.
9. Tuncay Bəxtiyar. Kurqanlarda yatan mifoloji təfəkkür və genetik tariximiz. Bakı: Elm və Təhsil, 2018, 472 s.

Türk dilində

10. Ahmetbeyoğlu Ali, Roma Tarihçisi Ammianus Marcellinus ve Türkler Hakkında Verdiği Bilgiler // *Tarih İncelemeleri Dergisi cilt XVIII, sayı 1, 2003, s. 1-14*

11. Durmuş, İlhami, “Bozkır Kültürünün Oluşumu ve Gelişiminde At” *Gazi Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2, 1997, s. 13-19.
12. Kafesoğlu İbrahim. Türk Milli Kültürü, İstanbul; 2000, 466 s.
13. Koca, Salim; Türk Kültürünün Temelleri II, Ankara 2003 baskısı, 310 s.
14. Ögel Bahaeddin. İslamiyetten Önce Türk Kültür ve Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına göre). Ankara, 1988, 403 s.
15. Rasonyi L. Tarihte Türklük, Ankara 1970, 560 s.
16. Taşağıl Ahmet. Kök Tengri'nin Çocukları. (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi). İstanbul: 2015, 368 s.
17. Türkan Arık. Azerbaycan'ın Nahçıvan Bölgesinde Yağmurla İlgili İnanışlar ve Yağmurçağırma Merasimleri // *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*, Bahar 2018/Sayı 85 s. 217-227

İngilis dilində

18. Ammranus Marcellinus; The Roman History, London, 1894, s. 578

Rus dilində

19. Абибуллаев О.А. Энеолит и Бронза на Территории. Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982. 315 с.
20. Агаев Гахраман. Шахтасты в Эпоху поздней бронзы и раннего железа. Баку-Москва: Агрыдаг, 2002, 200 с.
21. Археология СССР. В 20 томах. Энеолит СССР. Энеолит Кавказа. Москва: Наука.1982, с. 93-164.
22. Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1959, 190 с. Иллюстрация.
23. Грязнов М. П. Аржан. Царский курган раннескифского времени. Л.: Наука, 1980. 62 с.
24. Грязнов М. П. Афанасьевская культура на Енисее. СПб., Дм. Буланин, 1999. 135 с.
25. Джафарзаде И.М. Археологические Работы в Нах.АССР- Известия. Аз.ССР. №:5 1949.
26. Кузьмина Е.А. Конь религии и искусстве саков и скифов. Скифы и сарматы Киев. 1977, s. 96-119.
27. Иессен А. А. Из исторического прошлого Мильско-Карабахской степи // МИА, № 125, 1965а, s. 10-35.
28. Нариманов И. Г. К Истории древнейшего скотоводства в Азербайджане. Док. АН Азерб. ССР, том XXXIII 10, Баку: 1977.s. 58
29. Погребова М.И. К вопросы о миграции ираноязычных племен в Восточное Закавказье в доскифскую эпоху. СА, 1977, No 2, 55-68.
30. Реслер Э. А. Исследование степных курганов близь Елисаветполя // Императорская Археологическая Комиссия. № 12, С.Петербург, 1904, с. 54-58.

Summary

Beliefs related with horse in turkic culture

Türkan Gadirzade Arık

This article discusses taming of horse, an animal considered sacred among Turks, and its role and importance in Turkic life. The horse was considered a sacred being sent by God, and it has been respected and revered. The main purpose of the article is to clarify based on archaeological findings that one of the first regions where horses were tamed is Azerbaijan. At the same time, it is to analyze the horse bones and skeletons found out from kurgans and settlements of geographical areas where Turkic people have spread, and to discover cultural ties among Turks based on similarities of archaeological data despite them living in various territories of Eurasia. The research was carried out based on archaeological data and main sources related with the topic. Kurgan finds were examined through comparison, and it was determined that beliefs related to horses were present among Azerbaijani Turks since ancient times. As the result of research, it became known that ancient beliefs about horses still exist among Turkic people despite those thousands of years have passed since times when horses were seen as sacred beings.

Key words: Azerbaijan, Turkic culture, faith, funeral customs, burial traditions

Резюме

Верования, связанные с лошадью в тюркской культуре

Тюркан Гадирзаде Арык

В этой статье обсуждается приручение лошади, животного, считающегося священным у тюрков, а также роль и значение лошади в тюркской жизни. Лошадь считалась священным существом, посланным Богом, и ее уважали и почитали. Основная цель статьи - на основе археологических находок уточнить, что одним из первых регионов, где были приручены лошади, является Азербайджан. В то же время проанализировать кости и скелеты лошадей, обнаруженных в курганах и поселениях в географических районах, где расселились тюрки, и выявить культурные связи между тюркскими племенами на основе сходства археологических данных, несмотря на то, что они жили на разных территориях Евразии. Исследование проводилось на основе археологических данных и основных источников по теме. Находки из курганов были изучены путем сравнения, и было установлено, что верования, связанные с лошадьми, были у азербайджанских тюрков с древних времен. В результате исследований стало известно, что древние представления о лошадях все еще существуют среди тюрков, несмотря на то, что прошли тысячи лет с тех пор, как лошади считались священными существами.

Ключевые слова: Азербайджан, Тюркская культура, верование, погребальные обычаи, погребальные традиции

Mirik dəfinəsi Azərbaycanın ticarət əlaqələrinin öyrənilməsində mənbə kimi

Sənurə Dostiyeva

AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi
sanura.dostiyeva@gmail.com

Açar sözlər: Qarabağ, Laçın rayonu, ticarət əlaqələri, dəfinə, taler.

44 günlük Vətən müharibəsində Azərbaycan ordusunun parlaq qələbəsi nəticəsində erməni işğalı altında olan bütün rayonlarımız, o cümlədən Laçın rayonu azad edildi, Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü bərpa olundu. Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyev bu hərbi-siyasi hadisənin əhəmiyyətini xüsusi vurğulayaraq Azərbaycan xalqına müraciətində bildirib ki, “Laçın rayonunun işğaldan azad olunması tarixi hadisədir.”(1).

Laçın rayonu 1992-ci ilin mayında Ermənistan hərbi qüvvələri tərəfindən işğal edilmiş, 28 ildən artıq işğal altında qalmış, 44 günlük Vətən müharibəsinin nəticəsi olaraq 2020-ci ilin dekabrın 1-də işğaldan azad olunmuşdur. İşğala qədər rayonda bir şəhər, bir qəsəbə və 125 kənd var idi (2). Həmin kəndlərdən Mirik kəndi Həkəri çayın Minkənd qolunun sol sahilində, dəniz səviyyəsindən 1440-1520 metr yüksəklikdə yerləşir. Kəndin ərazisində son tunc-erkən dəmir dövrünə aid siklop tikilisi, antik və orta əsrlərə aid qala, sovmə, kəhrizlər, orta əsr dəyirmanı və digər abidələr vardır (3, s. 126, 142). Mirik kəndi elmi ədəbiyyatda həm də buradan tapılmış dəfinə ilə məşhurdur.

Hazırkı məqalədə məqsədimiz həmin dəfinəni Azərbaycanın XVI əsr pul dövriyyəsini, Qərbi Avropa ölkələri ilə ticarət əlaqələrini öyrənmək baxımından təhlil etməkdir.

Mirik dəfinəsi haqqında ilk dəfə professor Y.A.Paxomov məlumat vermiş, (4;5), professor Ə. Rəcəbli Səfəvilər dövlətinin numizmatikasına həsr olunmuş monoqrafiyasında bu dəfinədən də bəhs etmişdir (6). Lakin Mirik dəfinəsi XVI əsrin sonunda Azərbaycanın Qərbi Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrinin, xarici ticarətin öyrənilməsi baxımından xüsusi tədqiqat obyektı olmamışdır.

Laçın rayonunun Mirik kəndində 1924-cü ilin baharında çobanlar torpağı qazarkən qarışıq, Səfəvi şahlarının və Qərbi Avropa hökmdarlarının adından kəsilmiş gümüş sikkələrdən ibarət dəfinə tapılmış, dəfinə əldən ələ

keçmişdir. Həmin ilin yayında Azərbaycan arxeoloji Komitəsinin elmi kati-
bi V.M.Sısoyev və təlimatçı X.Sadiqi Mirik kəndinə ezam olunmuş, dəfinə-
nin bir hissəsinin, 82 nüsxə sikkəni yerli əhalidən toplamaq mümkün olmuş-
dur. Həmin sikkələr avqust ayında Azərbaycan Dövlət Muzeyinə təhvil ve-
rilmişdir. Dəfinənin muzeyə daxil olan nüsxələrindən 43 sikkə Səfəvi hökm-
darlarının adından zərb olunan yerli, 39 sikkə isə Almaniya dövlətlərində,
şəhərlərində zərb olunmuşdur. Y.A.Paxomovun təyinatına görə Səfəvi sik-
kələri Şah I Təhmasib və Şah II İsmayılın adından hicri 965-984-cü illərdə
(1557-1577) kəsilib. Şah I Təhmasibin adından hicri 978-ci ildə Təbrizdə
zərb olunmuş, çəkisi 2, 17 qr. olan sikkə isnisna olmaqla digərləri 1,0-1,9
qr. çəkidədir. Onların bir qismi dairəvi, digərləri 11x14 mm ölçülərdə, 1 mm
qalınlıqda, küncələri dəyirmilənən düzbucaqlı formadadır. Şah I Təhməsibin
adından sikkələr Təbriz, Kaşan, Qəzvin, Gəncə, Naxçıvan, Ləhican zərbxa-
nalarında zərb olunub. Əksəriyyətinin zərb yeri və zərb tarixi pozulub. Yal-
nız 9 sikkədə zərb yeri və tarixi mühafizə olunmuş və Y.A.Paxomov tərəfin-
dən oxunmuşdur. Sikkələrdən dördü Şah II İsmayılın adından zərb olunub,
4,33 -4,62 qr. çəkidədir. Zərb yeri üç nüsxədə pozulub, bir nüsxədə isə Şa-
maxı zərbxanası göstərilib (4, c.82-83). Dəfinəki 39 gümüş taler isə Almani-
yanın müxtəlif dövlətlərində, 1541-1572-ci illərdə zərb olunub (5, c. 63).
Dəfinədəki gümüş talerlər Azərbaycan Arxeoloji Komitəsinin müraciəti əsa-
sında Dövlət Ermitajının əməkdaşı N.V.Bauyer tərəfindən təyin edilmişdir.
Dəfinəki talerlər aşağıdakı zərbxanalara məxsusdur:

Ettingen qrafları Karl Volfqanq, XIV Lüdoviq və Martinin birgə Şva-
biyada 1541-ci ildə zərb etdikləri talerin aversində mərkəzdə dairə içərisində
ikibaşlı qartal təsvirindən ibarət gerb, sikkənin kənarında, xətlər arasında
dairəvi: KAROLVS*ROMANORVM* İMPERA:SEMP:A yazılıb. Revers-
də mərkəzdə dairə içərisində gerb, gerb qalxanının yan tərəflərində zərb tari-
xi 15 və 41 rəqəmləri həkk edilib. Sikkənin kənar tərəfində, qabarıq xətlər
arasında dairəvi Karl WOLF:LVDWIG:MARTIN:COM:IN:OT yazılıb (I
tablo, 1).

Holşteyn qraflığı, V Ernestin 1543-cü ildə zərb etdirdiyi talerin aver-
sində çevrədə Müqəddəs Andrey xacı tutmuş, başının üzərində hale olan
müqəddəs təsviri verilib. Təsvir yuxarı və aşağıda dairəvi yazını kəsir. Dai-
rəvi yazıda MO.NO.COM.DE.HONSTEIN həkk edilib. Reversin mərkəzdə-
ki çevrədə gerb təsviri verilib, dairəvi yazı isə qismən silinib: VOLG...hərf
silinib...*VOLPEWER.....yazı aydın oxunmur (I tablo, 2).

Lubek şəhərinin 1546-ci il zərbi olan talerin aversində mərkəzdə çev-

rədə təsvir, təsvirin aşağısı dairəvi yazını kəsir. Sikkənin kənarında xətlər arasındakı dairəvi yazıda: kiçik xaç işarəsindən saat əqrəbi istiqamətində “CIVITATIS IMPERIELIS” həkk edilib. Reversdə mərkəzdə çevrə içərisində ikibaşlı qartaldan ibarət gerb təsviri verilib, xətlər arasında dairəvi: MONETA.NOVA LVBICENSIS: 1546 yazılıb (I tablo,3).

Dəfinəki talerlər arasında I Ferdinandın adından kəsilmiş sikkələr daha çox olub yeddi nüsxədir:

Burqundiya kralı adı ilə 1547-ci ildə zərb edilmiş taleri;

I Ferdinandın 1549-cü ildə zərb olunmuş taleri;

I Ferdinandın adından zərb olunmuş, tarixi göstərilməyən daha üç nüsxə taler;

I Ferdinandın zərb ili göstərilməyən iki nüsxə Avstriya taleri.

Avstriya talerləri daha yaxşı mühafizə olunub (I tablo, 4-5). Aversində mərkəzdə çevrədə Ferdinandın zirehli geyimdə, başında tac, sağ əlində hakimiyyət əsası, sol əli qılıncın dəsdəyində qurşağadək təsviri, sikkənin kənarında xətlər arasında dairəvi: FERDINANDVS:D:G:ARCHID:AVSTRIAE yazılıb. Sonuncu iki hərf bitişikdir. Reversdə mərkəzdə çevrə içərisində Qızıl Qoyun Dərisi ordeninin zənciri içərisində gerb qalxanı, onun üstündə tac təsvir edilib. Tac dairəvi yazını kəsir. Dairəvi yazıda: DVX:BVRGVNDI kiçik heraldik təsvir COMES: TIROLIS: həkk edilib (I tablo, 4).

Leyxtenberq lanqrafının 1547-ci ildə zərb etdirdiyi talerin aversinin mərkəzindəki çevrədə təsvir, kənarında dairəvi: MONE:LNI:GEORG:LANGR: DGR:

IN:LEVCHTEV yazılıb. Reversdə mərkəzdəki çevrədə ikibaşlı qartal təsvirinin üzərində tacdan ibarət gerb həkk edilib. Tac dairəvi yazını kəsir. Dairəvi: CAROLVS:V.ROMA.IMP:SEMPA:AVG:1547 həkk edilib (I tablo, 6).

Köln arxiyepiskopu Adolfun adından 1554-cü ildə zərb olunmuş talerinin aversində: başının üzərində halə olan müqəddəs təsviri verilib. Dairəvi yazıda: ADOLPH +D+G ...təsvirin aşağısı yazını kəsir...daha sonra ARCEPS: COLO həkk olunub. Reversin mərkəzində gerb, kənarında, xətlər arasında MONO.ARG gerb qalxanının aşağısı yazını kəsir, daha sonra IVICI 1554 həkk edilib (I tablo, 7).

Sürix kantonunda 1558 və 1559-cü illərdə zərb olunmuş iki nüsxə talerdən birinin aversində çevrə içərisində sağa istiqamətlənmiş, bir pəncəsində üstündə xaç olan kürə (derjava), digər pəncəsində gerb qalxanı olan şir

təsviri, çevrə boyunca dairəvi: MONE:NO:THVRICENSIS.CIVIT. IMPER yazılıb. Reversdə mərkəzdə çevrədə ikibaşlı qartal təsviri üstündə tac verilib. Tac dairəvi yazını kəsir. Dairəvi yazıda DOMINE.SERVA. NOS. IN. PACE 59 həkk edilib (I tablo, 8).

Zalsburq arxiyepiskopu İohan Yakovun 1561-ci ildə zərb etdirdiyi talerlərin aversində mərkəzdəki qoşa xətlə çevrə içərisində VI əsrdə yepiskopluğun əsasının qoymuş Müqəddəs Ruprextin oturmuş vəziyyətdə, sol əlində əsa, başının üstündə halə təsviri verilib. Dairəvi: SANCTVS RVBETVS SALZBVRGEN yazılıb. Reversdə sünbülvari xətlə çevrə içərisində yepiskopluğun gerbi, altda 1561 rəqəmi həkk edilib. Gerb dairəvi yazını yuxarıda kəsir. Dairəvi yazıda ION.IAC.D.G. ARCHIEPS. SALZAUPOSELEG həkk olunub (II tablo, 1).

Sakson kürfürüstü I Avqustun 4 nüsxə talerindən biri Anneberq zərbxanasında 1556-cı ildə, digərləri isə Drezden zərbxanasında 1561, 1562 və 1566-cı illərdə zərb edilmişdir. 1562-ci ildə Drezden zərbxanasında zərb olunan nüsxənin aversində mərkəzdə, çevrədə kürfürüst Avqustun başı açıq, zireh geyimdə, sağ əlində qılınc, sol əlində hansı-sa xaçlı əşya qurşağadək təsviri verilib. Təsvirin yan tərəflərində 15 və 62 rəqəmləri zərb edilib. Təsvirin altında qoşa yarpaq formasında heraltik element yerləşdirilib. Çevrə boyunca dairəvi legenda: AVGVSTVS.D.G.DUX. SAXONIE.SA.ROMA.-IM yazılıb. Reversdə mərkəzdə Saksoniyanın gerbi həkk edilib. Gerbin yuxarisında, sağ küncdə, ştempli hazırlayan və sikkə zərbinə məsul şəxsin - Hans Biyenerin monoqramı bitişik HB həkk edilib. Hans Biyener Drezden zərbxanasında 1556-1604-cü illərdə minsmeyster olmuşdur (7). Dairəvi legenda gerblə ikiye bölünüb: ARCHIMARS və CHAL.ET.ELEC. (II tablo, 2). 1566-cı ildə zərb olunan nüsxə də eyni tiptədir (II tablo, 3).

Nürenberq şəhərində zərb edilmiş talerlərin aversində mərkəzdəki çevrədə ikibaşlı qartal təsvirli, üstündə tac gerb, dairəvi: FERDİNAND, IMP. AVG. EF(?) DECRETO yazılıb. Reversdə çevrə içərisində yuxarıda iki sətirdə: RES*PVB və NVRENBURG, altda qoşa F hərfi, qoşa gerb qalxanı, altda MD*LXI həkk edilib (II tablo,6).

Şərqi Friziya qrafı Edzard tərəfindən zərb olunmuş talerlər 3 nüsxədir. Onlardan ikisi qardaşları Xristofor və İohan ilə birlikdə, zərb ili göstərilməyən, fərqli möhürlə zərb olunmuş talerdir. 1564-cü ildə zərb olunan talerlərin aversinin mərkəzində çevrə içərisində hökmdar zireh geyimdə, başında tac, sağ əlində hakimiyyət əsası, sol əli qılıncın dəstəyində qurşağadək təsvirli verilib. Təsvirin yan tərəflərində 15 və 64 rəqəmləri həkk edilib. Dairəvi le-

gendada FERDİ.ROMA.IMPERA.SEM.AVGVST yazılıb. Reversin mərkəzindəki çevrədə qanadlarını açmış qartal bədənli, tac geyimli insan başlı varlığın heraldik təsviri verilib. Dairəvi yazıda MO*EDZ*GR*IO*G*E*D*PH*O*DA*PA*D*I*D*N* həkk edilib (II tablo, 4).

Batenburq qraflığının Vilhelmin adı ilə 1564-cü ildə kəsilmiş talerinin aversində mərkəzdə, dairə içərisində başını sağa döndərmiş birbaşı qartal təsvirindən ibarət gerb, dairə boyunca, xətlər arasında MONETA NOV A ARGEN BATENBORGEN həkk edilib. Reversdə mərkəzdə, dairə içərisində sağ istiqamətə yönəlmiş heraldik şir təsvirindən ibarət gerb, xətlər arasında dairə boyunca legenda: DOMINE CONSERVA NOS IN PACE yazılıb (II tablo, 5).

Hamburq şəhərində 1572-ci ildə kəsilmiş talerinin aversinin mərkəzindəki çevrədə üç qüllə təsviri həkk olunmuş, xətlər arasında dairəvi legendada MONETA.NOVA. CIVITATIS.HAMBURGUS yazılıb. Reversin mərkəzdəki çərçivədə ikibaşı qartal, ondan üstə dairəvi yazını kəsən xüsusi altlıqda qarşı-qarşıya durmuş iki quş təsviri həkk edilib. Dairəvi yazıda MAXIMILIA.II.IMP.AVG.P.E. aydın oxunduğu halda sonuncu sözdən yalnız DEC...oxunur (II tablo, 7). Qeyd edək ki, Hamburq zərboxanasında talerlərin zərbinə 1553-cü ildən başlanılmış, aversdə üç qüllənin həkk edilməsi səciyyəvi olmuşdur (8, 486-487).

Mansfeld qraflığı Petr-Ernst adından 1572-ci ildə zərb olunmuş talerinin

Aversinin mərkəzindəki çevrədə müqəddəs Georginin əcdahaya qalib gəlməsi təsvir edilib. Təsvirin üstündəki gerb qalxanı dairəvi yazını kəsir. Dairəvi yazıda saat əqrəvi istiqamətində RE:E.R.N.CHRI:kiçik gerb qalxanı təsviri IO:HOI:COMI:E kiçik gerb qalxanı təsviri DO:I:MANSF həkk edilib. Reversdə ikibaşı qartal təsvirindən ibarət gerb, başlar arasında 72 rəqəmi həkk olunub. Dairəvi MAXIMILIAN.II.ROMA. IMPERATOR.A.P.F.D yazılıb (II tablo, 8).

Yuxarıda təsvir olunan sikkələrdən başqa Mirik dəfinəsində aşağıdakı talerlər qeydə alınmışdır:

Toren abbatlığı, Marqarita fon Bredore (1531-1577) adından 1557-ci və 1563-cü illərdə zərb olunmuş iki nüsxə taler;

Lüttex (Lyej) yepiskopu Herqard adından 1569-cu ildə zərb edilmiş taler;

Braunşveyq-Volfenbüttel hersoqluğu Kiçik Henrix tərəfindən 1568-ci ildə Qoslar zərboxanasında zərb etdiyi taler;

Stablo abbatlığı Xristofor adından 1571-ci ildə zərb olunmuş taler;

Şərqi Friziya qraflığı, Marqaritanın (1517-1576) zərb ili göstərilməyən İever taleri;

Nimvegen şəhərinin zərb tarixi göstərilməyən eyni tipli iki nüsxə taleri;

Qorn-Monmoronsi qraflarının zərb ili göstərilməyən iki nüsxə taleri;

Deventer, Kampten və Tsvoll şəhərlərinin zərb ili göstərilməyən taleri.

Beləliklə, dəfinədəki talerlər 1541-1572-ci illər arasında zərb olunub.

Bu isə dəfinənin XVI əsrin sonuncu rübündə basdırılmasını düşünməyə əsas verir. Bir qayda olaraq dəfinənin basdırılma tarixinin müəyyənləşdirilməsində terminus ante quem non və terminus post quem prinsipləri nəzərə alınır. Birinci prinsipə görə dəfinə tərkibindəki ən cavan sikkənin zərb tarixindən əvvəl basdırıla bilməzdi, yəni dəfinə 1572-ci ildən əvvəl basdırıla bilməzdi. Terminus post quem prinsipi bir sıra məqamları nəzərə almağı tələb edir. Qiymətli metallardan – qızıl və gümüşdən kəsilən sikkələr uzun müddət, bəzən onilliklər ərzində dövriyyədə olurdu (9, c. 58). Yuxarıda qeyd olunanlar və 1578-ci ildə Səfəvi-Osmanlı müharibəsinin növbəti mərhələsinin başlanılması Mirik dəfinəsinin XVI əsrin son rübündə basdırılması ehtimalının həqiqətə daha çox yaxın olmasını təsdiqləməyə imkan verir.

Bir unsiya bərabər tutulan gümüş sikkələr - talerlər XVI əsrdə nəinki Almaniyada, bütün Avropada geniş yayılmışdı. 1518-ci ildə qraf Ştafan Şlik İoahimstalda quldinərə oxşar gümüş sikkələr zərb etdi. Həmin sikkələr sürətlə Almaniyada yayıldı, 1525-ci ildən həmin sikkələr «Ioachimsthaler Munze» adlandırıldı. Sonradan bu ad qısaldılar “taler” adını aldı (10, c. 99; 11, c. 124). Müqəddəs Roma imperiyasında 10 fevral 1524-cü ildə talerlərin keyfiyyəti və pul emissiyasını tənzimləşdirən Eslingen imperiya sikkə nizamnaməsi taler in çəkisi 27, 41 qr 930 əyyarlı təmiz gümüşlə və ümumi çəkisini 29, 43 qr qanuniləşdirildi. 1551-ci ildə talerdəki gümüşün çəkisi 27,5 qram müəyyənləşdirildi və o 72 kroysərə bərabər tutulurdu. 1566-cı ildə Leypsiqdə taler in çəkisi 29, 23 qr. 888 əyarlı gümüşlə müəyyənləşdirildi və bu sikkə “reyxstaler” adlandırıldı (12). XVI-XVII yüzilliklərdə gümüş talerlər Şərqi ölkələri ilə, o cümlədən Səfəvi dövləti ilə ticarətdə başlıca pul vahidi idi.

Bu dövrdə Qərbi Avropa dövlətlərində manufakturaların inkişafı ilə xam ipəyə ehtiyac artırmış, ipək istehsalı üzrə ixtisaslaşmış Şərqi ölkələri ilə, o cümlədən Səfəvi dövləti ilə iqtisadi əlaqələrin qurulması istiqamətində fəallığı şərtləndirmişdi. Azərbaycanın xam ipəyi Qərbi Avropa ölkələrində toxuculuq manufakturasında istehsalın təşkili və inkişafında əhəmiyyətli tə-

sirə malik idi (13, s. 108-109). Eyni zamanda Səfəvi dövlətinin ərazisi Avropadan ixrac olunan əmtəələr üçün əlverişli bazar idi.

Qara dəniz hövzəsində italyan ticarət faktoriyalarının ləğvi, bu hövzədə beynəlxalq ticarətin Osmanlı dövlətinin nəzarəti altına düşməsi, Avropa dövlətlərinin Şərqi ölkələri ilə ticarətinə osmanlıların nəzarətinin güclənməsi, Sultan I Səlimin Səfəvi dövlətində istehsal olunan ipəyə qadağa qoyması Qərbi Avropa dövlətlərinin maraqlarına zidd idi və Qərbi Avropa dövlətləri, Avropa tacirləri Şərqi, xüsusilə Azərbaycan və İran bazarlarına, Osmanlı imperiyasından yan keçən yeni ticarət yolları axtarırdılar (14, s. 143;15, c. 266). Digər tərəfdən XVI əsrin ilk rübündə portuqaliyalıların Hörmüz körfəzi bölgəsini zəbt etməzi Səfəvi dövlətində istehsal olunan ipəyin, ədviyyənin və digər ixracat mallarının karvan yolu ilə Hörmüz körfəzinə, oradan isə dəniz yolu ilə Avropa ölkələrinə daşınmasında ciddi maneələr yaratması Səfəvi dövlətinin Avropa dövlətləri ilə ticarət əlaqələrinin davam və inkişaf etdirilməsi üçün Xəzər dənizinin beynəlxalq ticarətdə əhəmiyyətini artırmış oldu (16, c. 207). Niyazabad və ya Dərbəndə qədər karvan yolu ilə, oradan Xəzər dənizi ilə Həştərxana (Hacı Tərxana), daha sonra Volqa çayı ilə Moskvaya, oradan Mərkəzi və Qərbi Avropa ölkələrinə istiqamətlənən beynəlxalq ticarət magistralı fəallaşdı (13, s. 119; 17, s. 259). Volqa-Xəzər beynəlxalq ticarət magistralında Dərbənd, Şabran, Şamaxı, Ərdəbil, Təbriz mühüm məntəqələr idi. Şamaxıdan ayrılan karvan yollarından biri Qarabağa istiqamətlənirdi (18, c.111). İ.P.Petruşevski yazılı mənbəyə istinadən Qarabağdan Təbrizə qədər karvan yolunda beş karvansara olduğunu bildirir (19, c. 915)

Əsas ticarət obyektini Azərbaycan ipəyi idi. Avropanın kapitalist, manufaktura sənayesi Azərbaycanda bol istehsal edilən ipəyə kəskin ehtiyac duyurdu. Onun ixracını inhisara almaq uğrunda ingilis, venetsiyalı, holland, türk və rus tacirləri arasında mübarizə gedirdi. Azərbaycan dünya bazarını xamna ilə təchiz edən başlıca tədarükçülərdən biri idi (20, s.282). Digər tərəfdən Avropanın təşəkkül tapmaqda olan kapitalist sənayesi özünün manufaktura mallarını satmaq üçün əlverişli bazarlar əldə etməkdə maraqlı idi (20, s.286).

Səfəvi dövlətində alqı-satqı prosesində əmtəə yerli pul vahidləri əsasında qiymətləndirilir, Qərbi Avropa sikkələri onlardakı metalın çəkisinə əsasən dəyərləndirilirdi. Prof. Ə.Rəcəbli qeyd edir ki, xarici sikkələrin yerli sikkələrə dəyişdirilməsi əməliyyatında ajio-laj tətbiq olunurdu. Misal üçün, bir unsiya (28-30 qr.) çəkisi olan yüksək keyfiyyətli talerlər şah I Abbas

dövründə 10-13 şahiyə bərabər tutulurdu, bu isə ümumilikdə 20-25 qr. təşkil edirdi. Bir reyxstaler ümumilikdə çəkisi 23 qr. təşkil edən 3 abbasıya dəyişdirilirdi. Bu maliyyə əməliyyatlarında bir talerdən təmiz gəlir bəzən 4 şahiyə və ya bir abasiyə bərabər olurdu (6, c. 106).

Laçın rayonunun Mirik kəndində aşkarlanmış dəfinə XVI əsrin ikinci yarısı və son rübündə Səfəvi dövlətinin Qərbi Avropa dövləri ilə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrini səciyyələndirməyə imkan verir. Mirik dəfinəsinin tərkibindəki Qərbi Avropa talerləri müxtəlifliyi və zənginliyi ilə fərqlənirlər. Burada Azərbaycanın digər ərazilərində tapılan dəfinələrdəki taler arasında rast gəlinməyən və ya az rast gəlinən tiplər daha çox maraq doğurur. Başlıca ixracat məhsulu olan xam ipəyin Avropaya daşınması nəticəsində Azərbaycana iri ölçülü, ağır çəkili yüksək dönərliyi ilə fərqlənən gümüş sikkələr – taler gətirilir.

Mirik dəfinəsi güclü ticarət donanmasına malik olmayan Almaniya feodal knyazlıqlarının və şəhərlərinin Səfəvi dövləti ilə iqtisadi münasibətlərdə əsasən Volqa-Xəzər beynəlxalq ticarət magistralından istifadə etdiklərini və Qarabağ bölgəsinin həmin ticarətdə iştirakını təsdiqləməyə əsas verir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Laçın rayonunun işğaldan azad olunması münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciəti // <https://president.az/articles/48205>
2. Laçın. Rayon haqqında məlumat // <http://intangible.az/front/az/regionInfo/1252>
3. İsmayılov F. Laçın: həqiqətlər, mülahizələr, tarixi dəyərlər. Bakı: «NURLAR» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2012, 184 s.
4. Пахомов Е.А. Монетные находки в АССР в 1924 г. // Известия Азербайджанского археологического Комитета, Баку, 1925, вып. 1, с.71-85.
5. Пахомов Е.А. Монетные клады Азербайджана и Закавказья. Труды О-ва Обследования и Изучения Азербайджана. Вып. 3. – Баку: Изд. О-ва Обслед. и Изучен. Азербайджана, 1926, 100 с.
6. Раджабли А.М. Монетное дело Азербайджанского Государства Сефевидов. Баку, «Зия», 2014, 232 с.
7. Зинов А. Краткий обзор саксонских грошей - шрекенбергеров // <http://muzeydeneg.ru/research/kratkiy-obzor-saksonskih-groshey-shrekenbergerov>
8. Cuhaj G. S. Hamburg // Standard Catalog of German Coins 1501—present / compiled by N. Douglas Nicol. Iola, WI: Krause Publications, 2011, 1488 p.
9. Рябцевич В. Клады: атрибуция, классификация, интерпретации // Банкаускі вестнік, ЖНІВЕНЬ, 2005, с.54-61.

10. Котляр Н.Ф. Кладоискательство и нумизматика. Киев: Наукова Думка, 1974, 142 с.
11. Зварич В. Нумизматический словарь. Львов: Вища школа, 1980. 159 с.
12. История европейских талеров Польши, Австрии, Литвы и др. // https://supermonetki.ru/article_info.php?articles_id=28
13. Əzimli D. Azərbaycanın Qərbi Avropa ölkələri ilə ticarət əlaqələri və Türkiyə (XV əsrin II yarısı - XVII əsrin I yarısı). Bakı, "Təhsil", 2012, 282 səh.
14. Nülufər Alkan, 15. Ve 16. Yüzyıllarda İran ipek yolu'nda kervanlar // U.Ü. Fen Edebiyat fakültesi Sosial Bilimler dergisi, 2006, s. 143
15. Азербайджан на Шелковом пути (Под редакцией акад. Ш.М.Мустафаева). Баку: "Тəhsil", 2020, 384 с.
16. Махмудов Я.М. Взаимоотношения государств Аккоюнлу и Сефевидов с западноевропейскими странами (II половина XV - начало XVII века). Баку: Изд-во Бакинского университета, 1991, 264 с.
17. Aşurbəyli S.B. Şirvanşahlar dövləti. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları NPE, 2006, 323 s.
18. Дадашева С.У. Торговые пути, мосты, орданы и караван-сарай Азербайджана XVI века // Известия АН Азерб. ССР, Серия истории, философии и права, 1990, с. 108-114
19. Петрушевский И. П. Хамдаллах Казвини как источник по социально-экономической истории Восточного Закавказья // Известия АН СССР, Отд. обществ. наук, 1937, №4, с. 873-920.
20. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: "Şərq-Qərb", 2007, 344 s.

Summary

The Mirik treasure as a source in the study of trade relations of Azerbaijan

Sanura Dostiyeva

The article discusses Azerbaijan's trade relations with Western European countries on the basis of a set of treasure troves found in the Mirik village located in the Lachin region.

The hoard includes silver coins minted by Shah Tahmasib I, Shah Ismail II, and a 16th-century Western European thaler coins. These silver thalers, coined in various mints of the feudal kingdoms, principalities and cities of Germany, were brought to the territory of Karabakh as a result of the development of foreign trade. The main export product of Azerbaijan was raw silk. The transportation of large volumes of Azerbaijani silk through the Volga-Caspian international trade gave rise to the flow of Western European silver coins to the Safavid Empire.

Key words: Karabakh, Lachin region, trade relations, treasure, thaler

Резюме

Мирикский клад как источник изучения торговых связей Азербайджана

Санура Достиева

В данной статье, на основе анализа смешанного клада монет, обнаруженного на территории села Мирик Лачинского района, рассматриваются торговые связи Азербайджана со странами Западной Европы. Клад состоял из серебряных монет шаха Тахмасиба I и шаха Исмаила II и западноевропейских талеров. В результате развития внешней торговли серебряные талеры XVI века, выпущенные в различных монетных дворах феодальных королевств, княжеств и городов Германии, оказались на территории Гарабага. Основным товаром экспорта Азербайджана был шелк. Большой объем вывоза азербайджанского шелка по международному Волжско-Каспийскому торговому пути обеспечивал приток западноевропейских серебряных монет в Сефевидское государство.

Ключевые слова: Гарабаг, Лачинский район, торговые связи, клад, талер.

Qarabağın işğaldan azad edilmiş ərazilərində abidələrə və tapıntılara çağdaş tədqiqat metodlarının tətbiqinin perspektivləri (birinci hissə)

Manihda Olha², Səlimbəyov Şahin³ və Zamanov Orxan⁴

Açar sözlər: Qarabağın arxeologiyası, müasir arxeoloji metodologiya, qeyri-müdaxilə üsulları, şəhər arxeologiyası, CİS, bərpa və arxeoloji parklar.

XX yüzilliyin qanlı münaqişələrindən biri olan “Dağlıq Qarabağ” problemi və bunun nəticəsində ortaya çıxmış Ermənistan – Azərbaycan silahlı qarşıdurması, 2020-ci ilin sentyabr-noyabr aylarında Azərbaycan Respublikasının silahlı qüvvələrinin həyata keçirdiyi əks-hücum və anti-terror hərəkatı və əməliyyatları sayəsində 29 il sonra beynəlxalq hüququn prinsipləri çərçivəsində həllini tapdı.

İlk başlanğıcda Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində milli zəmində baş vermiş narazılıq kimi qələmə verilən problem böyüyərək genişlənməmiş və iki dövlət arasında müharibəyə çevrilmişdir (8, V). Bunun nəticəsində Azərbaycan torpaqlarının 20%-ə yaxın ərazisini Ermənistan qoşunları işğal etdi, həm Ermənistan Respublikasından, həm də işğal olunmuş ərazilərdən qovulmuş qaçqın və məcburi köçkünlərin sayı bir milyona çatmış, münaqişədə 20 minə yaxın Azərbaycan vətəndaşı şəhid edilmiş, minlərlə ev, məktəb binaları, təsərrüfat sahələri, mədəniyyət ocaqları, tarixi və memarlıq abidələri, arxeoloji komplekslər, nadir təbii sərvətlər və qəbiristanlıqlar dağıdılmışdır (7; 6; 4.)

Yuxarıda qeyd edilənlərə əsaslanaraq tam əminliklə söyləmək olar ki, Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad olunmuş torpaqlarında həyata keçiriləcək elmi-tədqiqat və axtarışlar öz spesifikliyi və qəlizliyi ilə ölkəmizin digər ərazilərində aparılmış araşdırmalardan köklü surətdə fərqlənəcək-

---

² MANIHDA Olha V., PhD, Researcher at dep. of Kyiv archaeology, head of the Group for Archaeological Geoinformational Researches (Group A_GIS), the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine. ORCID: 0000-0001-9819-8059, (manigda_olga@iananu.org.ua)

³ SƏLİMBƏYOV Şahin A., AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, Elmi-Ekspozisiya şöbəsinin əməkdaşı, Göytəpə qədim yaşayış məskəninin arxeoloji heyətinin üzvü, ORCID: 0000-0003-4518-6665, (salimbeyov@yahoo.com)

⁴ ZAMANOV Orxan A., AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu və Xəzər Universiteti Tarix və Arxeologiya departamentinin əməkdaşı və müəllimi, elmi işçi, ORCID: 0000-0001-9367-6736, (orduqaqan@yahoo.com)

dir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin partlamamış mərmilərdən və minalardan təmizlənməsindən sonra genişmiqyaslı bərpa və tikinti işlərinin həyata keçiriləcəyi ölkə rəhbərliyinin bəyanat və sərəncamlarından (Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı., “Qarabağ Dirçəliş Fondu” publik hüquqi şəxsin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 yanvar 2021-ci il tarixli Fərmanı) aydın şəkildə məlum olur. Bu əsnada, qarət və dağıntıya məruz qalmış maddi-mədəni irsimizin bərpa və təkrar tədqiqi ilə yanaşı, yeni abidə və tapıntıların üzə çıxarılması məsələsi öz aktuallığını açıq şəkildə biruzə verir. Belə bir şəraitdə Azərbaycan arxeologiya elmi qarşısında nadir tarixi imkan meydana çıxmış olacaq. Bu imkan müstəqillik illərində milli arxeologiya elminin qazandığı təcrübə və bacarıqların, əldə etdiyi yeni innovativ texnologiya və çağdaş arxeoloji metodologiyanın bütün tərəfləri ilə işğaldan azad edilmiş torpaqlarımızda aparılacaq elmi araşdırmalara tətbiqindən ibarətdir. Bunu əsas götürərək, Qarabağın işğaldan azad edilmiş ərazilərində abidələrə və tapıntılara çağdaş tədqiqat metodlarının tətbiqinin perspektivləri və imkanlarının gözdən keçirilməsinin vacibliyi önə çıxır. Məhz bu məqalənin məqsədi müasir texnoloji nailiyyətlərə əsaslanan yeni arxeoloji metodologiyanın azad olunmuş ərazilərdə beynəlxalq elmi rəqabətə davamlı və fundamental elmi prinsiplərə söykənən hədəf və istiqamətlərin bəzilərini şərh və təhlil etməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün müasir elmin ən mühüm şərti olan çoxprofilli beynəlmiləl mütəxəssis heyətinin cəlb edilməsi və multidisiplinar (fənnlərarası) akademik araşdırma üsullarının tətbiqinin əhəmiyyəti sözügedən məqalənin məzmununda geniş ifadə olunmuşdur.

Müasir tədqiqatlar (ümumi şərh)

Qarabağın işğaldan azad edilmiş ərazilərində abidələrə və tapıntılara müasir araşdırma metodlarının tətbiqinin perspektivləri və imkanlarının ümumi şərhilə bağlı məsələlərə keçməzdən öncə bir sıra məqamları nəzərə almaq vacibdir. Birincisi, bu gün müasir arxeologiya elmində tətbiq olunan elmi yanaşma, metodologiya və innovativ texnologiyalar son 20-30 il müddətində meydana çıxmışdır (21, s.198-231; 20). Bu isə Azərbaycanın işğal altında olan torpaqlarında qanunsuz tədqiqatlar xaric, müasir metodologiyanın tətbiq olunmadığının bariz nümunəsidir. Beləliklə, tarixi torpaqlarımızın arxeoloji irsinin öyrənilməsində yaranmış bu boşluğun doldurulması zərurəti bütün kəskinliyi ilə ortaya çıxır. İkincisi, azad olunmuş ərazilərdə 2020-ci ilin sentyabrına kimi aparılmış qeyri-qanuni tədqiqatlar işğalçı dövlətin alim

və onlara dəstək olmuş əcnəbi tədqiqatçıları tərəfindən müxtəlif nüfuzlu nəşrlərdə çap edilmiş və Azərbaycanca qarşı informasiya müharibəsində istifadə olunmuşdur. Bunlara layiqli cavab vermək üçün Azərbaycan arxeologiya elmi və AR-nın müvafiq qurumları aparıcı beynəlxalq elmi təşkilatlar və mütəxəsislərdən ibarət elmin ən son nailiyyətlərini arxeoloji araşdırmalara cəlb etməyə çalışılır. Üçüncüsü, azad olunmuş torpaqlarımızda yerin altında yatan və öz tədqiqatçısını gözləyən, elmə və ictimaiyyətə məlum olmayan sayısız-hesabsız maddi-mədəniyyət nümunələri və çoxsaylı abidələr mövcuddur. Bu irs hələ toxunulmamış qaldığından onun müasir elmi prinsip və üsullar ilə öyrənilməsi Azərbaycan tarixinin və eləcə də, Qafqazın və Orta Şərqi keçmişinin bir sıra məsələlərinə obyektivlik və aydınlıq gətirəcəyi məlum məsələ olmaqla bərabər, həm də ölkəmizin elmi nüfuzu üçün çox önəmli bir amildir. Məlumdur ki, arxeologiya nadir elmlərdəndir ki, biliyə və informasiyaya yiyələnmək üçün tədqiq etdiyi abidə və tapıntıları məcbur məhvə məruz qoyur. Lakin ənənəvi arxeologiyadan fərqli olaraq müasir arxeologiya daha çox toxunmadan araşdırmaya və riyazi metodlara üstünlük verir. Üstəlik son illərdə bərpa və konservasiya sahəsində xeyli irəliləyişlərin olması, aşkara çıxarılan abidələrin elmi qiymətləndirilməsini və mühafizəsini təşkil etməyə daha geniş imkanlar yaradır (10; 1; 5; 3; 2).

XX yüzilliyin 80-ci illərindən etibarən Elmi Texniki Tərəqqinin (ETT) nailiyyətləri ABŞ, Yaponiya və Qərbi Avropa ölkələrində dəqiq elmlərlə birlikdə, ictimai və bəşəri elmlərə də sürətlə nüfuz etməyə başladı. Bu başlıca olaraq kompüterlərin hesablayıcı imkanlarının genişlənməsi, yaddaş qurğularının ölçülərinin artması və istehsalatının kütləviləşməsi ilə bağlı oldu. Üstəlik, kompüter və onunla bağlı texnologiyanın ucuzlaşması, daha az yer tutması və daşınma imkanlarının genişlənməsi sonrakı onilliklərdə mobil elmi-hesablayıcı maşınların (notebook) əl çatanlılığı onların çöl tədqiqatlarında bilavasitə tətbiqini adıləşdirdi. Ən vacibi elektron hesablayıcı vasitələr çoxsaylı və daim artan yeni təhlil imkanları təklif edir. Misal üçün arxeologiya baxımından coğrafiya və küresəl naviqasiya üçün çox önəmli olan Coğrafi informasiya sistemi (Geographical information systems -GIS), stratiqrafiya üçün ən optimal həll sayılan Harris Matrix proqram təminatı, layihələşdirməni avtomatlaşdırmaq üçün tərtibat proqramı (Computer-aided design software - CAD) və kompüter qrafikasını 3D görünüş kimi vizuallaşdıran proqramlar, onlara bənzər foto sənədləri rəqəmsal təkmilləşməsini, bununla da daha dərin təhlilini həyata keçirən şəkil redaktorları göstərilə bilər. Lakin geodeziya üçün böyük əhəmiyyətə malik aerofoto çəkiliş və peyk təsvirləri müasir

arxeologiyasının son on illiklərdə mənimsədiyi ən iddialı və prespektivli metodlardandır. Texnologiyanın inkişafı ilə kosmik fəzadan çəkilən yüksək icazəli təsvirlər landşaftın və hətta yerin altının məsafədən çox detallı araşdırılmasına şərait yaratmış oldu. Nəhəng şəhər meqapolisləri, əkin sahələri, su anbarları və iri meşə massivlərinin altında gizlənən qədim şəhər yerləri, yaşayış məskənləri və tikili qalıqlarının müəyyənləşdirilməsində məhz bu texnologiyaların əvəzsiz rolu var. İnternetin yaratdığı imkanlardan operativ şəkildə istifadə etmək üçün portativ kompüterlər və ağıllı mo-bil qurğular dünya üzrə toplanmış məlumat bazalarına və elmi arxiv resurslarına çıxışı yerində təchiz etməklə, biliyin və yeniliyin sürətlə yayılması və əldə olunmasını təmin edir (11, s.544-545; 12, s.261-267; 21, s.212-221; 9, s.17-28).

Beləliklə, yuxarıdakı müasir arxeoloji metodologiya ilə bağlı ümumi məsələlərdən daha konkret istiqamətlərə keçmək məqsədəuyğundur. Aşağıda şəhərlərin arxeoloji tədqiqində tətbiq edilən çağdaş texnologiyalar, Coğrafi İnformasiya Sistemlərinin (GİS) arxeologiyaya sirayət etməsi və keçmiş dövrlərin arxeoloji qazıntı və çöl araşdırmalarının sənədlərinin müasir rəqəmsal texnologiya vasitəsilə rekonstruksiya funksiyasının həyata keçirilməsi ətrafında fikirlər öz əksini tapmışdır. Daha sonra arxeoloji qazıntıların nəticələrinin əyaniliyinin və ictimaiyyətə təqdim edilməsinin üsullarından olan arxeoparklar və arxeoloji muzeylər haqda Yaponiya təcrübəsindən bəhs edilmişdir.

Şəhər arxeologiyası, arxeoloji GİS və vizual bərpa

Qarabağ bölgəsində kompleks arxeoloji tədqiqatlar proqramına həsr olunmuş icmal xarakterli məqalədə diqqəti yönəltmək istədiyimiz başlıca araşdırma istiqamətlərindən biri olan GİS texnologiyalarının məkan tətbiqinin müasir tendensiyalara cavab verməsidir. İlk növbədə qeyd olunan istiqamətlər belə bir proqramın şəkilləndirilməsi üçün ilkin addımların müəyyən edilməsini nəzərdə tutulmuşdur:

1. Şəhər arxeologiyası şəraitində arxeoloji tədqiqat üsulları – Methodology of archaeological researches in urban archeology.

2. Abidələrin mühafizəsinin strukturu üçün sənədləşmənin formalaşdırılması və kompleks tədqiqatların idarə olunması üçün Coğrafi İnformasiya sistemlərinin texnologiyasının tətbiqi - Applying of GIS technologies for the management in a field of complex researches and the making of documentation for the services of sites protection.

3. Arxiv qaynaqlarından olan arxeoloji məlumatın bərpası (Keçmiş onilliklərin çöl arxeoloji tədqiqatlarının hesabatlarının nəticələrinə görə) –

Reconstruction of archaeological information from the archival sources (based on the results of archaeological field reports of previous years.

Şəhər şəraitində arxeoloji obyektlərin qeydiyyatı alqoritminin təkmilləşdirilməsi üçün CİS-i texnologiyalarının istifadəsinin təklif olunmuş nümunələri Kiyevdəki müxtəlif obyektlərdə 2011-ci ildən başlayaraq Ukrayna MEA-nın Arxeologiya İnstitutunun memarlıq-arxeoloji ekspedisiyasının (MAE) əməkdaşları tərəfindən həyata keçirilmişdir. 2019-cu ildə qeyd olunan ekspedisiyanın mütəxəssisləri müxtəlif tip işləri vahid komanda kimi gerçəkləşdirmək üçün arxeoloji tədqiqatlarda geoinformasiya qrupunda (A_GIS qrupu) birləşdilər. Əsas ideya bundan ibarət idi ki, hər bir komanda iştirakçısı öz həmkarlarının işinin spesifikliyi bilib və dərk etdiyindən, işin özünə aid olan hissəsini elə ərsəyə gətirir ki, onun sonrakı nəticələrini komandanın digər üzvlərinin işinin yekunu ilə keyfiyyətli şəkildə uyğunlaşdırmaq mümkün olsun. Bunun üçün tələb olunan şərtlər – müxtəlif mütəxəssislərin işi üçün vahid kordinatlar sisteminin yaradılmasıdır ki, bura ortaq nişanlar (markerlər) adlandırılan qeydiyyat üçün taxometrik çəkilişlərin nəticələri, aşağı hündürlüklü (yüksəklikli) aerofoto çəkilişlər, fotoqrammetriya, stratiqrafik profillərin əl ilə çəkilmiş çertyojları, obyektlərin xüsusiyyətləri və sairin uyğunlaşdırmaq imkanı daxildir. Belə qeydiyyat üsulunun tətbiqinin əsas üstünlüyü fəaliyyətin hər mərhələsindəki bütün başlıca addımların gerçəkləşdirilməsi sayəsində görülən işin ilk növbədə kameral şəraitdə də yekunlaşdırıla bilinməsindədir. İkincisi, çertyojların yekunlaşdırılması, müxtəlif tip planların birləşdirilməsi, digər əməkdaşların müəyyən bacarıqlara yiyələndiyi və qeydiyyat alqoritminə bələd olduğu şəraitdə onlar tərəfindən yekunlaşdırıla bilər.

1.Şəhər arxeologiyası şəraitində arxeoloji tədqiqat üsulları.

Şəhər şəraitində aparılan müasir arxeoloji araşdırmalar ənənəvi çöl arxeologiyasından bir sıra xüsusiyyətlərə və fərqlərə malikdir. İlk növbədə bu işin həyata keçirilmə müddətinin məhdudluğu, mədəni təbəqələşmənin intensivliyi və eyni zamanda müasir tullantılarla yüklənməsində (tikinti tullantıları, şəhər kommunikasiyasının qalıqları və s.) özünü göstərir. Üstəlik, araşdırma sahəsinin konfigurasiyası və ətraf ərazi hər gün dəyişir, çünki digər mütəxəssislərin (mühəndis-inşaatçılar, restavratorlar, memarlar, geoloqlar və d.) işləri paralel olaraq davam etməkdədir. Belə şərtlərdə gündəlik elektron qeydiyyatın dəqiqliyi və sürəti, insan amili ilə bağlı xətaların yoxluğunda əminliyi təmin edir.

Şəhər və çöl şəraitindəki işlərdəki arxeoloji araşdırmalar gedişatında

qeyd edilən başlıca üstünlüklər arasında aşağıdakılar diqqətə alınmalıdır: 1) qeydiyyatın mürəkkəb şəraitində dəqiqlik; 2) qeydiyyat üçün universal koordinat sistemi; 3) obyektlərin çertyojlarının hazırlanmasında vahid format; 4) davamlı analitik araşdırmalar üçün topoqrafik əsasın yaradılması; 5) qeydə alınmış obyektlərə atributiv verilənlərin (Data Base) əlavə olunması. (19, s.219)

2. Abidələrin mühafizəsinin strukturu üçün sənədləşmənin formalaşdırılması və kompleks tədqiqatların idarə olunması üçün Coğrafi İnformasiya sistemlərinin texnologiyasının tətbiqi.

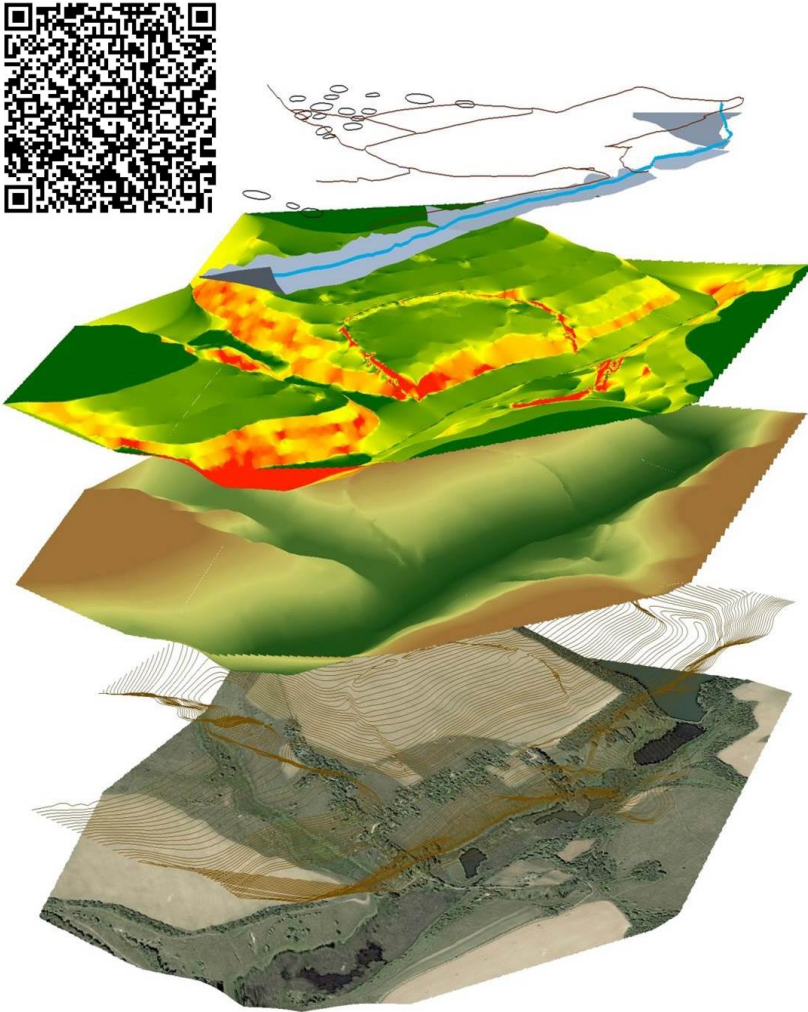
Müxtəlif tip məlumatların bir abidə modelində birləşdirilməsi arxeoloqlar, palinoloqlar, paleozoloqlar, fiziklər və d. kompleks araşdırmanın nəticələrinin birləşməsi zamanı ortaya çıxan bir zərurətdir.

CİS-nin alətləri tədqiqatçıya elə imkanlar təklif edir ki, tam anlamda obyekti müxtəlif tərəflərdən təhlil edərək gerçək modelini yaratmağa icazə verir. Təhlilin dərinliyi ancaq tədqiqatçı tərəfindən abidənin öyrənilməsi zamanı əldə olunan biliyin həcmi ilə məhdudlaşır. Adətən, arxeoloji CİS-nin əsasını vektorlu, nöqtəli və cədvəl təbəqəli kimi məlumatlar: meyarlar şəbəkəsi, kartoqrafik əsaslar, geodeziya şəbəkəsi, GPS qeydiyyat nöqtələri, izoxətlər, hidroqrafiya, infrastruktur, fotoqrammetrik plan, modellər (aşağı yüksəklikli hava çəkilişləri və əl ilə foto çəkilişlərin nəticələri), relyef modeli, qrafik planlar, geofiziki səthlər, təhlili səthlər (torpaq tədqiqi nəticələri, palinologiya və s.), atributiv verilənlər, fərdi tapıntıların yerləşməsilə bağlılıq, arxeozoologiya, arxeoantropologiya və s daxildir (Şək.1).

Taxometrik qeydiyyatdan başqa digər tələb olunan obyektlərin qeydiyyat elementi aşağı hündürlüklü hava çəkilişləridir (aerofoto çəkiliş) ki, müasir arxeologiyanın istisnasız bütün məkan strukturlarının tədqiqində müşayiət edir. MAE-nin istifadə etdiyi DJI Phantom 3 Professional kvadrokopteri (Quadcopter) ilə toplanmış təcrübəyə dayanaraq hava çəkilişlərinin aşağıdakı həll ediləcək tapşırıqları formalaşdırılmışdır:

- İri və kiçik ərazilərin sürətli (operativ) aerofoto çəkilişi;
- Planlı və perspektivli hava çəkilişlərinin həyata keçirilməsi;
- Ərazi, obyektlərin (360 dərəcə ilə) ətrafında ictimaiyyət və kütləviləşdirmə məqsədli süjet çəkilişi üçün foto və video uçuşlar;
- Proqram təminatının köməyi ilə ərazinin ortofoto örtüyünün yaradılması;

Ortofotoplanın formalaşdırılması (ərazinin dəqiq geodeziya əsaslı fotoqrafik planı);

Şək.1

Hava çəkilişlərinin (aerofoto çəkiliş) və fotoqrammetriyanın arxeoloji obyektlərdə istifadəsi artıq bir çox ölkələrdə son illər geniş tətbiq olunur və müvafiq elmi ədəbiyyata daxil edilməkdədir (14; 15; 16; 17).

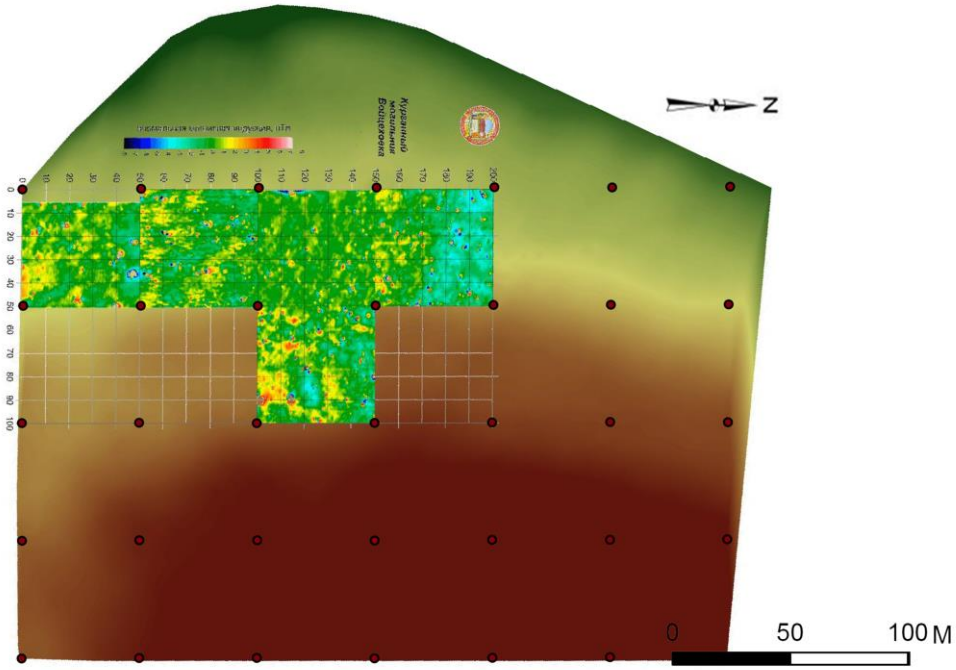
Tədqiq edilən abidənin arxeoloji modelinin tamamlanması üçün digər çox məlumatlandırıcı qaynaq geomaqnit araşdırmasıdır. Arxeologiya üçün bu metodun əsas üstünlüyü onun qeyri-müdaxiləedici (non-invasive) olması və buna baxmayaraq obyektin tədqiqindən əvvəl ölçüləri, strukturu və varlığı haqqında etibarlı məlumat almağa imkan yaradır. Başqa tip səth təhlili üsulları ilə birlikdə geomaqnit tədqiqatların nəticəsi əlavə dəqiqləşdirmələr

və araşdırma üçün obyektin varlığı ilə əlaqəli suallara cavabların tapılmasını mümkün edir. Bu araşdırmalara nümunə olaraq MAE-nın əməkdaşlarının 2013-cü ildə tunc dövrünə aid Voysexov qəbir abidəsindəki başqa yüksək ixtisaslı elm sahəsinin həmkarları ilə birgə apardıqları işlər göstərilə bilər. Ekspedisiyada coğ. ü.f.d. K.M. Bondar və ekspedisiya rəisi t.ü.f.d. S.D.Lisenko (Fastov arxeoloji ekspedisiyasının rəhbəri) iştirak edirdilər. Geomaqnit araşdırmalar öncəsi ərazinin topoqrafik şəkli çəkilmişdir. Geodeziyaçı qarşısında şumlanmış yaylanın yamacının mikrotopoqrafiyasının bərpası tapşırığı dayanmışdı. Burada kurqan var idi hansı ki, topoçəkiliş zamanı vizual olaraq izlənilmədi. Daimi çəkiliş şəbəkəsi üçün ərazini (6 hektar) 50 metrlik kvadratlara bölərək çəkiliş aparıldı və paralel olaraq 50X50 metrlik 4 kvadratda (1 hektar) geofizik komandası öz işini görürdü. Çəkiliş avtomatik rejimdə hərəkətdə gerçəkləşdirilmişdir. Mikrotopoqrafiya nəticələrinin birləşdirilməsi və mümkün anomaliyaların müəyyənəndirilməsi imkan verdi ki, qəbir abidələrinin müvafiq koordinatlarda yerləşməsi təsbit olunsun (Şək.2), (18, s. 35-37.).

Topoqrafik tədqiqatların nəticələri, aşağı hündürlüklü hava çəkilişləri, geomaqnit araşdırmaları abidələrin mühafizəsi xidmətinə müasir sənədləşməni formalaşdırmaq üçün möhtəşəm əsasdır. Belə məlumatlar daimi monitorinq və yenilənmə təklif etməklə, nəinki abidələrin hesablanması hiss ediləcək dərəcədə asanlaşdırır, həmçinin onların vəziyyətini izləməyə imkan verir. Bunun ən uğurlu nümunəsi öncələr məlum olmayan Ukrayna üçün unikal abidə olan – X yüzilliyin sonu-XI yüzilliyin ortalarına aid balt torpaq məzarlığında MAE-nın həyata keçirdiyi işlərdir. Bu abidə 2017-ci ildə görülməmiş soyğunçuluq və nadir tapıntıların internet hərraclarda üzə çıxması nəticəsində aşkarlandı. Bundan sonra dərhal arxeoloqların əraziyə yollanması, hüquq mühafizə orqanlarının müdaxiləsi və qarət olunan əşyaların qaytarılması ilə yekunlaşdı. Bu fəaliyyət nəticəsində “Ostrov-1” nadir abidəsinin uzun müddətli planlı tədqiqi mümkün oldu. Bu tədqiqat Ukrayna Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya İnstitutunun əməkdaşları ilə Baltik və Skandinav araşdırmaları mərkəzinin (Almaniya, Şlezviq şəhəri) əməkdaşlığı əsasında artıq IV ildir ki, gerçəkləşdirilir (Qeyd 4).

Yuxarıda bəhs edilən abidənin aşkarlanması nadir arxeoloji obyektin təcili qeydiyyatla alınması üçün müasir sənədləşmənin yaradılmasını tələb edirdi. Bu şərtlərdə topoqrafik tədqiqatların nəticəsi, ilk arxeoloji tapıntılar, aşağı yüksəklikli aerofoto çəkilişin monitorinqi imkan verdi ki, sürətlə lazım olan sənədləşmə dəsti formalaşdırılsın (Qeyd 5).

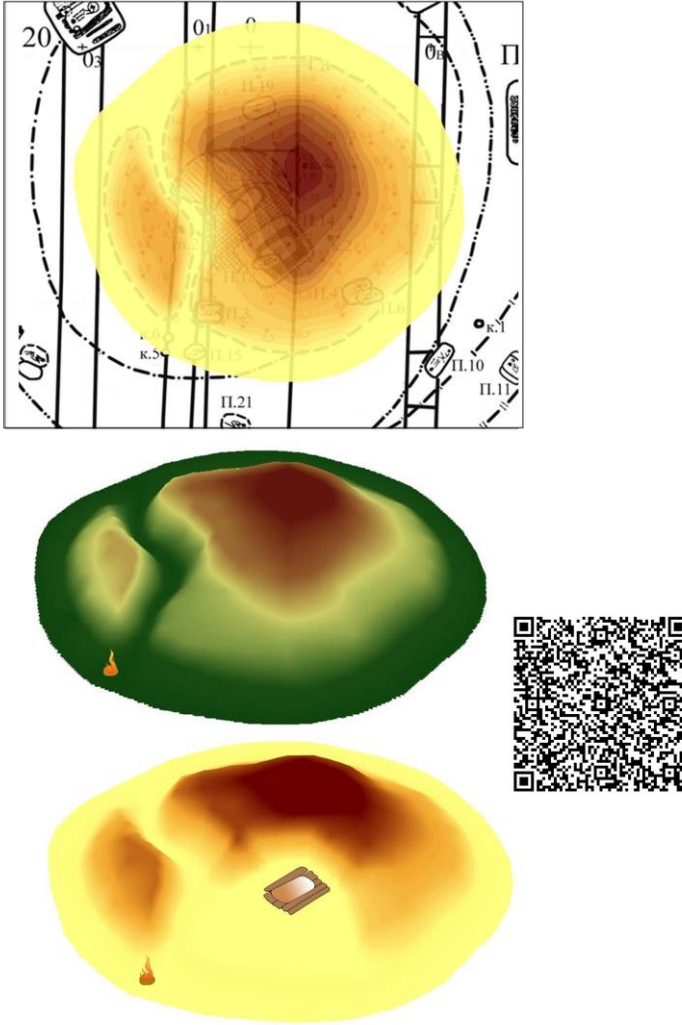

Şək. 2

3. Arxiv qaynaqlarından olan arxeoloji məlumatın bərpası (Keçmiş onilliklərin çöl arxeoloji tədqiqatlarının hesabatlarının nəticələrinə görə).

Müasir dövrdə tədqiqatçılar öncəki həmkarlarının abidələrdəki illər əvvəl həyata keçirdikləri arxeoloji işlərin davamı kimi vizual həqiqi modelləşdirməni gerçəkləşdirə bilirlər. Bu on illiklər öncə çox çətin və hətta mümkünsüz idi. Mövcud detallı çertyoj sxemləri və araşdırma obyektinin profil təsvirləri sayəsində bu gün tədqiqatçı abidənin (şəhər yeri, yaşayış tikilisi, kurqan, ziyarətqah və s.) qədim zamanlardakı görkəmini yenidən yarada bilər. Belə bir bərpaya nümunə 2004-cü ildə qazılmış (t.ü.f.d. Y.V. Boltrikin rəhbərlik etdiyi Ukrayna MEA-nın Arxeologiya İnstitutunun ekspedisiyasının Kropivniski şəhərindəki qazıntı) mürəkkəb strukturlu, öz təyinatını iki dəfə dəyişmiş tikinti ola bilər (13). Tədqiqatçılar güman edirdilər ki, əvvəlcə bu tikili ziyarətqah kimi fəaliyyət göstərirdi və ikibaşlı quruluşa malik idi. Sonradan onun üzərində çoxsaylı dəfnli tam bir kurqan quruldu. Bu nadir abidənin t.ü.f.d. S.N. Razumov tərəfindən yaradılmış detallı qeydiyyatı, çertyoj və profil təsvirləri sayəsində t.ü.f.d. O.V. Manihdanın müəllifi olduğu rekonstruksiyasını ərsəyə gətirmək mümkün olmuşdur (Şək.3).

Şək. 3

Ümumilikdə, CİS texnologiyasına əsaslanan abidələrin sənədləşməsi üçün göstərilən nümunələr tədqiqatçılar önündə daim artan biliklər şəraitində açılan imkanların cüzi bir hissəsidir. Yeni abidələrin kəşfi nəticəsində bizim əldə etdiyimiz biliklər təkcə darprofilli araşdırmalar üçün imkanlar təqdim etmir, həmçinin iri ərazilərin və regionların, bu halda Qarabağın abidələrinin arxeoloji xəritələrinin yaradılması və zənginləşməsi (Qeyd 6), virtual muzeylərin (Qeyd 7) və skansenlərin yaradılması üçün geniş fəaliyyət sahəsi

meydana çıxarır. Bunlar bölgənin qədim minillik irsi haqqında əyani bəhs üçün yeni üfüqlər açır.

Arxeoloji parklar (arxeoparklar).

Arxeoparklar və arxeoloji muzeylər dünya mədəni irsinin nümayiş etdirilməsi üçün mühüm vasitələrdən hesab edildiyi kimi, onların yerləşdiyi ərazilər tarixi və mədəni çəkisinə görə sanballı olmalı, həmçinin əlverişli təbii mühitin mövcud olduğu məkanlar olmalıdır. Məhz bu baxımdan hesab edirik ki, Qarabağın işğaldan azad edilmiş əraziləri zəngin təbiəti, iqlimi və əlverişli coğrafi mövqeyinə görə yaxın gələcəkdə bu cür açıq səma altında arxeoparkların və arxeoloji muzeylərin inşa edilməsi üçün çox vacib ərazilər ola bilər. Lakin burada bütün lokal imkanları nəzərə alaraq qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan təcrübəsi bu kimi işlərin həyata keçirilməsində hələki mükəmməl və yetərli olmadığı üçün əcnəbi mütəxəssislərin təcrübəsindən yararlanmaq, və eləcə də, xarici ölkələrdə yerləşən arxeoparklardan və arxeoloji muzeylərdən faydalanaraq, belə nümunələrin azad edilmiş ərazilərə tətbiq edilməsi bir çox inkişaf perspektivi baxımdan zəruridir. Belə nümunələrdən ən uğurlu təcrübə ediləni uzaq gündogan ölkəsi olan Yaponiya arxeoloji parkları və arxeoloji muzeyləridir. Əslində Yaponiya belə muzey və parkların inşası baxımından uzunmüddətli elmi təcrübəyə və özünəməxsus zəngin Yaponiya ənənəsinə malikdir. Buna görə də, sözsüz ki, artıq Yaponiya bu mövzuda ciddi istinad mənbəyi hesab edilə bilər. Bütün bunlara istinad edərək, Yaponiyadakı Gumma və Yoşinogari arxeoloji park və muzeylərini nümunə olaraq göstərmək olar.

Gumma Arxeoparkına giriş hissədə onun əhatə etdiyi arealı göstərən xəritə yerləşdirilmişdir (Şək. 4). Bununla da ziyarətçilər onun ərazisinin yerləşmə arealını və təxminən haranı ziyarət etməsi haqqında qısa məlumat alır.

Burada xüsusi kuratorların köməyi ilə arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar edilmiş materialların oxşarlarının yaradılmasının əhəmiyyəti praktik cəhətdən mühüm əhəmiyyət daşıyır. Xüsusilə yetişməkdə olan gənc nəsə arxeoloji bilgilərin bu yolla çatdırılması onların bu sahədə elmi biliklərinin daha dərinlən mənimsənilməsinə kömək edir. Bu yolla həm də o dövr insanların texnoloji inkişaf səviyyəsi, sosial-iqtisadi vəziyyəti haqqında daha dəqiq bilgilər almaq mümkündür. Həmçinin arxeoparkı ziyarətə gələn insanların praktiki bilgilərə şahid olması onların bu sahəyə olan marağını daha artırır. Arxeoparkın ətrafında modellərdən düzəldilmiş o dövrün yaşam nümunəsini əks etdirən səhnə yaradılmışdır (Şək. 5).

Bunun ən vacib əhəmiyyətlərindən biri ilk növbədə bu sahədə anlayışı

olmayan insanların belə burada sərgilənən dövr insanların geyim, yaşam tərzini və məişət həyatı haqqında ümumi təsəvvür yaratması ilə bağlıdır.

Şək. 4

Şək. 5 a və b

Burada Arxeoparkın ərazisi boyu Kofun dövrünə⁵ aid qabların müxtəlif hissələrinə adları yazılmış həvəskar insanlar tərəfindən düzəldilmiş gil (keramika) qabları düzülmüşdür (Şək. 6-7). Bu bir növ həvəsləndirici və maraq oyadıcı xarakter yaratmaqla bərabər insanları arxeoparkı gəzərək tez-tez qarşılarına çıxan keramikalara diqqət yetirdikcə onların forması, bəzək nümunələri, hazırlanma texnologiyası haqqında uzun müddət yaddaşlarında qala biləcək bir məlumat əldə etməsini təmin edir.

Şək. 6 və Şək. 7

İkinci maraqlı kompleks Fukuokada yerləşən Yoşinogari arxeoparkıdır. Burada da bundan əvvəl qeyd edilən arxeoparkda olduğu kimi Arxeoparkın ərazisini xarakterizə edən xəritə yerləşdirilmişdir (Şək. 8). Giriş zamanı ziyarətçiyə qısa məlumat xarakterli kitabça verilir (Şək. 9). Bu da arxeoparka daxil olmadan öncə burada əks olunan eksponatlar haqqında ümumi məlumat əldə etməyə imkan yaradır.

Şək. 8

⁵ Kofun dövrü – Yaponiya tarixində er. 250-552-ci illərini əhatələyən iri qəbir abidələri və kurqanlar ilə xarakterizə olunan ibtidai mərhələdən qədim dövrə - erkən dövlətçiliyə keçid çağını ehtiva edir (M. Prüch, Japan's Yayoi and Kofun periods, p. 366-367).

Bu arxeoparkda diqqət yetiriləsi ən vacib məqamlardan biri də Təcrübə Emalatxana Mərkəzi (Experience Workshop Center) olmasıdır (Şək. 10). Bu mərkəzdə ziyarətçilər qədim insanların həyat tərzində olduğu kimi, bəzək əşyalarının hazırlanması və ocağın əldə edilməsi və bu kimi digər fəaliyyətləri təcrübə edə bilirlər. (Şək. 11). Bu, bir tərəfdən buraya ziyarətə gələn insanların vaxtının əyləncəli keçirməsinə səbəb olur, digər tərəfdən, bu işi görməklə onların bu sahəyə olan marağını artırır, ən vacibi qədim insanların vərdiş və həyat təcrübəsini əyani müşahidə etmiş olurlar.

Şək. 9.

Şək. 10.

Ümumiyyətlə, Arxeoparkda diqqət çəkən ən vacib meyarlardan biri də, burada bəhs edilən dövrün yaşayış tərzini rekonstruksiya edən yaşayış tikililəri, qida və azuqələrin toplanması üçün inşa edilən təsərrüfat anbarlarının olmasıdır. Təbii olaraq, ziyarətçilər buranı gəzməklə qədim yaşayış evlərinin bərpası ilə onların həmin dövrdə malik olduğu tikinti texnologiyası, evlərinin içərisində istifadə edilən qabların modelinin yaradılması ilə buradakı məişət həyatı və s. haqqında geniş məlumat əldə edirlər (Şək.12-13). Eyni zamanda parkın müəyyən bir hissəsində təsis edilmiş ticarət üçün nəzərdə tutulmuş tikililərin rekonstruksiyalarının qurulması onların bu dövrdə ticarətlə məşğul olması və bu istiqamətdə ticarətdə hansı malların alışı və satışı haqqında dolğun informasiya formalaşdırır (Şək.14).

Şək. 11.

Şək. 12 a və b

Qeyd edilən abidə komplekslərinin yüksək təchizata malik və elmi əsaslarla işlənmiş interaktiv muzeyləridə mövcuddur. Belə muzey ənənəsi Azərbaycanda ilk dəfə Qobustan Milli Tarixi Bədii qoruğunun nəzdində yaradılmış interaktiv muzeydə (gobustan rock art) öz əksini uğurla tapmışdır. Buna görə arxeoloji muzeylər barədə bu məqalədə ayrıca istiqamət kimi söz açmağa ehtiyac qalmır. Ölkəmizin arxeoloji muzey sahəsində ikinci uğurlu təcrübəsi AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Muzey Sərgi zalında öz əksini tapmışdır. Lakin bu muzey kiçik və qeyri-interaktiv olsa da, elmi prinsiplərin və akademik tərtibatın ciddi nəzərə alınması ilə xarakterizə olunur (Qeyd 8 və 9).

Şək. 13

Şək. 14 a və b

İstifadə olunmuş mənbə, ədəbiyyat və rəqəmsal qaynaqlar

References and digital sources

Ədəbiyyat siyahısı /List of Literature

1. Balme J., Paterson A., 2006. Archaeology in Practice. A Student Guide to Archaeological Analyses. Malden, Blackwell Publishing, 465 pp.
2. Forte M., and Campana S., 2016. Digital Methods and Remote Sensing in Archaeology. Archaeology in the Age of Sensing. Cham, Switzerland, Springer, 499 pp.
3. Glascock D.M., Speakman J.R., and Popelka-Filcoff S.R., 2007. Archaeological Chemistry. Analytical Techniques and Archaeological Interpretation. ACS Symposium Series; Washington, DC, American Chemical Society. 581 pp.
4. Hacıyev Q. 2010, Qarabağın maddi və mənəvi mədəniyyəti, Təhsil, Bakı, 152 s.
5. Jones A. 2004. Archaeological Theory and Scientific Practice. Cambridge, CUP, 224 pp.
6. Qarabağ. Yaddaş, 2010, MHS, Bakı, 192 s.
7. Mahmudov Y.M., Şükürov K.K., 2005, Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər. Təhsil, Bakı, 380 s.
8. Nedim Kaya, 2005, "Qarabağ: Suallar və Faktlar", Qismət, Bakı, 156 s.
9. Paice P., 1991, "Extensions to the Harris Matrix System to Illustrate Stratigraphic Discussion of an Archaeological Site"/Journal of Field Archaeology, Vol.18, No.1
10. Renfrew C., Bahn P., 2016. Archaeology. Theories, methods, and practice. London, Thames & Hudson, 673 pp.
11. Solomon A., 2017, "Data Analysis: Digital Tools"/Archaeology: The Whole Story, Thames & Hudson, London, 576 p.
12. Tanındı O., 1991, "Kazı Buluntularının Değerlendirilmesinde Bilgisayarın Rolü ve Bir Uygulama: Yarımburgaz,"/Türk Arkeoloji Dergisi, N.29.
13. Болтрик Ю. В., Николова, А. В. 2004., Отчет об охранных исследованиях Сугоклейского кургана эпохи ранней — средней бронзы в городе Кировограде в 2004 г. НА ИА НАН Украины, ф. э., 2004/111.
14. Гнера В. А. Аеромоніторинг пам'яток Старокиївської гори, «Град Володимира» 2014—2017 рр. Opus Mixtum, 2017a, 5, с. 244-247.
15. Гнера В. А. Археологічна аерофотозйомка за допомогою квадрокоптерів DJI Phantom (порівняльний аналіз). Питання історії і науки, 2017b, 4, с. 52-60.
16. Гнера В. А. Моніторинг законсервованих фундаментів Десятинної церкви за допомогою аерофотозйомки. Opus Mixtum, 2015, 3, с. 247-255.
17. Гнера В. А., Музеєфікація пам'яток археології у міському середовищі.

- Opus Mixtum, 2016, 4, с. 208-217.
18. Манігда О. В., 2013, Топографічна зйомка території в зоні Войцехівського археологічного комплексу (ВАК). Виявлення імовірних археологічних об'єктів. Приложение І.4. в: Лысенко, С. Д., Лысенко, С. С., Ключко, В. И. Отчет о работах Фастовской археологической экспедиции в 2013 году. НА ИА НАН Украины. ф. э.,
  19. Манігда, О. В., Гнера, В.А. 2019, Переваги використання геоінформаційних технологій при фіксації археологічних об'єктів. Археологія і давня історія України, 1 (30), с. 218 – 230 (https://www.researchgate.net/publication/332409660_Preferences_of_Using_Geoinformation_Systems_for_Fixation_on_Archaeological_Oobjects_in_Ukrainian)
  20. Мартынов А. И., Шер Я. А., 2002, Методы археологического исследования: Учеб.пособие. Москва, Выш.шк., 240 с.
  21. Фаган Б., ДеКорс К, 2007, Археология. В начале. ТЕХНОСФЕРА, Москва, 592 с.

Мәқаләдәкі қысқалтмаларың сйаһысы

ГИС – геоинформационные системы /GIS - Coğrafi İnformasiya Sistemleri

ААЭ – Архитектурно-археологическая экспедиция (Институт археологии НАН Украины)/ МАЕ - memarlıq-arxeoloji ekspedisiyası

НА ИА НАН Украины – Научный архив Института археологии Национальной академии наук Украины

ФАЭ – Фастовская археологическая экспедиция (Институт археологии НАН Украины)

ф. э. – фонд экспедиций

Rəqəmsal qaynaqların və virtual resursların siyahısı /

List of online sources and digital resources

Qeyd/Notes

1. <https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/25/39/qarabag-abideleri.html>
2. <https://president.az/articles/50474>
3. <https://president.az/articles/49877>
4. “Ostrov” arxeoloji layihəsinin elektron istinadı (совместный – Институт археологии НАН Украины и Центром Балтийских и скандинавских исследований (ZBSA) г. Шлезвиг, Германия): (<https://www.iananu.org.ua/struktura-ia/naukovi-viddili/viddil-arkheologiji-kieva/doslidnitski-programi/proekt-ostriv>)
5. “Ostrov” arxeoloji kompleksinin sənədləşməsinin təqdimatının rəsmi elektron istinadı (https://www.researchgate.net/publication/340829775_Vikoristanna_GIS_dla_potreb_stvorena_sucasnoi_oblikovoi_dokumentacii_arheologichnogo_kompleksu_Ostriv_-_mogilnik_ta_gorodise)

[serednovicnogo_casu](https://doi.org/10.13140/RG.2.2.31577.67686) - DOI: 10.13140/RG.2.2.31577.67686)

6. <https://map.virtualkarabakh.az/>

7. <https://museum.virtualkarabakh.az/>

8. <https://visit-gunma.jp/en/spots/kamitsukenosato-museum-of-archaeology/>

9. <http://www.yoshinogari.jp/en/>

İllustrativ materialların annotasiyası və siyahısı/List of Illustrative figurine and their annotation

Şəkil 1.– Müxtəlif tip məkan verilənlərindən ibarət olan “Pastır qədim şəhər yerinin” arxeoloji GIS modelinin nümunəsi. GIS-nin müəllifi t.ü.f.d. O.V. Manihda.

Şəkil 2.– Mümkün obyektlərin (qazılmış kurqanlardan) axtarışı məqsədilə geofiziki tədqiqatlar və topoqrafik çəkilişlərin nəticələrinin uyğunlaşdırılması nümunəsi. Voysexov arxeoloji kompleksi. Ekspedisiya rəhbəri – t.ü.f.d. S.D.Lisenko.

Şəkil 3.– Ötən illərin araşdırma çertojlarının təsvirləri əsasında obyektin bərpası nümunəsi. Tunc dövrü kurqanının modeli. Q. Kropiviskiy. 2004-cü ilin tədqiqatı. Ekspedisiya rəhbəri – t.ü.f.d. Y.V. Boltrik.

Şəkil 4.– Gumma arxeoloji parkını və ümumi muzey planını əks etdirən parkın girişində təsis edilmiş xəritə. Müəllif Ş.A.Səlimbəyov. 2014-cü ilin yayı.

Şəkil 5.– Keramikadan hazırlanmış həmin dövrü xarakterizə edən kiçik nümunələr. Bu modellər dövrün həyat tərzini özündə ehtiva edir. Müəllif Ş.A.Səlimbəyov. 2014-cü ilin yayı.

Şəkil 6 və 7.– Arxeoloji parkın kənarları boyunca yerləşdirilmiş saxsıdan hazırlanmış müxtəlif ölçülü gil qab nümunələri onların əsasən məişətdə istifadəsini nümayiş etdirən nümunələrdir. Müəllif Ş.A.Səlimbəyov. 2014-cü ilin yayı.

Şəkil 8.– Yoşinoqarı arxeoparkı. Arxeoloji parkın girişində təsis edilmiş xəritə və muzey planı. Müəllif Ş.A.Səlimbəyov. 2014-cü ilin yayı.

Şəkil 9.– Ziyarətçilərə ilkin məlumat xarakterli lövhədir. Girişdə ziyarətçilər həm də kitabça və broşura ilə də təmin olunurlar. Müəllif Ş.A.Səlimbəyov. 2014-cü ilin yayı.

Şəkil 10. - Təcrübi Emalatxana Mərkəzi (Experience Workshop Center). Qədim insanların həyat tərzindəki fəaliyyətləri təcrübə etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Müəllif Ş.A.Səlimbəyov. 2014-cü ilin yayı.

Şəkil 11. - Ocağın əldə edilməsini təcrübə edən ziyarətçi. Eyni metodla qədim insanlar ocaq əldə etmişlər. Müəllif Ş.A.Səlimbəyov. 2014-cü ilin yayı.

Şəkil 12-13. - Arxeoloji parkda yaşayış tikiilərini nümayiş etdirən tikili nümunələri. Hər bir yaşayış tikililərini göstərən modelinin özünəməxsus funksiyası mövcuddur. Müəllif Ş.A.Səlimbəyov. 2014-cü ilin yayı.

Şəkil 14. - Ət və balıq məhsullarının ticarətini, alış və satışını nümayiş etdirən rekonstruksiya. Müəllif Ş.A.Səlimbəyov. 2014-cü ilin yayı.

Summary

Prospects for the application of modern methods of researching monuments and artifacts in the liberated territories of Karabakh (first part)

Manihda Olha, Salimbeyov Shahin, Zamanov Orkhan

Key words: *Archaeology of Karabakh, modern archaeological methodology, non-invasive methods, urban archaeology, GIS, reconstruction and archaeological parks.*

The paper briefly interprets on the recommendations and positions on the possibility of conducting future, necessary and important archeological research in Karabakh where was liberated from Armenian occupation by Azerbaijani soldiers in September-November 2020 in accordance with the requirements of modern science. The article was written by the young researchers with prevailing non-invasive methods who are closely familiar with modern archaeological methodology with consideration of experience and errors of the previous years. The paper also discusses a general interpretation of modern methodology, modern technologies in archeological research of cities, Geographic Information Systems (GIS) in archeology, restoration of research documents of past research (topography, drawings, profile descriptions) by modern digital technology, archeological excavations are rapidly changing. its role in integration into world reality.

The authors focus on the possible ways and importance of the application of the achievements, experience and technologies of Azerbaijan, Ukraine, Japan and world science to the archeology of Karabakh in this paper. The main idea of the article is the involvement of multidisciplinary international staff and the application of interdisciplinary academic research, which is the most important condition of modern science. For achieving their goal, the authors studied the experience of foreign countries in this scientific area, assimilate it in accordance with the realities of Azerbaijan and consider it the main direction to apply it to the liberated Karabakh. The article's reference to recent sources, numerous descriptions, and extensive electronic sources stems from the requirements of archaeological methodology and modern science. This article is the first experience and opens a series that the authors plan to continue and disclose in their next works devoted to the topic of Karabakh archeology and current trends in archaeological science.

Резюме

Перспективы применение современной методики исследование памятников и артефактов на освобожденных территориях Карабаха. (первая часть)

Манихда Ольга, Селимбеёв Шахин, Заманов Орхан

В данной статье авторами описаны примеры и рекомендации при проведении в перспективе археологических исследований на Азербайджанских территориях в Карабахе, освобожденных сентябре – ноябре 2020-года, на основе современных методик в археологии. В статье отдано предпочтение неинвазивным методам и способам современной фиксации. Авторы непосредственно знакомы с методологией современной археологии и учитывают накопленный опыт работ предыдущих лет. В статье также коротко и наглядно рассказано о современных технологиях в изучении археологии городов, археологических ГИС (геоинформационных системах), о реконструкции археологической информации из архивных источников (топографический план, чертежи, стратиграфии профилей) с помощью современной цифровой технологии. Отмечена значимость археологических парков как направления популяризации результатов археологических исследований и внедрение их в быстро меняющуюся мировую действительность.

Авторы статьи особо сфокусированы на способах применения и на важности достижений, опыта и технологий мировой науки, в частности, Японии, Украины и самого Азербайджана в археологии Карабаха. Главную идею этой обзорной статьи составляет основополагающее условие современной науки – привлечение многопрофильного международного экспертного состава и применение мульти дисциплинарного подхода в исследованиях. Для достижения вышеуказанной цели, авторы предлагают ознакомиться с опытом зарубежных коллег в данной сфере и внедрить его учитывая реалии Азербайджана, применить их в освобожденных землях Карабаха как основные направления исследований. В статье преимущественно учтены источники последних лет, иллюстративные и цифровые данные, в связи со спецификой избранной проблематики и согласно с вызовами современной науки, а также археологической методологии. Эта статья является первым опытом и открывает серию, которую авторы планируют продолжить и раскрыть в следующих работах, посвященных тематике археологии Карабаха и современным тенденциям в археологической науке.

Ключевые слова: Археология Карабаха, современная археологическая методология, неинвазивные методы, археология городов, ГИС, реконструкция и археологические парки.

Azərbaycan tarixinin yeni salnaməsi: Qədim Qarabağ

Abbas Seyidov

Beynəlxalq Elmlər Akademiyasının (Avstriya, İnnbruck) akademiki, Avropa
Arxeoloqlar Assosiasiyasının (Çexiya, Praqa) üzvü, t.e.d., professor

Açar sözlər: Azərbaycan, tarix, salnamə, Qarabağ, arxeologiya.

Azərbaycan tarixinin müxtəlif mərhələlərinin araşdırılmasında Qarabağ bölgəsinin rolu və yeri mübahisəsizdir. Ən qədim zamanlardan günümüzə qədər bütün dövrləri əhatə edən, arxeoloji abidələrinin zənginliyi ilə seçilən Azərbaycanın əzəli, əbədi və ayrılmaz tərkib hissəsi olan bu vətən torpağının elmi baxımdan öyrənilməsi həmişə tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olub. Müxtəlif vaxtlarda ərazinin paleolit, neolit, eneolit, tunc və ilk dəmir, antik, orta əsrlər dövrünün ayrı-ayrı problemləri araşdırılıb və elmi ictimaiyyətə çatdırılıb. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan ərazisində ilkin insanın təşəkkülü, antropogenez prosesinin formalaşmasında Qarabağda aşkar olunmuş paleolit dövrü düşərgələrindən aşkar olunan maddi dəlillər əsas kimi götürülür. Burada tarixin bütün mərhələlərində həyat yaşanmış, qərinələr, nəsillər bir-birini əvəz etmişdir. Odur ki, Azərbaycanın çoxminillik tarixinin bu və ya digər problemlərinin araşdırılmasında Qarabağda aparılan arxeoloji araşdırmalara vaxtaşırı dönə-dönə müraciət olunmuş, çoxsaylı mənbələrdən istifadə olunmuşdur.

Bu günlərdə “Serenada-N” MMC-nin mətbəəsində “Elm” nəşriyyatının qrifi altında görkəmli arxeoloq-alim, tarix elmləri doktoru, professor Hidayət Fərrux oğlu Cəfərovun “Qədim Qarabağ (tarixi-arxeoloji tədqiqat: tunc və erkən dəmir dövrü, Bakı, 2020, 528 səhifə)” adlı monoqrafiyası çap olunmuşdur. Kitaba tarix elmləri doktoru - professorlar A.Q.Seyidov və N.Ə.Müseybli müsbət rəy yazmışlar.

Tədqiqatçı H.F.Cəfərovun çoxillik elmi araşdırmaları ilə ümumi Azərbaycan tarixi fonunda Qarabağın e.ə. IV minilliyin ikinci yarısı ilə e.ə. I minilliyin əvvəllərini əhatə edən dövrünün aktual problemlərinə işıq salınması önəmli yer tutur. Bu monoqrafiya həmin tədqiqatların toplum halında bir elmi əsərdə cəmləşməsi baxımından diqqətəlayiqdir. Monoqrafiya səkkiz fəsil, giriş, nəticə və illüstrativ materiallardan ibarətdir. Buraya, həmçinin istifadə olunmuş tədqiqat əsərləri, monoqrafiyalar, arxiv materialları, habelə, il-

lüstrasiyaların izahlı siyahısı, qəbul olunmuş ixtisaslar da əlavə olunub. Monoqrafiya Azərbaycan dilində yazılsa da, rus dilində geniş xülasə ilə oxucuya çatdırılır. Əsərdə Qarabağın bu qəbildən olan abidələri haqqında qiymətli məlumatlar verilir.

Müəllifin özünün qeyd etdiyi kimi: “Təkcə Azərbaycan və Qafqaz deyil, ümumən dünya sivilizasiyasını dəyərli elmi mənbələrlə zənginləşdirmiş Qarabağın tunc və ilk dəmir dövrü abidələrinin kompleks tədqiqi ibtidai-ictimai quruluşunun final mərhələsində cərəyan etmiş ictimai-siyasi, mədəni-iqtisadi və etnik proseslərin araşdırılmasına əlverişli şərait yaradır” [Qədim Qarabağ, s.3].

Monoqrafiyada Qarabağda arxeoloji qazıntıların tarixi oçerki, ərazinin ilk, orta tunc, habelə son tunc və ilk dəmir dövrü abidələrinin yerləşməsi, tipləri, mənsubiyyəti, hər dövrün arxeoloji materiallarının təsviri və təhlili geniş əks olunur. Müəllif arxeoloji materiallar əsasında ümumi Azərbaycan fonunda Qarabağın tunc və ilk dəmir dövrü abidələrinin xronologiyasını dəqiqləşdirməklə yanaşı, qonşu tayfalar və uzaq regionlarla iqtisadi-mədəni əlaqələrin səviyyəsini müəyyənləşdirir, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin inkişaf səviyyəsini araşdırır, dövrün ictimai quruluşunu təhlil edir.

Tədqiqatın əhatə etdiyi ərazinin məskunlaşması mərhələləri, arxeoloji abidələrin xəritələşdirilməsi, aparıcı abidələrin tiplərinin müəyyənləşdirilməsi, yaşayış məskənləri və qəbir abidələrinin müqayisəli təhlili, dəfn adəti və dəfn prosesində baş verən dəyişikliklər, eneolit dövründən erkən dəmir dövrünədək olan xronoloji ardıcılıqda abidələrin inkişaf dinamikasının izlənilməsi, maddi-mədəniyyət nümunələrinin müqayisəli təhlili, təsərrüfat həyatı, iqtisadi-mədəni əlaqələr və s. elmi şəkildə araşdırılaraq, onlara elmi şərhlər verilir.

Kitabda həm XIX-XX əsrlərdə müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən Qarabağda aparılmış tədqiqat işləri, həm də keçən əsrin 80-ci illərində müəllifin qeydə aldığı və tədqiq etdiyi yeni abidələr haqqında geniş məlumata rast gəlinir. Belə ki, mühüm yeniliklər sırasında arxeoloq H.F.Cəfərovun tədqiqatları ilə ilk dəfə aşkar etdiyi Üçoğlan, Dəyirmanyeri və əvvəllər məlum olan Cüttəpə, Qarahacılı yaşayış məskənlərində apardığı qazıntılarla eneolit və erkən tunc dövrü mədəniyyətləri arasında irsiliyin və genetik bağlılığın izlənilməsi mühüm yer tutur.

Borsunlu, Bəyimsarov, Sarıçoban kimi zəngin və möhtəşəm kurqan abidələrinin öyrənilməsi, böyük ictimai əmək bölgülərinin baş verməsi səbəbləri və bu kimi məsələlərin bir çoxuna yeni prizmadan baxılması tarixi-

mizin qədim dövrünün araşdırılması üçün mühüm yeniliklərdəndir. Müəllif elmi əsaslara söykənərək qeyd edir ki, adları çəkilən abidələrin əsaslı şəkildə öyrənilməsi, faktiki arxeoloji materialların təhlili göstərir ki, tunc dövrünün sonu və erkən dəmir dövründə Azərbaycanın cənubunda olduğu kimi, şimalında da ilkin dövlət qurumları meydana gəlmişdir.

Monoqrafiyada Qarabağın arxeoloji abidələrində hələ XIX əsrin II yarısından başlayan ilkin arxeoloji qazıntılar, sonrakı vaxtlarda bu qazıntıların vaxtaşırı intensiv xarakter alması və onların sistemli şəkildə davam etdirilməsinə xüsusi yer ayrılmışdır.

Sonrakı fəsilərdə tunc dövrünün müxtəlif mərhələlərinə aid yaşayış yerləri, qəbir abidələri, əldə olunmuş geniş çeşidli artefaktların aidiyyəti üzrə tipoloji xüsusiyyətləri, kəmiyyət və keyfiyyət nisbəti, aparıcı əlamətləri, bütöv Azərbaycan fonunda özünəməxsusluğu və ya ümumi cəhətləri ardıcılıqla araşdırılır.

Təsvirçilikdən uzaq qaçmağa çalışan müəllif arxeoloji mənbələr əsasında bir sıra nəzəri müddəaları irəli sürmüş və faktların köməyi ilə onları əsaslandırmışdır. Buraya iqtisadi durum, iqtisadi-mədəni əlaqələri doğuran səbəblər, ictimai quruluşda baş verən təbəddüllətlərin kökünün müəyyənləşdirilməsi və sair problemlər daxildir.

Müasir dövrdə Qarabağın dağlıq hissəsinin və onun ətrafındakı yeddi rayonun beynəlxalq “xristian klubu” iştirakçılarının havadarlığı ilə Ermənistanın faşist xilqətli hərbi xuntası tərəfindən işğal ilə oradakı tarixi abidələrimizi bilavasitə yerindəcə tədqiq etməkdən məhrum olduğumuzdan, Qarabağla bağlı qələmə alınan hər yeni elmi əsərin işıq üzü görməsinə böyük ehtiyac vardır. Bu işğal nəticəsində çoxsaylı abidələrimizin böyük bir qismi yağdı düşmənin tapdığı altında qalmışdır.

Əsərə müxtəlif dillərdə olan elmi ədəbiyyat, arxiv materialları, muzey eksponatları, hesabatlar, habelə, rus dilində xülasə, qəbul olunmuş ixtisasların açılışı da əlavə olunmuşdur.

Belə hesab edirik ki, t.e.d., professor Hidayət Fərrux oğlu Cəfərovun “Qədim Qarabağ (tarixi-arxeoloji tədqiqat: tunc və erkən dəmir dövrü)” adlı monoqrafiyası arxeoloq, etnoqraf və tarixçilərin, həmçinin geniş oxucu kütlələrinin geniş marağına səbəb olacaqdır.

Müəlliflərin nəzərinə

“Azərbaycan arxeologiyası” jurnalı ildə iki dəfə çıxır. Jurnalda Azərbaycan ərazisində aparılan yeni arxeoloji tədqiqatlara, arxeologiyada istifadə olunan yeni tədqiqat üsullarına, nəzəri təhlillərə, arxeologiyanın digər elm sahələri ilə əlaqələrinə üstünlük verilir. Yalnız tapıntıların təsvirinə həsr olunmuş hesabat xarakterli məqalələr nəşrə qəbul olunmur.

Jurnala, Azərbaycan, ingilis, türk və rus dillərində məqalələr qəbul olunur. Başqa bir jurnalda nəşr olunmuş və ya nəşr üçün göndərilmiş məqalələr qəbul olunmur. Məqalənin ən azı 75 faizi yeni material olmalıdır. Jurnalda göndərilən məqalələr “Antiplagiat” proqramı ilə yoxlamadan keçirilir.

Məqalələr müvafiq ixtisaslı mütəxəssisə rəyə göndərilir. İrad və tələb olunan düzəlişlər rəyçinin adı göstərilmədən müəllifə göndərilir. Müəllif fikirlərində israr edərsə məqalə başqa bir mütəxəssisə rəyə göndərilir.

Xarici dildə olan məqalələrdə ad Azərbaycan dilində də verilməlidir. Məqalənin adının altında, ortada müəllifin adı, soy adı, elektron poçtu, ondan aşağıda abzasdan açar sözlər yazılmalıdır. Açar sözlər iki dildə, birinci sətirdə məqalənin yazıldığı dildə, ikinci sətirdə Azərbaycan dilində yazılmalıdır. Sonra məqalə yazılan dildə Abstrakt, ondan sonra Azərbaycan dilində özət verilməlidir. Azərbaycan dilində olan məqalələrdə özət ingilis dilində yazılmalıdır.

Jurnala göndərilən məqalələr 14 Times Now Roman şriftlə, 1,5 intervalla yazılmalıdır. Məqalənin həcmi 25000 işarədən, 12 səhifədən artıq olmamalıdır, üç səhifədə şəkil və tablolar verilməlidir. Müəllif, 15 səhifə içərisində mətn və şəkillərin sayını özü müəyyən edə bilər. Şəkillər və tablolar ardıcıl sıralanmalı, A4 formatına uyğun olmalıdır. Şəkillərin və tabloların alt yazıları iki dildə - Azərbaycan dilində və məqalənin yazıldığı dildə verilməlidir.

Məqalənin mətnində istinad olunan ədəbiyyat aşağıdakı kimi veril-məlidir: müəllifin adı, nəşr ili, səhifə - İbrahimli, 2020, 96

Ədəbiyyat siyahısında istinadlar aşağıdakı kimi verilməlidir:

Məqalə:

Xəlilov T.F. 2010

Müstəqillik dövründə Naxçıvanda arxeoloji tədqiqatlar Azərbaycan arxeologiyası, 2010, Cild 13, №2, 108-114

Toplum:

Musayev D.L. 2914

Mollabürhantəpədə 2014-cü ildə aparılmış arxeoloji tədqiqatların nəticələri. Azərbaycanda 2014-cü ildə aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunlarına həsr olunmuş Elmi sessiyanın materialları. Bakı: 41-42

Kitab:

Bakıxanov A. 1991 Güllüstani İrəm. Elm nəşriyyatı, Bakı: 305